MUNKA

TECHNIKA

TÁRSADALOM

MUNKA • TECHNIKA • TÁRSADALOM

Válogatás a nyolcvanas évek
nyugatnémet szociológiai írásaiból

MUNKA • TECHNIKA • TÁRSADALOM

Válogatás a nyolcvanas évek nyugatnémet szociológiai írásaiból

VÁLOGATTA ÉS SZERKESZTETTE:
GYEKICZKY TAMÁS

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
MTA SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ INTÉZET
BUDAPEST 1990

A kötetet válogatta: Gyekiczky Tamás

A tanulmányokat fordította:
Cs. Kiss Lajos
Gyekiczky Tamás
Karácsony András
Sieber Edit
Zsidai Ágnes

A szöveget az eredetivel egybevetette: Gyekiczky Tamás

A bevezető tanulmányt lektorálta: Szabó Máté

© MTA Szociológiai Kutató Intézet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990

ISBN 963 222 260 1

TARTALOM

GYEKICZKY TAMÁS: A bielefeldi szociológiai műhely 7

GERT SCHMIDT: Racionalizáció és politika. Néhány megfontolás a modern kapitalista társadalmak ipari viszonyai változásának vizsgálatához 35

CLAUS OFFE–KARL HINRICHS: A munkaerőpiac társadalomgazdaságtana és a munkavállalók hátrányos helyzetű csoportjai 67

JOHANNES BERGER: A függő foglalkoztatás fejlődési trendjei és a munka jövője 121

HELMUT WIESENTHAL: Racionális választás. Egy társadalomtudományi paradigma alapelvei, elméleti területei és új vonásai 165

WERNER RAMMERT: Technika a mindennapokban 201

HANS-JOACHIM BRACZYK: Konszenzusvesztés és új technológiák. A nukleáris újrafeldolgozó létesítmények körüli konfliktus példája mint a technikai változások társadalmi vezérlésének esete 245

HAJO WEBER: A piac és az állam között. A japán és a német technológiapolitika szempontjai 283

RÜDIGER KORFF: Informális szektor vagy piacgazdaság 315

GYEKICZKY TAMÁS

A BIELEFELDI SZOCIOLÓGIAI MŰHELY

Ma már Magyarországon is egyre több társadalomkutató – szociológus, filozófus, történész, közgazdász – ismeri Bielefeldnek, ennek az észak-rajna-vesztfáliai középvárosnak a nevét. Szaporodó ösztöndíjas utak, látogatások, közös kutatások, együttműködési szerződések és személyes kapcsolatok jelzik: a magyar társadalomtudomány is lassan-lassan bekerült Bielefeld vonzáskörzetébe.

A bővülő kapcsolatok hátterében a bielefeldi egyetem és azok a kutatóintézetek állanak, amelyek vagy az egyetem intézményeiként, vagy önálló kutatóintézetekként – ám az egyetemmel szoros kapcsolatban – a városban, illetve annak környékén működnek. Bielefeld ma a Német Szövetségi Köztársaság tudományos életének egyik jelentős központja. S mindenek eredője, origója és kiindulópontja az egyetem.

Az egyetemet reformegyetemként alapították 1969-ben. A bielefeldi reformnak több lényeges és számunkra is tanulságos összetevője van. Többek között érdemes említést tennünk arról, hogy az eredeti – és megvalósult – elképzelés szerint az egyetem minden vonatkozásban a tanulás, a tanítás és a kutatás egységére épül. A koncepció tükröződik a tantervekben, de megmutatkozik az egyetem pénzügyi finanszírozásában is. Szólnunk kell az egyetem köré – ugyancsak e koncepció jegyében – kiépülő intézményekről, így a kísérleti alsó- és középiskoláról, az interdiszciplináris kutatóközpontról, amelyek lehetővé teszik az egyetem kutatási eredményeinek és elképzeléseinek megméretését, kipróbálását, s nagyon gyakran alkalmazását is.

Mindezek hátterében tudatos, a tudományra és kutatásra épülő társadalmi innovációs törekvés húzódik meg. Az egyetem hallgatói úgyszólván azonnal megismerkednek a leg-

újabb kutatási eredményekkel – a legjobbak részt is vesznek a kutatásokban –, így „helyzeti" előnyük van a munkaerőpiacon. Megéri tehát az egyetem diákjának lenni. Az előny, ami a Német Szövetségi Köztársaság más egyetemein végzett diákokkal szemben jelentkezik, később a foglalkozási versenyhelyzetben tőkésíthető.

Jelenleg az egyetem 56 szakon kínál diplomát, és 25 szakágban teszi lehetővé a doktori fokozat megszerzését. 12 karra lehet beiratkozni, köztük természettudományi karokra is.[1]

Az egyetem 13 ezer hallgatójának egy – valóban csak felsőfokú jelzőkkel illethető – könyvtár áll a rendelkezésére. A katalógusrendszer és az osztályozás egyik szülőatyja Niklas Luhmann, a szociológia kar világhírű professzora volt.

A „reformegyetem" gyakorlata nemcsak az egyetemi oktatás szerkezetében mutatkozik meg, hanem a hallgatók szociális összetételében is megjelenik. Az első elképzelések szerint „olcsó" és elsősorban a társadalom alsóbb és középrétegeinek gyermekeit befogadó egyetemet akartak alapítani. A kiindulópont sikeres volt, bár mára már – párhuzamosan a Szövetségi Köztársaság társadalmának átrétegződésével – némileg módosult a hallgatók összetétele.[2]

Mindezektől függetlenül 1986–87-ben a téli szemeszterben a hallgatók 20%-a volt munkásszármazású, 36%-a alkalmazotti, 20%-a a hivatalnoki rétegből, és ugyancsak 20%-uk az önállóan gazdálkodók társadalmi csoportjából származott. Természetesen a karok között is kialakultak különbségek, azonban e trendek mindegyik karra érvényesek.

A hallgatók összlétszáma a nyolcvanas évek második felében az 1984–85-ös csúcs alatt maradt ugyan, azonban még így is 13 ezer fő körül mozog.

Aki először lép be az egyetem épületébe, valószínű, az „ipari üzem" kifejezésre gondol. Valóban, az épületek kiképzése – például a menzán futószalag szállítja a tálcákat – visszatükröz valamit az ipari társadalmak hatvanas éveinek értékrendszeréből és elképzeléseiből. E gigantikus üzem fenntartása a költségvetésből évi 16 millió DM-t igényel, amihez még a különböző kutatási megrendelésekből befolyó összegek jönnek. Mára azonban ezek az épületek a minőségi tudományos munka színtereivé nőtték ki magukat. Az egyetem 20 éve működik, ezalatt az idő alatt generációk léptek ki diplomával a kezükben: a hajdani diákok legkiválóbbjai professzorokká lettek. A bielefeldi modell a gyakorlatban bizonyította életképességét.

A modell összefoglaló értékei a következők: a reformszellem, a tudatos innováció, a szociális érzékenység, az interdiszciplinaritás és magas szintű kutatási tevékenység. Természetesen mindez jellemzi az egyetemen belül központi szerepkört betöltő Szociológiai Kar munkáját is. A Szociológiai Karnak az egyetem alapítói az egyetem „általános szellemének" képviselete mellett még sajátos és speciális szerepet is szántak.

Az egyik ilyen karra szabott különleges feladat a „szociologizálás" elősegítése és megvalósítása.[3] Azaz a szak-társa-

[1] A bielefeldi egyetem fakultásai a következők: biológia, kémia, történettudomány és filozófia, nyelv- és irodalomtudomány, matematika, pedagógia, fizika, jogtudomány, szociológia, közgazdaság-tudomány, pszichológia és sporttudomány, teológia-földrajz-művészet és zenetudomány, Universitätsbericht. Universität Bielefeld, 8 N°, 1985–86.

[2] Erről szemléletes áttekintést ad a táblázat.

[3] E témáról lásd: Studienreform an der Fakultät für Soziologie Dokumentation und Erlauterungen der Lehrpläne und Prüfungsordnungen. UNI Bielefeld, 5 N°. Schriften zum Aufbau einer Universität. 1973.

A bielefeldi egyetemi hallgatók édesapjának foglalkozása az 1985–86-os tanévben

%

A bielefeldi egyetem fakultásai	Munkás	Alkalmazott	Hivatalnok	Önállók	Egyéb	Összesen abszolút számban (100%)
Biológia	18,6	36,6	19,7	17,7	7,4	1148
Kémia	23,1	36,6	16,8	17,3	6,2	566
Történettudomány és filozófia	19,0	33,5	19,6	18,7	9,2	979
Nyelv- és irodalomtudomány	16,0	35,4	19,4	18,8	10,4	2083
Matematika	21,5	27,7	17,1	15,3	8,4	544
Pedagógia	19,9	33,3	19,1	18,2	9,5	1213
Fizika	19,8	33,6	21,1	18,5	7,0	459
Jogtudomány	13,8	37,3	21,8	19,7	7,4	1729
Szociológia	19,8	33,2	20,2	17,1	9,7	1098
Közgazdaság-tudomány	15,5	37,9	14,3	25,1	7,2	1703
Pszichológiai és sporttudomány	18,0	36,5	16,8	19,2	9,5	1142
Teológia-földrajz-művészet és zenetudomány	14,4	35,6	11,6	20,6	7,8	334
Összesen:	17,6	35,8	18,8	19,3	8,5	12998

Forrás: Universitätsbericht. UNI, Bielefeld, 8 N°, 1985–86.

dalomtudományok kutatásába, oktatásába a szociológiai szemléletmód és módszertan „bevitele" és érvényesítése. Ezt előmozdítja a Szociológiai Kar nyitottsága: más szakok hallgatói adminisztratív korlátozások (felvétel stb.) nélkül órákat és szemináriumokat vehetnek fel a Szociológiai Karon, sőt az első szakjuk befejezése után a Szociológiai Karon másoddiplomát is szerezhetnek. Az említett törekvést szolgálta azoknak a társadalomkutatóknak, professzoroknak a meghívása, az egyetemre „telepítése" is, akik társadalomtudományi kutatásaikban a szociológia szemléletmódját és módszerét alkalmazták. Ilyen kiváló tudós például Jürgen Kocka, aki a Történettudományi Karon dolgozik.

A Szociológiai Kar másik fontos feladata – akárcsak az egyetemé – a „gyakorlati orientáltság" előmozdítása. A képzés kiindulópontja az, hogy a szociológiai elemzőmunkára az élet, a társadalom, a gazdaság minden pontján szükség van. Ezért valamennyi hallgatót fel kell készíteni az elemző munkához szükséges tudással, az elméleti – teoretikus, történeti – alapokkal éppúgy, mint a módszertani eljárások ismeretével. Természetesen ehhez a nagy és a személyi számítógépek elterjedt és hatékony alkalmazása szükséges, mint ahogy arra a nagyfokú induló tőkére is szükség volt, ami az egyetem üzletét „beindította".

A szociológus diplomával kibocsátott hallgatók képzése két szakaszból áll. Az alapidőszak a hallgatók számára egy szigorúan szabályozott, előírt és kötelező programot jelent, amelyen belül azonban vannak bizonyos változások-választások. Szociológiatörténet, az empirikus módszertan alapjai, a gazdaság és a társadalomszerkezet ismeretére orientáló stúdium éppúgy megtalálható a programban, mint a jogot, az ipart, a társadalom irányítását, a közigazgatást bemutató előadások és szemináriumok.

A „főképzési" időszakban a szabad választás korszaka köszönt a hallgatókra. Az előadások látogatása mellett lehetőségük nyílik arra is, hogy kutatásokhoz kapcsolódjanak, terepmunkát végezzenek, vagy teammunkában vegyenek részt. A szemináriumok sem a magyarországi alapelvek szerint szerveződnek. Mivel az egyetem tudományos központ, így a legújabb tudást és eredményt – ha máshol született – oda kell vinni. Ennek megfelelően a szakok előadói, professzorai nemritkán maguk is órákat szerveznek, vendégelőadókat hívnak meg nemegyszer éppen a saját egyetemről, karról. A háttérben levő értékválasztást úgy vélem, nem nehéz felismerni: a tudás is kollektív cselekvési szinten szervezhető és szerezhető meg, ugyanakkor egyénileg is tőkésíthető érték.

A nem szociológia szakos hallgatók oktatási programját más elvek szerint állították össze. A fő szempont azonban ez esetben is a választhatóság, a hallgatói autonómia.

A Szociológiai Kar, amelynek jelenleg – szakos, nem szakos összesen – 1200 nappali tagozatos hallgatója van, alapfeladatának megfelelően a továbbképzésben és a másod-diplomás-képzésben is fontos szerepet játszik. Mivel rugalmas oktatási rendszerről van szó, és a társszakmák még „közel" is vannak – jogi, közgazdasági kar pl. – a másod-diplomaszerzés és továbbképzés szinte természetes. Az interdiszciplinaritásnak – mint a bielefeldi modell egyik lényeges elemének – azonban a hallgatókon kívül más fontos szervező elve is van. Így például közös könyvek, kutatási beszámolók, konferenciák, együttes kutatások teszik élővé a tudományos kapcsolattartást. E széles körben kiépített hatásnak is tulajdonítható, hogy mára a bielefeldi egyetem Szociológiai Kara a nyugat-európai szociológiai élet egyik központjává vált. Jelzi ezt a külföldi hallgatók számának növekedése is, illetve azoknak a hallgatóknak az egyetemre áramlása, akiknél a bielefeldi modell – a szakszerűség, a gyakorlatorientáltság – a munkaerőpiaci helyzetükön javítana.

Feltétlenül szólnunk kell a Szociológiai Kar kutatásairól. E kutatások nemcsak a finanszírozási források miatt fontosak, hanem e kutatások a karon folyó oktató és kutató munkának integráló terepei. A kutatási irányok száma 1983–84-ben 117 projekt volt, amit különböző alapítványok, szervezetek – köztük nemzetköziek is – finanszíroznak, de a – helyi, tartományi és a szövetségi – kormányzat is a megrendelők között van. A kutatási összeg 1983–84-ben 4,5 millió DM volt[4] – ez természetesen csak a Szociológiai Karé –, ami már lehetővé teszi a nyugodt alkotómunkát.

A főbb kutatási témák 1988-ban a következők voltak: A kutatások élén három nagy témacsoport állt. Az első témacsoport a „Munka jövője", a második a „Fejlődő országok szociológiája", a harmadik témacsoportnak a „Társadalmi problémák és helyi politikák" a címe.

A „Munka jövője" című kutatási irány, amelyből kötetünkben az anyag gerincét válogattam – a modern ipari társadalmak alapproblémáit elemzi, a munka–ipari kapcsolatok – társadalmi intézmények és viszonyok konfliktusát és folyamatait. A kutatások a munkaerőpiacra, a politikai viszonyok tudományt és technikát befolyásoló hatására, a munkaszervezeti innováció szociológiai problémáira koncentrálódnak.

A projekt eredményei közé tartozik, hogy mára Bielefeldben alakult ki a munkaerőpiac és a foglalkoztatási viszonyok egyik legszínvonalasabb kutatási központja. E kutatási együttműködés alkalmat ad más ipari kultúrák viszonyainak, kapcsolatainak feltárására is.

[4] Forschungsbericht 1983/84. Schriftenreiche Wissenschaft, 12 N°. UNI Bielefeld, 1986. 396. o.

A kutatási irányzat előkészítésének és kiépítésének egyik legfontosabb oka a nyugati ipari társadalmak mélyén lezajló társadalmi változások voltak. A hetvenes években a nyugateurópai típusú társadalmakat mint munkatársadalmat (Arbeitsgesellschaft) határozták meg, és e fogalmi definíció szerint kerültek az elemzések és a szociológiai leírások középpontjába. A társadalmi konfliktusok azonban – a munkanélküliség, a szociális átrétegződés, a környezetszennyezés – kikezdték a társadalmi identitás szerveződésére is alapul szolgáló értékrendet. Mi a helyzet tehát a munkával, az ipari viszonyokkal, az „Arbeitsgesellschaft" alapjával? Válaszul születtek könyvek, tanulmányok és kutatások. Mindezek során egyre több tudás, empirikus megfigyelés, tényanyag gyűlt össze a társadalomról, annak ipari kapcsolatrendszeréről, a technológiai folyamatokról. Kötetünkben ezekből az eredményekből nyújtunk az olvasónak egy korántsem teljes, ám reprezentatív válogatást.

A kutatások és az oktatás nem nélkülözi a jól képzett, szakmailag felsőfokon álló kutatókat. Az egyetem szociológiai karán olyan kiváló professzorok dolgoznak, mint Niklas Luhmann, Claus Offe, Otthein Rammstadt, Günter Schlee, Gert Schmidt, Helmut Wilke, Johannes Berger. A Szociológia Szakon harminckét professzor dolgozik.

Mellettük tudományos munkatársak és kutatók tevékenykednek. Az egyetem sajátossága, hogy az egyes státusokkal rendelkezők a státuscsoporton belül mind a kinevezés, mind a felmentés, mind az alkalmazás tekintetében önállósággal rendelkeznek. Így például a professzorok csoportja dönt a professzori kinevezésekről, az egyetemi munkatársak pedig a munkatársi csoportba történő felvételről. E sajátos „Mitbestimmung" is természetesen számos előnnyel – az autonómiából fakadó teljesítményelv elismerésével – és számos hátránnyal jár – megtörhet egy-egy tudományos karrier. Mindenesetre e sajátos „személyzeti" politika is a „bielefeldi modellhez" hozzátartozik.[5]

A szociológia, amely a hatvanas években óriási társadalomkritikai mondanivalóval rendelkezett, a bielefeldi modellben kiegészült a tudományos tudás szakszerű és szakmai értékeivel. Legalábbis a kart és az egyetemet elhatározó szándékok szerint. A fejlett ipari társadalom viszonyainak kritikai elemzése csak a szociológiai tudás empirikus és teoretikus lehetőségeinek mozgósításával lehetséges – állapította meg J. Matthias az NSZK szociológiatörténetét vizsgálva.[6] A bielefeldi koncepció tehát egy sajátos kiútkeresés a technokrácia és a kritikai társadalomtudomány antinómiájából. Olyan értelmiségi magatartási modell, amely a modern ipari vagy posztmodern társadalmak kihívására született meg, ám értékei, normái bevonultak az oktatásba, a kutatásba, azokba a szellemi termékekbe, amelyek a Bielefeldi Műhelyből származnak.

A tanulmányok és üzenetük

Kötetünk az ipari társadalmak általános kérdéseinek tárgyalását követően az egyes társadalmi intézményeket, illetve a konkrét társadalmi folyamatokat mutatja be. Természete-

[5] „Mitbestimmung". Szó szerinti értelmezésben „együtt-döntést", „együtt-cselekvést" jelöl. Azonban e fogalom – különösen a „Mitbestimmungsgesetz" után – legújabb értelmezése az ipari és nem ipari munkaszervezetben kialakult munkavállalói autonómiát és jogosultságot, illetve ezek lehetőségét jelenti.

[6] *Matthias, J.:* Soziologie in der Bundesrepublik. Megjelent: Gegenwertskunde. Idézi: *Hurrelmann, K.:* Zur Studienkonzeption und zu den Konstruktionsprinzipien der Lehrpläne Schriften zum ... 5 N°.

sen bizonyos problémáknál – pl. a foglalkoztatottság alakulása – e szerkesztési alapelvet nem lehetett szigorúan betartani, ám ennek ellenére, úgy vélem a kötet egységes gondolati ívre épül fel. Ez pedig a modern társadalom – ipari társadalom – egyik alapproblémájának, az ipari munkának (és következményeinek) mint társadalmi folyamategyüttesnek az elemzése.

A kötet első tanulmányát is iparszociológus írta. Gert Schmidt évekig a német Iparszociológiai Társaság elnöke volt, 1985 és 1989 között pedig a Szociológiai Kar dékánja. Kutatási területe az ipari folyamatok összehasonlító elemzése, a nyugat-európai társadalmak ipari mintáinak vizsgálata.

Természetesen sem a bevezető tanulmány ismertetésekor, sem a továbbiakban nem szándékozom az írások tartalmi kivonatát adni, azonban néhány gondolati, elméleti problémát – főleg a tanulmányok szociológiai hátterének pontosabb bemérése miatt, ami pedig óhatatlanul az írások rövid összefoglalásával jár – szükségesnek tartok ismertetni.

Gert Schmidt Racionalizáció és politika – néhány megfontolás a modern kapitalista társadalmak ipari viszonyai változásának vizsgálatához című tanulmányában mint iparkutató összegzi azokat a fontosabb szociológiai-elméleti kérdéseket, problémákat, amelyeket az ipari/tőkés társadalmak utóbbi néhány éve-évtizede felvetett. Ez az elméleti „kísérlet" maga is „bielefeldi hagyomány", azaz annak a kritikai-teoretikus látásmódnak a terméke, amely a szakszociológiai analíziseket a társadalom úgynevezett „alap"- kérdéseivel kapcsolja össze.

A bevezető írás kiinduló problémája az, hogy mit is jelent a modern ipari – avagy posztmodern, kommunikációs stb. – társadalom szempontjából az a tény, hogy az ipari viszonyok

hagyományos konfliktusai „kimerültek", átalakultak, s létrejött egy több szinten végbemenő szervezeti érdekegyeztetés? Egyáltalán e helyzet értelmezhető-e olyan fogalmakkal, mint tőke és munka ellentéte stb.

Az írás nem teoretikus alapon, tehát nem filozófiai axiómák perspektívájából – vagy perspektívátlanságából – óhajtja e kérdést megválaszolni. A válasz alapja az ipari viszonyok, illetve kapcsolatok szociológiai tényanyaga. Az a tényanyag, amelyet a kutatások az elmúlt negyven év során felhalmoztak, s amelyet nem kellőképpen interpretáltak – vagy félreértelmeztek. Így Schmidt gyökeres iparszociológiai látásmódváltozást sürget, s ennek mindjárt meg is adja a lehetséges alapjait.

Ehhez a kiindulópont a racionalizáció „harmadik típusának" fogalma. Létezik ugyanis a technikai és a szervezeti racionalizáció mellett – mondja Schmidt – szociális racionalizáció is, amely a társadalom közügyeinek igazgatását, és annak különös ágát, a politikát érinti. E szociális racionalizáció magában foglalja a „társadalmi cselekvések és szocio-kulturális integráció növekvő kalkulálhatóságát".

A szociális racionalizációra építve a munkában keletkező konfliktusok beilleszthetőek a társadalom mára már megváltozott – „más típusu" rész-rendszereibe. Ez a „más típus" azt jelenti, hogy a kulturális összefüggések, a lokális viszonyok, a társadalmi szerveződések új színterei másként dolgozzák fel az ipari rendszerből fakadó konfliktusokat, s másként juttatják vissza a megoldásokat és „témakezeléseket" az ipari termelőrendszerekbe, mint ahogy az eddig, a „klasszikus" ipari modellek esetében történt.

Mindezeknek a folyamatoknak a társadalmi következményeit elemezve a tanulmány nem tudja értelmezni, sőt elveti azokat a – társadalomtudományi–ideológiai aspektusból fa-

kadó – megfontolásokat, amelyek az ipari kapitalizmus csődjéről, eldologiasodásáról szólnak. Ugyanis az ipari rendszerek – össztársadalmi és belső – „rendszerracionalitása" – állítja Schmidt –, nemcsak az „uralkodó uralom", hanem az „ellenhatalom" kiindulópontjává is válnak. A társadalmi értékek síkján, a cselekvési normák szintjén belépő szabályozás – pl. a munkafolyamat társadalmi idejének és terének új tagolódása – mindenképpen semlegesíti a „tőke" – jócskán megcsappant – hatalmát. A tanulmány az ipari rendszerek új és nagy ellentmondását abban látja, hogy azok „az érdekek és szociális innovációk mobilizációját egyfelől garantált módon lehetővé teszik, másfelől ugyancsak garantált módon megakadályozzák".

Az akadályok abban a társadalmi szervezeti érdekérvényesítési folyamatban hordódnak ki és érvényesülnek, amelynek alapja éppen a szociális racionalizáció.

Az írás az iparszociológia problémarendszerének újrafogalmazását ebben az elméleti keretben képzeli el. Azokat a kutatásokat, amelyek a tényanyag hivatkozásának alapját képezik, nemcsak Bielefedben folytatták, hanem a Szövetségi Köztársaság más pontjain és intézményeiben is. Érdemes ezeket a munkákat és kutatásokat is megismerni, mivel olyan iparszociológiai szemléletmód és kutatási modell tárul elénk, amely „szokatlan" a hazai szociológiai életben. A kutatások ugyanis nem a mikrostruktúrák „alracionalitásának" esélyeit vizsgálják – amellett, hogy ilyen is van –, hanem a társadalomnak mint cselekvési rendszernek a szerveződésére kíváncsiak olyan viszonyok között mint amilyenek az ipari viszonyok.

Claus Offe, kötetünk második írásának egyik szerzője, világhírű kutató. Niklas Luhmann mellett (aki csak azért nem szerepel a könyvünkben, mivel egy válogatást munkáiból

éppen most készítenek elő magyar kiadásra) ő az, aki a bielefeldi műhelyt a széles – filozófus, ideológus, teoretikus – értelmiségi közönség előtt is reprezentálta. Sajnos erről már csak múlt időben írhatunk, mivel majd egy évtizedes bielefeldi oktatómunka után Offe megvált az egyetemtől, és – kutatócsoportjával együtt – Brémába tette át a székhelyét.

Offe munkássága szerteágazó. A széles értelemben felfogott társadalomelmélet mellett konkrét kutatások résztvevője és szereplője. A munkaerőpiac társadalomgazdaságtana és a munkavállalók hátrányos helyzetű csoportjai című tanulmány, amelyet munkatársával, Karl Hinrichsszel közösen írt, és amelynek lényeges részleteit kötetünkben szerepeltetjük, Offe munkaerőpiacról vallott nézeteinek csak egy részét tartalmazza. Ahogy azt a korábbiakban említettem, a bielefeldi kutatások egyik központi problémája a munkaerőpiac. Offe ezúttal azonban nem statisztikai számsorokat helyez vizsgálódásának középpontjába, hanem a munkaerőpiac intézményének tőkés társadalmi dinamikájára kíváncsi.

Offe, illetve Hinrichs elméleti kiindulópontja különbözik Gert Schmidtétől. (Itt jegyezzük meg, hogy a bielefeldi modellhez a sokoldalú, különböző „ipari társadalom"-értelmezések is hozzátartoznak.) Cikkük alapgondolata, hogy a munkavállalók és a munkaadók hatalmi helyzete a munkaerőpiacon eleve aszimmetrikus. Ez azt jelenti, eleve adott egy ellentmondás, egy feloldhatatlan helyzet az ipari társadalomban, s ez a hatalmi helyzeteket összemérő munkaerőpiacon (is) jelentkezik.

A munkaerőpiac tehát hatalmi intézmények és cselekvési stratégiák, ellenérdekű hatalmi folyamatok színtere és szerveződése. Offe tanulmányát nem utolsósorban éppen emiatt a kiindulópont miatt válogattam be a kötetbe.

Offe és K. Hinrichs álláspontja kifejezetten az elvont és teoretikusan is absztrakt liberális munkaerőpiac képviselői ellen fogalmazódott meg. Ettől függetlenül a szakirodalom nem egy képviselője Offét is a liberális piacfelfogás követőjének tekinti – így például Sengensberger[7], mivel Offe a munkaerőpiacot még a fogalmakban is a piaci kategóriáival (kereslet-kínálat stb.) jellemzi. Nem kívánunk ebben a vitában állást foglalni, inkább a szerzők néhány gondolatára, azok néhány szociológiailag termékeny és fontos összefüggésére hívnám fel a figyelmet.

Mindenekelőtt arra, hogy a munkaerőpiac nem közgazdasági kategória. Nem közgazdasági – éppen az Offe által is idézett marxi és polányi alapigazságok miatt. A munkaerőpiac ugyanis az érdekek és értékek, hatalmi folyamatok és életmódminták együttese, ahol társadalmi helyzetek és lehetőségek állnak egymással komplementer viszonyban.

Offe részletesen elemzi a piaci szereplők szociális helyzetéből fakadó esélyeket. Megállapítja – és itt nyíltan is a marxi instrukciókhoz csatlakozik –, hogy a munkaerőpiac kínálati oldalának szereplője: a munkavállaló sohasem tudja hatalmi helyzetének aszimmetriáját pusztán piaci stratégiákkal kiegyenlíteni. Ezért mindenhol és minden tekintetben – tehát az üzemben éppúgy, mint a társadalomban – a kollektív érdekegyeztetés és együttműködés eszközéhez, illetve a politikai eszközök rendszerének befolyásolásához nyúl.

A tanulmány érdeme, hogy Offe a munkavállalók „hátrányos csoportjainak" társadalmi és munkaerőpiaci helyzetét is ebből az alapállásból írja le.

Így a munkanélküliséggel sújtott csoport nem pusztán a

[7] *Sengensberger, W.*: Struktur und Funktionsweise von Arbeitsmärkten. Campus Verlag, Frankfurt–New York, 1987. 17. o.

munkaerőpiac keresleti és kínálati viszonyainak „eredménye", hanem a hatalmi pozíciók aszimmetriájának, eredendő egyenlőtlenségének szociális csoportokba csomagolt megjelenése. Számomra Offe gondolatvezetése itt is döntő fontosságú. Hiszen hányszor gondolkodunk a saját társadalmunk leírásában és az új problémáink felismerésében a közgazdaságtan és nem a szociológia kategóriáiban. Fontos ez a cikk intenciója a magyarországi munkanélküliség megítélésében és leírásában is.

Offe szemléletmódjának talán harmadikként említésre méltó erénye (a többi mellett) a társadalom dinamikájában való gondolkodás. Offe ugyanis nem egyszerűen leír, hanem számára a társadalom maga is ellentétes viszonyok és rendszerek mozgásából az intézményeket képviselő szereplők cselekvéséből áll. A háziasszony, aki a munkaerőpiacról történő kivonulásával a „hátrányos helyzetű csoportba" kerül, nem szenvedő alanya az egész mechanizmusnak, hanem aktív, ellenstratégiákat kidolgozó, érvényesítő szereplő, „válaszoló lény", akinek a választási lehetőségei mozognak kényszerpályákon.

A tanulmánykötet harmadik írása, Johannes Berger: A függő foglalkoztatás fejlődési trendjei és a munka jövője című tanulmánya az előző két munkához szorosan kapcsolódik, ugyanakkor témaválasztásában empirikusabb, tényszerűbb.

A kapcsolódási pontok között az első helyen a „munkatársadalom" (Arbeitsgesellschaft) válságának kérdése áll. Berger, aki a kiindulópontként elfogadott válság empirikus bizonyítékait is keresi, leírja a Német Szövetségi Köztársaság foglalkoztatási viszonyainak átalakulását, utalva arra a már ma is tapasztalható tényre, hogy a munkanélküliség nem egyszerű módon – a hagyományos eszközök alkalmazásával

– szüntethető meg, mivel maga a foglalkoztatási rendszer működése sodorja ki a partvonalon túlra a foglalkozás nélkül maradók százezreit.

Az elméleti tér, a kapcsolódási pontok másik síkja az a háttérvita, amely éppen a munkanélküliség jelentkezése miatt robbant ki az NSZK-ban. A „munka eltűnése" hangzott egyfelől, „a társadalom átalakulása a munka nélküli társadalommá"[8] hallatszott másfelől. S miközben könyvek és publikációk sokasága, konferenciák és szimpozionok serege bizonygatta egyik vagy másik –, illetve az ezekből kinövő számos – álláspont igazát, Berger valódi szociológusként a tényeket nézi. Állásfoglalása állásfoglalás e vitában, s kötőanyaga a valóság.

A foglalkoztatás trendje a bérmunka növekvő előretörését mutatja. Az NSZK-ban 1986-ban a 25,7 millió aktív keresőből már csak 12,7% tevékenykedett önálló keresőként. Azonban a számok mögött nem látszik az az átrendeződés, ami a munka társadalmi funkciójában jelent meg, s amely a munkatevékenység fokozatos leértékelődését, az emberi tevékenységek más típusainak előretörését jelentette. A tanulmány itt kapcsolódik a Gert Schmidt által felvetett kérdésekhez is, ugyanis a munka szerepének, funkciójának átrendeződése éppen a Schmidt által leírt szociális racionalizáció előretörését jelenti.

[8] Ebből a vitából csak néhány munkát emelünk ki: *Glaser, H.:* Das Verschwinden der Arbeit. Die Chancen der neuen Tätigkeitsgesellschaft. ECON Verlag, Düsseldorf–Wien–New York, 1988. *Afheld, H.–Rogge, P. G.* (szerk.): Geht uns die Arbeit aus? Peller Verlag, Stuttgart, 1983. *Stix, G.:* Die Arbeitslose Gesellschaft (Alptraum, Hoffnung oder Missverständnis). Orac Verlag, Wien, 1978. *Föppl, Chrst.:* Arbeitslosigkeit ist heilbar. Ein Aufrufung zum gemeinsamen Handeln. Kösel Verlag, München, 1983.

Fel kell hívnunk a figyelmet arra a gazdaságelméletileg nem elhanyagolható összefüggésre is, ami Berger tanulmányában felvetődik. A munka „átértékelődése", centrális jellegének elvesztése ugyanis gazdaságilag prosperáló időszakban következett be. Sőt a két millió fölötti munkanélküli is a gazdaság hihetetlenül magas értékelőállító-képességének időszakában szorult ki a munkaerőpiacról.

Az ok roppant egyszerű: a „maradék" munka termelékenysége emelkedett. Lehet persze a kérdéskört úgy értelmezni – mint ahogyan az nálunk divatos –, hogy a hatékonyság növekedett. Azonban itt megint az okok és a magyarázatok a lényegesek. Ez az okozati láncolat a tanulmány kereteibe már nem fér bele, implicit megtalálható benne. Arról van szó, hogy a munka társadalmi helyzetének megváltozása az élettevékenységek kitágulásával járt együtt, ami aztán a társadalmi értékek visszaáramlását idézte elő a termelőtevékenység egészére nézve. Nagyon egyszerűen szólva, pl. a kultúra révén vagy a szabadidő során megszerezhető „személyiségi többlet" lecsapódott a munka világában is. Így aztán a Berger által kimutatott trendek igazságértékei valóban bizonyító erejűek.

A tanulság kimondása számunkra túl direkt lenne, az olvasóra bízzuk. Csupán figyelmeztetni szeretnék arra a minden flexibilitást nélkülöző munkaidő-szabályozásra, amelyet eddig – 1989. májusáig – még az összeomlással fenyegető magyar gazdaság átalakítási kényszere sem volt képes megmozdítani.

Helmut Wiesenthal Racionális választás. Egy társadalomtudományi paradigma alapelvei, elméleti területei és új vonásai című tanulmánya bizonyára az ínyencebb olvasók tetszését fogja elnyerni. Wiesenthal ugyanis egy ősrégi szociológiai problémát feszeget, hogyan lehetséges a társadalmi

együttműködés akkor, amikor a társadalomban csak személyiségükben autonóm individuumok léteznek.

A tanulmány két szociológiai elméleti irányzat között – s mindkettő fellelhető Bielefeldben is – próbálja meg az átjárásra alkalmas hidat kiépíteni. Egyfelől a struktúraelméletek – amelynek egyik legnagyobb szaktekintélye N. Luhmann, a bielefeldi egyetem professzora –, másfelől a cselekvéselméletek – melynek egyik képviselője éppen a Wiesenthalhoz közelálló Offe – elméleti előfeltevései és szinte évszázados hagyományai között kell egy fogalmi bázisában is új magyarázatot találni.

A kérdés aktualitása – és ez nem meglepő – nem pusztán a szociológia elmélettörténetében található. A kérdés ugyanis mindenfajta szociális innovációnak alapproblémája. Vagyis a struktúrák által meghatározott módon zajlik-e le a társadalmi cselekvések sorozata és akkor a társadalmi folyamatok lefolyása, eredménye, egyenlege az ember tehetetlenségétől kísért-e; avagy az emberi döntések és magatartások alkalmasak-e bizonyos – hatásaiban a társadalom intézményes rendszerét is érintő, új társadalmi tényállások kialakítására.

Wiesenthal nem véletlenül kérdezi ezt. Mint a Német Szövetségi Köztársaság alternatív politikai erőinek, a Zöldeknek egyik vezető társadalomteoretikusa maga is érdekelt – és nem csak személyében –, a kérdéskör minden árnyalatának újragondolásában. A társadalmi-politikai helyzet élesen veti fel például azt a kérdést, hogy miképpen lehet jövőorientált cselekvési célokat a valóság fogságában vergődő cselekvések pszichikai és szociológiai síkjában érvényre juttatni.

E kérdés megválaszolásához a tanulmány a cselekvéselmélet alapvető revízióját végzi el. Elégtelen magyarázatnak tekinti az eddigi modelleket, de nem vállalja fel a strukturalista megközelítéseket sem. Egy új elméletet, a „racionális

cselekvés" elméletét dolgozza ki Wiesenthal. Ebben az új megközelítésben sikeresen kamatoztatja a különböző szociálpszichológiai és pszichológiai irányzatok eredményeit.

Mi az új racionális cselekvéselmélet lényege? Mindenekelőtt az, hogy beépíti a cselekvések folyamatába a kényszert mint határfeltételt, de anélkül, hogy ebből merev, rögzített struktúra-előfeltételt csinálna. A cselekvés ezért „választócselekvés", amely mindig csak stratégiailag, tehát a jövő tételezésben haladható meg. Ebben a cselekvéselméletben – amely mint Wiesenthal írja, „lesoványodott" – a normák mint lehetséges választási lehetőségek költségei szerepelnek. Az individuális választások mögött előnyösebb alternatívák nyeresége áll, annak a stratégiaképességnek az elnyerése és választása, mely egy más jövő felé orientálja a társadalmi együttműködés területeit is.

Ezen a ponton Wiesenthal tanulmánya már nem puszta ínyenccsemege. Minden stílusbeli nehézsége ellenére a mai magyar társadalomban is hasznosítható üzenet olvasható ki a szövegből: az emberi együttműködés új típusának körvonalai. Olyan elmélet keretei, amely azokat a cselekvési lehetőségeket vizsgálja... ahol a racionalitás éppen abban van, hogy egy cselekvő az előnyösnek tűnő választásokat éppen egy jövőtudatú identitáskoncepcióra hivatkozva zárja ki! „Nem vagyok az, aki elfelejti, hogy holnap is választani kell."

Werner Rammert tanulmánya – Technika a mindennapokban – minden bizonnyal a mai Magyarországon nem nyerné el az „aktuális" jelzőt. Azonban a fejlődés remélhetőleg afelé halad, hogy előbb-utóbb az írásban felvetett gondolatok mögöttes problémái visszaköszönnek majd a hazai valóságban is. Természetesen jól tudom, hogy már a mai magyar valóság is számos olyan kérdést, konfliktust hordoz,

amelyekre a válasz a Rammert által kifejtett paradigmákban adható meg, azonban e jelenségek egyrészt elszigeteltek, másrészt a politika, a hatalom demokratizálódása mögött ma a közfigyelem hátterébe is szorulnak.

Az írás a mindennapi élet megváltozását elemzi. Azt a tényt, hogy a mindennapi lét a technika és technológiai fejlődés eredményeivel telítődik. Vajon hova visz mindez? – kérdezi Rammert. Igaza van-e azoknak a szélsőséges véleményeknek, filozófiai vagy szociológiai álláspontoknak, amelyek a technikai folyamatok előrehaladását az elidegenedés új formáiként, vagy ellenkezőleg az új felszabadulás jeleként értékelik?

A tanulmány a válasz keresésében szorosan kapcsolódik a „bielefeldi hagyományokhoz". Egyfelől azokhoz a kutatásokhoz, amelyek ebben a témakörben születtek (Rammert, Offe, Schmidt), másfelől ahhoz a szemlélethez, amit a bielefeldi szociológia képvisel, a szélsőségek meghaladásának, a leegyszerűsítések elutasításának értékeihez.

Rammert bemutatja tehát azt a sokoldalú, sokfelé elágazó és ellentmondásos folyamatot, amit a mindennapi élet szerveződésében a technológiai és technikai fejlődés eredményez. Mert valóban, a hatásokat nem lehet letagadni, sem azokat a drasztikus hatásokat, melyek pl. a gondolkodás és tudat rendszereiben keletkeznek, sem pedig azokat a következményeket, amelyek a mikroelektronika alkalmazásával a politikai és az érdekképviseleti szférában alakulnak ki.

Rammert okfejtései egy nálunk is ismert – elsősorban Lukács György és Heller Ágnes kutatásai révén[9] kategória újraértelmezését jelentik. A mindennapi élet fogalmának

[9] *Lukács György:* Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. *Heller Ágnes:* A mindennapi élet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

újraalkotásáról van szó, azonban nem az említett hazai tradíciók (értékeléstől és megítéléstől telített) fogalomrendszerében. Rammert egyszerű szociológiai kategóriaként tárgyalja, amely nem az ipar- és munkaszociológia fogalma, tehát nem tartozik a munka világához sem. Paradoxon, hogy e különbségtevést éppen a modern elektrotechnika tette lehetővé: a technikai fejlődés a munka hatékonyságának növelésével a munkán kívüli létformák szerepének növekedését hozza magával, annak az új életformának keletkezését, amely felvetette a mindennapi élet technicizálódásának szociológiai kérdéseit.

Hans-Joachim Braczyk tanulmánya Konszenzusvesztés és új technológiák. A nukleáris újrafeldolgozó létesítmények körüli konfliktus példája mint a technikai változások társadalmi vezérlésének esete úgy gondolom ismerős lesz a magyar társadalom Bős–Nagymaroson és Ófalun vitatkozó közvéleménye előtt. A tanulmány a modern társadalmak és a technikai rendszerek viszonyáról kíván szólni. Braczyk mindezt eltérő aspektusban tárgyalja, mint Rammert, hiszen a modern technológiai rendszerek társadalmi legitimációját, a politika és a technológiai haladás, a munka társadalma (Arbeitsgesellschaft) társadalomelméletileg feltett kérdéseit igyekszik tisztázni.

Braczyk vizsgálódásának kiindulópontja az a valóságos tényállás, hogy a mai társadalmi-gazdasági helyzetben a modern technológia a „legitimitásáért" küzd.

Amíg „ment a szekér", tehát mindaddig, amíg a modern technológiai rendszerek a II. világháború utáni jóléti fejlődést szolgálták, a társadalom tagjai és mozgalmai „nem kételkedtek" a modern technológiai rendszerek hasznában.

A mai társadalmi valóságban azonban a modern technológia mint „rizikófaktor" vonult be a köztudatba. E tény

természetesen azt is jelenti, hogy megbomlott az a konszenzus, amely a modern technológia társadalmi alkalmazásának hátterében kialakult. A társadalmi vitákat az atomenergiáról szóló okfejtések, a modern energiarendszerek veszélye, a környezetvédelem témái uralják.

A tanulmány úgy gondolom, mindenképpen hasznos olvasmány. És haszna nemcsak abban van, hogy a magyarországi viták és problémák számára is nyújt egyféle értelmezési keretet. Tanulságos annak is utánagondolni, hogy hányféleképpen, hányféle megközelítésben és problémarendszerben lehet ugyanarról a kérdésről írni, és gondolkodni. Braczyk ugyanis nem a technológiai rendszerek termelési rendszeren belüli alkalmazását, nem a hétköznapi élet technikai eszközökkel való telítődését vizsgálja, hanem valahol a társadalomelmélet és makropolitika szintjén elemez. De ez a témamegközelítés is belefér Bielefeld sokarcúságába. Igaz, a cikk szerzője nem az egyetemen dolgozik, hanem az egyetem tőszomszédságában működő – de az egyetemmel szoros kapcsolatot fenntartó – „piacorientált" kutatóintézetben (ASIF). Mégis az írás sajátos szemléletmódja révén hozzátartozik a bielefeldi műhelyhez.

Napjainkban sokan fordulnak Japán felé. Nemcsak Magyarország, hanem a nyugat-európai országok, az Egyesült Államok vagy Ázsia országai is. Hajo Weber tanulmányában – A piac és az állam között. A japán és a német technológiapolitika szempontjai – Japán egy minta, megfigyelésre és leírásra érdemes modell. A kérdés ugyanis nemcsak az, hogy miben különbözik Japán az NSZK-tól, hanem az is, hogy miért.

A különbségeket nem nehéz számba venni. Nem pusztán az ipari termelés statisztikai adatai, a japán gazdasági csoda jelzik a japán út sajátos és egyedülálló jellegét, hanem a japán

gazdaságirányítás struktúrája: a piac és az állam hatékony kombinációja is.

A tanulmány ebben, a két elv egyedülálló kombinációjában látja a „japán csoda" lényegét. E két elv egy olyan szerkezetben valósul meg, amelyet Hajo Weber „technokorporativizmusnak" nevez.

E technokorporativizmus sajátossága – egyedülállósága –, hogy mind a stratégiai döntési rendszerekben, mind az intézmények és irányítási-vezetési szervezetekben sokoldalúan összehangolt, egymáshoz illeszkedő integrációs mechanizmusok működnek. Az állam nem gazdaságellenes, a gazdaság pedig nem államellenes. Ezt azonban csak úgy lehetett elérni, hogy tudatosan kiépítették és fenntartották azokat a közvetítő mechanizmusokat, amelyek az állam és piac között a japán társadalom összefüggéseiből kiindulva végzik a társadalomba ágyazott innováció vezérlését.

Az írás elutasítja azokat a leegyszerűsítő kiindulópontokat is, amelyek a japán fejlődés magyarázataként a világon mindenütt felvetődnek, mint például a hagyományokra – kultúrára, a japán ember hagyományos munkaszeretetére – utaló álláspontok. De ilyen a japán ember hagyományos kollektivitását emlegető nézet is.

Hajo Weber tanulmányának izgalmas fejezete a Német Szövetségi Köztársaságot elemző rész. A magyar társadalom számára a nyugatnémet érdekegyeztetési mechanizmus modell, minta és példa. Hajo Weber számára azonban nem működő korporativizmus – legalábbis a japán társadalommal összevetve.

A működőképtelenséget bírálóan illusztrálja Hajo Weber „esettanulmánya" egy nyugatnémet technológiafejlesztő projektről. Az érdekek – amennyiben nem integrálja őket egy működőképes struktúra – a technológiafejlesztés gátjai,

hangzik a megszívlelendő tanulság. Szükségesnek tartom azonban hangsúlyozni, hogy ez az evidencia a nyugatnémet társadalom szociológiai tapasztalatainak értékelése során fogalmazódik meg.

A kötet utolsó tanulmányának egzotikus volta aligha vitatható. Pedig emellett az írás fogalmi rendszere, a nagyváros leírása mind a szociológus, mind a laikus olvasó szemszögéből nézve hallatlanul izgalmas.

Rüdiger Korff – a bielefeldi szociológustársadalom ifjabb generációjának képviselője – éveket töltött a „fejlődő világ szociológiája" kutatási projekt keretében az ázsiai nagyvárosban, Bangkokban. Leírása – Informális szektor vagy piacgazdaság – így a szemtanú hitelessége a szociológus pontos elemző munkája mellett.

Ami a hazai gazdaság elemzői számára nem minden tanulság nélküli az a gazdaság Korff által adott analízise, amelyben nemcsak a hivatkozás történik Offére, a kar kiemelkedő szociológusára, hanem a szemlélet kereteit adó leírás alapja is Offétől ered. A tanulmány empirikusan bizonyítja ugyanis az olyan gazdasági rendszerfogalmak használhatatlanságát, mint például formális-informális szektor, s helyükbe Offe – szervezetszociológiai kutatásai nyomán kialakult – kategóriáit állítja. A gazdaság így a gazdasági rendszeren belül egy több szintű cselekvési és hatalmi rendszer, mely a város – Bangkok – ellátásában egységes egészként működik, és csakis ebben a feladatkörben működhet egységes mechanizmusként. A tanulmány másik szellemi ihletője F. Braudel kapitalizmusfelfogása.

A tanulmány magvas gondolatmenetét, amelynek Braudel a forrása – piacról és kapitalizmusról – mindazoknak ajánljuk, akik akár az egyik, akár a másik fogalom „bűvöletében" élve és gondolkodva óhajtanak a gazdaságról bármit is mondani. A Korff által adaptált gazdaságelmélet újdonsága miatt alkalmas nemcsak egy ázsiai formáció társadalmának leírására, hanem minden olyan társadalomra, amely egymással logikailag – hangsúlyozzuk, logikailag – ellentétes elveket integrál egy feladat megvalósítására orientálódó cselekvéstérbe.

Korff tanulmánya adalék a városszociológia új útjaihoz is. Ahhoz az úthoz, amely megpróbál a nyugati kultúrákból kilépni, és a kutatás céljait a nem ipari társadalmak településeinek vizsgálatában találja meg. Fontos új szempontok ezek, mivel az amerikai és a német „átlagturista színvonalát" megütő útikönyvek helyett a társadalomtörténetek útikönyveit írják meg a kutatók. Ez a jövőben még fontosabb lesz, mivel a társadalmak összehasonlító vizsgálata számos olyan kérdést is tisztáz majd, melyet kizárólag a saját társadalomalakzatra összpontosító figyelem elmulaszt.

Könyvünk válogatás. Noha nem képviseli a bielefeldi szociológiai műhely valamennyi kutatási irányát és eredményét, keresztmetszetét adja annak a kimagasló szellemi tevékenységnek, amelynek a bielefeldi egyetem ad otthont. A kötet tanulmányainak kiválasztása során nemcsak az a szándék vezetett, hogy a magyar olvasók figyelmébe a legfrissebb kutatási eredményeket ajánljuk a legkiválóbb bielefeldi kutatók tollából – e legutóbbi hét esztendő munkájának terméséből válogattunk –, de előkelő helyet foglalt el szempontjaink között az is, hogy e kiadvány a magyarországi társadalmi és gazdasági problémák feltárásához, jobb megértéséhez és megoldásukhoz is járuljon hozzá.

GERT SCHMIDT

RACIONALIZÁCIÓ ÉS POLITIKA

Néhány megfontolás a modern kapitalista társadalmak ipari viszonyai változásának vizsgálatához

Rationalisierung und Politik – einige Überlegungen zur Untersuchung des Wandels industrieller Beziehungen in modernen kapitalistischen Gesellschaften.

A „második automatizálási vita" – paradigmatikus kihívás az iparszociológiai kutatás számára

Az ipar- és szervezetszociológusok körében kellemetlen érzést kellene előidéznie az „automatizálási vita" címszavának. Az 50-es és 60-as évek nagy automatizálási vitája egyfelől az iparszociológusokat (a figyelmeztetők és szkeptikusok oldalán) politikailag releváns vitapartnereknek és jelentékenyen elkötelezettnek tekintette (az iparszociológusok és szakszervezetek fontos kapcsolatait e viták folyamán építették ki!), másfelől azonban minden „fennkölt" – és igencsak pesszimisztikusan színezett – jövendölés és vízió figyelemre méltó diszkreditálását eredményezte: Nemcsak az olyan empirikus példaképek, mint a sokat látogatott „Johnson's Wax" gyár maradtak kivételes esetek, de a felgyülemlett „technológiai tömegmunkanélküliség", az ígért belső szervezeti forradalmak sem váltak „ láthatóvá", vagy ha igen, akkor nem eléggé tisztán. (Az előzőkben említett vita, az Egyesült Államokból érkezve olyan nevekkel, mint Norbert Wiener, John Diebold és James Bright, már jelezte az ellentmondásokban való gazdagságát. Nyugat-Európában és speciálisan a Német Szövetségi Köztársaságban a tudományág problémáit széles körben és a nyilvánosság előtt vitatták meg – 1950 után. Friedrich Pollack volt az „automatizálás" témájának egyik első képviselője a szociológiai vitában[1], – mígnem az 50-es évek végén és a 60-as évek elején született számtalan publikáció az IG-Metall két automatizálási kongresszusába torkollott 1963-ban és 1965-ben[2].)

[1] *Pollack, F.:* Automation, Frankfurt, 1956.

[2] Az IG-Metall két nagy kongresszusát dokumentálja: *Friedrichs, G.* (szerk.): Automation in Deutschland und in der USA. Frankfurt, 1963.; ugyanő (szerk.): Automation – Risiken und Chancen, 2. kötet. Frankfurt, 1965.

A nyugat-európai ipari államokban a 60-as évek végéig tartó „rendkívüli" szociális és gazdasági fejlődés elnyelte a bizonyos fokig „helyes" szkeptikus elemzéseket. A gazdasági expanzió, a munkaerőhiány (különösen a szakemberhiány) a 60-as évek közepétől adott konstellációja és a szociálpolitikai reformorientáció semlegesítette a mennyiségi és minőségi munkaerőpiaci dinamika ténylegesen végbemenő változásainak hatását (növekvő strukturális differenciálódás, problematikus részmunkaerő-piacok kiképződése stb.). Az 50-es és 60-as évek automatizálási vitája végül is jelentős irodalmat hozott létre, s nem kis mértékben szolgálta a munka világának jövőjét tekintve általános társadalmi érzékenység kialakulását, és ezzel együtt mindenekelőtt hozzájárult a fiatal társadalomtudományok elismeréséhez is. Azonban e vita összességében mégis a társadalomtudományi elemző erő és előrejelző képesség meghiúsulásának impozáns dokumentuma.

A sikertelenséget végül is a 60-as évek vezető iparszociológusai észlelték és „fordították le" (Umgesetzt). Ezt Alain Touraine kritikai hivatkozása Georg Friedmannra[3], a bányászat bérkérdéseivel foglalkozó nagy tanulmányok[4], a Német Szövetségi Köztársaságban az úgynevezett „köztes generáció"[5] iparszociológiai tanulmányai, valamint Nagy-Britanniában a Liverpool-csoport, az Aston Team és a Tavistock Intézet 60-as években született tanulmányai jelzik. Ez utóbbiak

[3] *Düll, K.*: Industriesoziologie in Frankreich. Frankfurt, 1975.

[4] *Lutz, B.–Willener, A.*: Mechanisierungsgrad und Entlohnungsform. Luxemburg, 1960; és *B. Lutz:* Grenzen des Lohnanreizes, 2. kötet. Frankfurt–Luxemburg, 1962. (Átdolgozott új kiadás Frankfurt, 1975.)

[5] *Lutz, B.–Schmidt, G.*: Industriesoziologie. Megjelent: *König, R.* (szerk.): Handbuch der empirischen Sozialforschung, 8. kötet. Stuttgart, 1977.

végrehajtják a nyugat-európai iparszociológia fordulatát az analitikusan orientált résztudomány felé, amely tekintettel a társadalom egészének fejlődésére búcsút vesz a közvetlen értelmezési ajánlatoktól. A 60-as évek kutatásainak tematikus irányváltoztatása, módszertani helyesbítései és az új elméleti-analitikus feltevések kimunkálására irányuló fáradozások az automatizálási vitával párhuzamosan, illetve az után lezajló tanulási folyamat[6] eredményeit is meghatározzák.

A 70-es évek közepén Nyugat-Európában kibontakozik a „második" automatizálási vita. A robotok széles körű használatának tényleges kezdete és a komplex mozgást kivitelező kézi átrakó készülékek (Handhabungsgerät), a mikroelektronika betörése az ipari gyártásba és az új kommunikációs technológia kezdődő használata az iparban és igazgatásban, lendületesen sokrétű, „teret ölelő" szemléletes fantáziákat hívnak elő a legkülönbözőbb szervezeti érdekekhez közelálló újságíróknál és funkcionáriusoknál, de olyan komoly tudósok körében is, akiknek analitikus képzelőereje ismét csak korlátoltnak bizonyult. Aligha hagyható figyelmen kívül a „vad számítás" gyámoltalan erőfeszítése (a prominenssé vált „Siemens-iroda 2000") és a fenntartással szemlélt japán csodát extrapoláló „egzakt víziók" fellendülése.

A második automatizálási vitának kétségbevonhatatlanul vannak párhuzamai az elsővel, éppen a társadalmi valósággal kapcsolatos, „könnyelműen" osztogatott tudományos kijelentések tekintetében. A két „vita" összeütközés a társadalmi racionalizációs folyamatok formáival és következményeivel. A vita lényegét tekintve minden esetben arról van szó, hogy

[6] Vö. ezzel *Schmidt, G.*: Blick über die Grenzen. Megjelent: *Schmidt, G.* és mások (szerk.): Materialien zur Industriesoziologie. Sonderheft 24. der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1982.

egyfelől megértsék ami történik, másfelől pedig arról, hogy koncepciókat fejlesszenek ki, a történést politikailag kontrollálják és technikailag vezéreljék. Azonban a második automatizálási vita a valósággal való konfrontáció miatt világosan különbözik az elsőtől: majdnem minden nyugat-európai országban magas és stabil a munkanélküliség, amelyet aligha tekint bárki is teljességgel a technológiától független jelenségnek (habár senki sincs abban a helyzetben, hogy a „technológiai komponenseket" meghatározza); változások a minőségi munkaerő-kereslet struktúrájában, amelyben a technológiai tényezők befolyása „követhető" egészen a munkahely síkjáig; a nyilvánvalóan technológiai impulzusokhoz kötött és a nemzeti határokon túlnyúló munkaerőpiaci dinamika új formái (lásd a sokat vitatott termelőhelyek ide-oda telepítgetését a mikroprocesszorgyártásban). S végül, de nem utolsósorban az uralkodó ideológiai jövőmodell és a politikai kultúra változásai az ökológiai és energiakérdések aktualitása mögött, valamint az ezzel összekötött magasfokúan generalizált életvilágban kialakult tapasztalatok és elvárások a második automatizálási vitát olyan új vitaként kényszerítették ki, amelyben az iparszociológiai kutatás kényszerítve van kutatási arzenáljának, kérdésfeltevéseinek, eszközeinek stb. „kiselejtezésére" és kiegészítésére.

Technika, szervezet és politika – a racionalizáció analitikus differenciálására vonatkozó feltevés

Az újabb iparszociológiai irodalomra vetett pillantás azt az ítéletet sugallja, hogy a tudományág ma jobban felkészült az „automatizálási kérdés" megfelelő fogadtatására és feldolgozására, mint a 60-as évek elején: A meghatározó kutatási irányok távolságtartása a jövendő munka- és társadalmi valóság Egyszerű – Tervezetéhez határozottabb, a részleges elemzések és hipotézisek kifejező ereje precízebb. A kihívás új tartalmi struktúrájára és azon társadalmi problémákra tekintettel, amelyeket a második automatizálási vita folyamán jeleznek, valóban úgy tűnik, hogy az iparszociológia számára legalább éppen olyan mélyreható változások és „nyitások" szükségesek, mint ahogyan ez – kapcsolódva az első automatizálási vitához – 25 évvel ezelőtt szükséges volt. A racionalizáció társadalomtudományi koncepciója ismét törékennyé vált. A „technika" és „munkaszervezet" összefüggésének differenciált megfogalmazásaiban kidolgozott kutatási programok is érzékeny hiányokat és nyilvánvaló leegyszerűsítéseket fednek fel. Még mindig nincs kimerítve sem az analitikus differenciálás, s mindenekelőtt a „nyugati racionalizáció" weberi koncepciója szociológiai kiélezésének kínálata, sem pedig a racionalizáció koncepciójának a marxi társadalomelmélet vonalán történő rekonstrukciója: Az iparszociológiai kutatás folyamán egyfelől a lerövidített – egyenes vonalúvá tett – racionalizációs koncepciót olykor eredményesen ültették át, másfelől azonban az iparszociológiai kutatás témái újra és újra a racionalizálási formula Marxtól és Webertől átvett „egyszerű megfogalmazásának" elméleti deficitjéhez vezetnek. Mind Marx, mind Weber számára a „racionalizáció" – tehát a „nyugati racionalizmus" és a „kapitalista racionalizáció"

(bármilyen különbözőek legyenek is a konnotációk) – a produktivitás fokozására és az uralom stabilizálására irányuló érdekek társadalmi érvényesülésének folyamatait fogja át. Marx és Weber számára a racionalizáció „szociológiai szubsztanciája" magában foglalja mind a technikai-szervezeti, mind a politikai-szociális racionalizációt.[7]

A 70-es évek végén a szövetségi kormány humanizációs programjának keretében elvégzett vizsgálatok[8] sora, de ezen a megbízáson túlmenően is fontos tanulmányok[9] tanúskodnak a tartalmilag megváltozott racionalizációs érdekről, vagyis arról, hogy az eddigi racionalizálási fáradozások gyújtópontjában megkülönböztetett „munkával" és „technikával" (a klasszikus „elasztikus tényezőkkel") szemben az érdekeltség irányát korrigálva a munkacselekvés normatív és kulturális feltételeire tevődött át a hangsúly.[10] Hivatkoznak a

[7] *Braczyk, H. I.* és mások: Nach einer Renaissance. *Schmidt, G.* és mások által szerkesztett a Materialien zur Industriesoziologie című kötetben. I. m. 1982.

[8] *Altmann, N.:* Grenzen neuer Arbeitsformen. Frankfurt, 1982; *Braczyk, H. I.* és mások: Produktionsmodernisierung. Frankfurt, 1982.

[9] Többek között *Schumann, M.:* Racionalisierung, Krise, Arbeiter. Frankfurt, 1982.

[10] Ez a kutatási érdeklődés specifikus módon kapcsolható *Max Weber*nek a világ növekvő racionalizációjára vonatkozó „tapasztalattudományos értelmezési hipotéziséhez". Weber úgynevezett „racionalizációs téziséhez" történő kapcsolódásunk relative kétségtelenül elnagyolt. A racionalizáció témájára vonatkozó kritikailag előrevivő diszkusszió, és a téma részben valóban szubtilis „beskatulyázásainak" (*Suhluchter, Kahlber* és mások) megfelelő számbavétele kívül esik az itt megkísérelt, közvetlenül iparszociológusoknak szóló, kutatásra orientált analitikus recepción. Az általános „racionalizációs vita" szerkezetéhez csak a következő megjegyzést: A világ intellektualizálódásának és varázstalanításának kérdésében való társadalmi és társadalomtudományos nézetazonosság – a racionalizáció témáját illető vita úgyszólván „legfelsőbb" szintjeként – az üzemi-szervezeti racionalizációs folyamatok elemzésétől messzemenően „elszakadva" (Abgehoben) jött létre. Ehhez a nagy racionalizációs téma beskatulyázásának kísérletei (az analitikus alrendszer-differenciálásokkal kapcsolatos erőfeszítések) is hozzájárultak. Szerintem azonban vitathatatlannak tűnik, hogy Weber számára a normatív cselekvésszabályozás növekvő „beavatkozása" központi jelentőséggel bír a racionalizációs folyamat előrehaladó mozgása szempontjából. Lásd ehhez Wirtschaft und Gesellschaft 5. kiadás 1976., és a weberi racionalizációs tézis részletes megvitatását *Winkelmann*nál az 5. kiadáshoz írott magyarázó kötetben. (Erläuterungsband, 59. o.)

„szociális racionalizáció" koncepciójára [a növekvő formális racionalitás és a cselekvés norma alá rendelése – szabályozása – szervezeti és társadalmi átalakításának (Umsetzung) weberi értelmében], melynek alapján mindenekelőtt a fokozottan a kutatási érdeklődés középpontjába kerülő vállalkozásspecifikus „politikai" döntési és cselekvési struktúrákat kell szisztematikusan megérteni, és ezeket mindenkori történeti-kontextuális kölcsönösségükben rögzíteni.

Egyfelől éppen az üzemi kutatások – az általuk mindenkor követett kiindulópontoktól függetlenül – hívták fel a figyelmet állandóan a „racionalizációra" mint olyan folyamatra, amely több – részlegesen legalábbis eltérő logikáknak engedelmeskedő, eltérő ambivalenciák és ellentmondások által meghatározott – szervezeti síkon megy végbe. Másfelől az egyes vállalatok közötti, technológiai és szervezeti fejlődésben jelentkező különbségeket (és e különbségek empirikusan is megállapítható kontingenciáit) – amelyeket eddig gyakran implicit módon, a szisztematikusan leírható és kifejezhető, a technika és szervezet bevezetésére összpontosító „stratégiai normától" való elhajlásként értelmeztek – az üzemi racionalizálási stratégiák fölöttébb fontos „terepeiként", úgyszólván a „harmadik dimenzió" racionalizációjaként fedezték fel. (Ha a technika és szervezet jelentik az első két dimen-

ziót, akkor a „politika" – analitikusan értelmezve – a racionalizáció harmadik dimenziójaként fogható fel.[11])

A technika és szervezet olyan társadalmi adottságok – és ennélfogva a szociológiai érdeklődés olyan tárgyai –, amelyeknek a cselekvésorientációk megszilárdítása és megváltoztatása, a csoportérdekek vonatkozási pontjai, az össztársadalmilag vagy csak részlegesen érvényes értékek és normák stb. változásai szempontjából van jelentősége. A technikai, szervezeti és szociális racionalizáció közötti – analitikus értelmű – különbségtevés számunkra egy olyan értelmes konzekvenciának tűnik, amely abból a tényből fakad, hogy az iparosodás sodrában – a szorosabb értelemben vett társadalmi ter-

[11] Meg kell jegyeznünk, hogy itt a politikafogalom a cselekvés norma alá rendelésének és szabályozásának tárgyalási területe számára marad fenntartva. Vesd össze ezzel *Braczyk–Knesebeck–Schmidt* és mások által szerkesztett kötetben (Materialen zur Industriesoziologie, 1982.) Mármost a „szociális racionalizáció" témájának felfedezése korántsem „új felfedezés". *Pirker* másokkal egyetemben – nyilvánvalóan *Weber*től és *Georges Friedman*tól átvéve – már 1955-ben kutatási perspektívaként határozta meg a „szociális racionalizációt". Azonban a technikai-szervezeti racionalizációhoz képest ezt a témát a rákövetkező húsz évben „önállóan" és analitikusan alig fejlesztették, továbbá alig differenciálták. (Itt kell utalni olyan egyedülálló tanulmányokra – mint pl. *Weltz*, 1964. –, amelyek azonban jellemző módon nem irányulnak a „szociális racionalizáció" koncepciójának szélességében egy szisztematikus továbbvívő vitára úgy, ahogyan ezt *Pirker* megalapozta.) Ezért *Horst Kern* a 80-as évek elején, a hirtelen felvirágzó, a „hatalomra" és „kontrollra" vonatkozó új kiindulópontokat és új fogalmiságokat teremtve, teljes joggal emlékeztet a nyugatnémet iparszociológia háború utáni klasszikusainak múltbeli és bizonyos mértékben a kutatás által „félretolt" elméleti-koncepcionális előmunkálataira (vö. *Kern*, 1981). Lásd *Pirker, Th.* és mások: Arbeiter Management, Mitbestimmung, Stuttgart–Düsseldorf, 1955; *Weltz, F.:* Vorgesetzte zwischen Management und Arbeitern. Stuttgart, 1964; és *Kern, H.:* Empirische Sozialforschung. München, 1982.

melési folyamatok racionalizációjában – léteznek a kapitalista termelés (értékesülési elv) „kritikai elemei" racionalizációjának – a szűkebb értelmű technikai és szervezeti változásokkal szemben ható – viszonylag autonóm, sajátos folyamatai. Példának okáért ehhez tartozik az úgynevezett eljogiasodás irányába mutató fejlődés (Verrechtlichungsentwicklung) értékesülés szempontjából relevánsnak tekintett része, az időegységnek a termelési, reprodukciós idő szerinti szociális meghatározása is stb.

Egészen általánosan állíthatjuk a következőt: ahogyan a technikai racionalizáció a technikára vonatkoztatott termelési mozzanatok növekvő, az értékesülés szempontjából relevánsnak tekintett kalkulálhatóságot célozza meg, ahogyan a szervezeti racionalizáció a munkavégzés és munkamegosztás szervezeti formáinak – melyek a munkafolyamatok érdekvonatkoztatott kalkulálhatóságát és fokozódó transzporenciáját tartalmazzák – növekvő érvényesülését rejti magában, úgy irányul a szociális racionalizáció a társadalmi cselekvések és szociokulturális integráció növekvő kalkulálhatóságára.[12] A technikai racionalizáció eredeti mediuma a technikai tudás, a technológia. A szervezeti racionalizáció eredeti mediuma a szervezeti tudás, az igazgatás. A szociális racionalizáció eredeti mediuma a rend-tudás (Ordnungswissen), a politika.[13] Magától értetődő, hogy állandóan utalni kell

[12] Lásd ehhez: *Rieser, V.:* Kultur der Racionalisierung. Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien des Forschungsschwerpunktes. „Zukunft der Arbeit", Bielefeld, 1984.

[13] Hangsúlyozni kell azt, hogy a „racionalizációnak" a „racionalitáshoz" való koncepcionális kapcsolódását fölöttébb különbözőképpen kell „felfogni" e három síkon. A technikai racionalizáció esetében elegendő a fizikára történő utalás (kulcsszó: hatásfok), a szervezeti racionalizáció a cselekvés célracionalitását „teszi autonómmá", míg a szo-

e differenciálás analitikus jellegére, hiszen úgyszólván minden technikai-szervezeti jellegű, történetileg konkrétan azonosítható racionalizációs folyamat az üzemben egyúttal szociális racionalizáció is (a munkafolyamat szociális mozzanatai kiszámíthatóságának az időmegállapítás, a tárgyi meghatározás és a kooperáció síkján való szigorítás révén történő fokozása formájában). Erre vonatkozóan hatásos példa a szakirodalomban gyakran leírt átmenet a tradicionális szerszámgépekről az NG- és CNC-vezérlésű gépekhez. Ebben az összefüggésben az lényeges, hogy a magatartási normák meghatározása során (normásítás) a szándékoltan érdekorientált döntések nincsenek összefüggésben a technikai-szervezeti változásokkal. Szervezeti síkon a technikai-szervezeti adottságok és változási trendek szempontjából nem bír szükségképpen jelentőséggel a szociális racionalizáció klasszikus eszköze, a human-relations motivációs technikáinak egész területe. A munkaélet humanizálásának – egyidejűleg a társadalmi és szervezeti formát is megcélzó – programjában, nem utolsósorban annak a társadalomtudományokat érintő programpontjai némelyikében – és nem kevés, a tényszerű eredményekben a társadalomtudománnyal résztvállaló üzemi átalakítási intézkedésben – az „autonóm" társadalmi racionalizáció a technikai-szervezeti

---

ciális racionalizációnak a szociális racionalitáshoz való viszonyát az itt meghatározott értelemben elvileg a formális racionalitás esélyei és az adott (artikulált) materiális, ökonómiai, szociális és politikai „szükségletek" között történetileg-társadalmilag érvényes feszültségként értelmezhető. Felfogásunk szerint tehát a szociális racionalizáció folyamatai mindig a „kiszámíthatóság" (Rechnenhaftigkeit) weberi értelemben vett formális racionalitás fokozódásának folyamatai, amelyek mindig specifikus viszonyban állnak a materiális racionalitás posztulátumaival – vö. ezzel Wirtschaft und Gesellschaft, 5. kiadás, 1976. 44. o.

racionalizálás új támasztékaként értelmezhető. A társadalompolitika síkján a „modern" munkajogi törvényhozás, betegbiztosítási szabályozás stb. jó része a szociális racionalizáció területére tartozik. A szociális racionalizáció ily módon az érvényes normák növekvő formális racionalitásának és más cselekvési szabályozóknak mindig felismerhető tendenciája, mert – így szól a történeti feltételezés – hatékony mind a szervezet, mind a társadalom síkján. Emellett központilag mindig – adott nyugati-kapitalista feltételek között, hangzik a történeti feltevés specifikációja – a termelési folyamat értékesülési szempontból releváns szociális (normatív és kulturális) „elemei" érdekvonatkoztatottság kalkulálhatóságának fokozására irányuló intézkedésekről van szó. A polgári-kapitalista társadalom konstitúciójának dialektikájához hozzátartozik, hogy a munka értékesülési szempontból releváns elszámolásának növelése implicit, az elszámolás érdekvonatkoztatottsága pedig az „aktuális" érdekvonatkozás fokozódó kiszámíthatóságának formájában társadalmilag általánosított módon válik áttetszővé (ami nézetünk szerint megnövelt szociális racionalitásként értelmezhető). Az ipari termelésben a teljesítménybérezés eddigi története a munkamegosztás megnövelt kiszámíthatósága és az értékesülési érdekre vonatkoztatott ellenőrizhetősége, valamint az újra és újra létrehozott racionalitásigények értelmében vett racionalizációs tendencia fölöttébb feszültségteljes összjátékaként rekonstruálható (az artikulált reprodukciós érdekek értelmében éppen a felfokozott áttetszőség teszi lehetővé a kontroll erőteljesebb befolyásolását is). A mindig társadalmilag vagy üzemileg érvényes visszafizetési szabályok a szociális racionalizáció „eredeti" mediumával szemben – analitikusan tekintve – kétségtelenül a technikai és szervezeti tudástól viszonylag függetlenül megértendő rend-tudás empirikusan

különösen mozgalmas területei. Itt természetesen utalni kell a partikuláris érdekek racionalizációval ellentétes, szembefutó hatására. (A profitráta tendenciális süllyedésének marxi törvénye világosan közvetíti ezt az ambivalenciát.)

A társadalmi racionalizáció mechanizmusai – a technikai-szervezeti változásoktól analitikusan eltekintve – konkrétan azáltal nyernek jelentőséget, ha a termelési folyamat értékesülési szempontból releváns konzekvenciáit a szociális racionalitással való kölcsönhatásban, azaz központilag a „politika" révén állapítják meg. Az utóbbi évtizedekben világosan észlelhető a munkaszervezet új termelési technikájának és új formáinak csökkenő elfogadása, amelyek szociális jelentőségükben nem felismerhetőek és nem „kalkulálhatóak".

Nagyon általánosan fogalmazva: az ipari munka területén elenyészik az „igazgatás" elfogadottsága és növekszik a „döntés" iránti igény. Erősödik a döntési folyamatok társadalmi elmélyítése és szociális racionalitása iránti kívánalom (az időhöz kötött normatív tartalom vonatkozásában).

A társadalmi és politikai tényezők (bürokrácia) átalakításának módszertani racionalizálása jelenleg a szociális racionalizáció legitimitására vonatkozó erőszakolt szükséglettel találkozik (ma már a Német Szövetségi Köztársaságban az ipari viszonyok rendszerének szempontjából ennek az összefüggésnek csaknem klasszikus példája a szociális tervek „története", amelyek a – nem utolsósorban megcélzott szociális – racionalizáció és a szociális racionalitás (!) „fenntartása"[14] politikai eszközének számítanak).

[14] Ez az *Alain Touraine* által megadott értelemben bizonyára a társadalmi fejlődés azon aspektusa, amely növekvő mértékben teszi „autonóm tárggyá" a szociális folyamatot. Egy kissé hegeliánusan fogalmazva: A modern társadalom fokozott mértékben vonatkozik önmagára cselekvő és reflexív módon – cselekvően viszonyul önmagához!

Az újabb technológia-politika vitára vetett pillantás (kulcsszó: szociális összeegyeztethetőség) félreérthetetlenül megmutatja, hogy az úgynevezett technikai haladást növekvő mértékben, sőt kifejezetten „normatív" módon mint társadalmi és üzemi uralmi folyamatot „állítják elő" és tematizálják. Ezért az eredeti tárgyalási problémaként felfogott szociális racionalizáció fokozott jelentősége szükségképpen az „uralom kérdésének" irányába tolja el a vizsgálódó társadalomtudósok érdeklődését. Az „igazgatás" és „döntés" viszonyának új politikai dinamizálása – a politika kitágított igénye a szociális „szféra" megnövekedett áttetszőségének következményeként – közös nevezőre hozható a legitim érvényességre irányuló új igényekkel, melyeknél az a döntő, hogy az empirikusan érvényes legitimitáshit fent vázolt fejlődése a szociális racionalizáció „áthelyezése" révén (bizonyos mértékben annak segítségével) kivonuljon az igazgatás racionalitásából, sőt talán az uralom mintaképének számító „bürokráciából" is. Az érdekek strukturálódása és a társadalmi konszenzus esélyei más „tárgyalási" formákra, más szervezettípusokra utalnak. Kiélezve azt lehet mondani: a bürokráciát – amely a fejlődés bizonyos történeti fokán eredeti uralmi forma és egyidejűleg a társadalmi racionalizációban végbemenő haladás kifejeződése – mint uralmi formát társadalmilag – racionálisan „felrobbantják", és pusztán csak korlátozott hasznosságú „(racionális) szolgáltatásként" tartják fenn.

Az ipari viszonyok rendszerei mint a szociális racionalizáció „instanciái"

A fontosabb kutatási beszámolókra és a legújabb empirikus vizsgálatokra vetett pillantás elárulja, hogy az üzemi racionalizálási folyamat alapjául szolgáló koncepciók és az ipari viszonyok változásai – jóllehet együtt említették őket – nemigen, vagy csak nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz. Ezt a „valóság önmagára utaló reflexiójának" is nevezhetnénk. Az üzemen belüli racionalizációs politika számára az ipari viszonyok társadalmi konstrukciója csak viszonylagosan stabil keretfeltételeket jelent.

A technikai-szervezeti racionalizálás múltjára történő utalás végül is a – problematizálásra nem szoruló és ezért nem tematizált – társadalmilag-politikailag és kulturálisan adott kísérő struktúrák stabilitásának hosszú (és fontos) fázisát írja le. A társadalomtudományi – különösképpen az iparszociológiai – elméleti munkában és az ennek megfelelő analitikus jellegű orientációs kísérletekben ez a „társadalmi valóság" tükröződik vissza, amennyiben a problémát – szisztematikusan tekintve sohasem egészen problémátlanul – a termelékenység fokozására irányuló üzemi és társadalmi törekvések dinamikus tényezőiként meghatározott technikára és szervezetre korlátozták. Az üzemi racionalizálási folyamatok fogalmi és empirikus „nyomon követésére" irányuló erőfeszítések a normatív és kulturális mozzanatokat az átfogó racionalizációs folyamat levezetett és/vagy másodlagos aspektusaiként ragadták meg.

Az ipari viszonyok rendszere nemcsak az üzemben végbemenő technikai-szervezeti változás intézményi-normatív keretfeltételeként bír jelentőséggel, hanem a cselekvési szabályozók formális racionalitása érvényesülésének központi

társadalmi instanciájaként is, tehát a társadalmi racionalizáció fent vázolt analitikusan elkülönített értelmében. Az „ipari viszonyok" e koncepciója kapcsolódik mind a rendszerelmélethez, mind a szociológiai uralomelmélethez. Az ipari viszonyok mind a társadalom, mind az üzem síkján egyfelől stabilizált hatalmi egyenlőtlenségeket reprezentálnak – ily módon megfelelő érdekképződményekként és (objektív) stratégiákként szerveződnek –, másfelől a koordinált, „megbízható" cselekvés és „funkcionálás" rendszereit képviselik. Niklas Luhmann modorában kifejezve: az ipari viszonyok a cselekvési és döntési komplexitás redukciójának szociális rendszerei.

Az előadott elméleti-analitikus orientáció Max Weberre visszanyúlva precízebbé tehető: a szervezetek (Verbände) és szerveződések (Organisationen) mindig a társadalmi harcban *és* a társadalmilag érvényre jutott „racionalitás" formáiban öltenek testet (a célszerű cselekvésszabályozás általánosan érvényesített formájaként, amely többé már nincs kiszolgáltatva a hatalomért és más célokért folytatott nyílt harcnak).

Ennél a szemléleti iránynál számunkra nem az ellentétes elméleti orientációk „ólcsó" szintézise a lényeges, hanem egy olyan analitikus kiindulópont kialakítása, amely adekvát módon tárja fel a reális társadalmi folyamatokat. Ennek során háttérben marad az a gondolat, hogy a rendszerelméleti megragadhatóság (Griffigkeit) síkján a szekuláris módon megvalósított racionalitás de facto az objektív társadalmi uralmi – azaz az érdekeltek számára, illetve az érdekeltek által elismert – közös cselekvési bázisnak a része. Lényegében arról van szó, hogy az uralomnak mint kapitalista uralomnak (vö. Herbert Marcuse) az utóbbi években a gyakorta erőltetett módon kritikailag viselkedő – többnyire az általános szociológiának elkötelezett – társadalomtudósok által hangsúlyo-

zott eldologiasodás koncepciójához konstruktív bírálattal járuljunk hozzá: szeretném fenntartani, hogy valóban létezik társadalmilag hatékony, kötelező rendszerracionalitás, amely történetileg az ipari kapitalizmus érvényesüléséhez kapcsolódik. Ez azonban egyidejűleg reális alapjává vált az „ellenhatalom" mozgósításának is. A „kapitalista uralom" formulája megnevezi a jelenleg érvényes uralmi alapzatot, amelynél természetesen az uralmat – Webert követve – társadalmi reciprocitásában analitikusan komolyan kell venni.[15] Ezen a helyen elegendőnek tűnik néhány utalás: Történetileg, társadalmilag és konkrétan az, amit sok iparszociológus a „reprodukcióban való érdekeltségnek" nevez, egyáltalán nem fogalmazható meg anélkül, hogy „el ne ismernék" a kapitalista körülmények között érvényre jutott olyan racionalitásokat, mint a bérezést (Lohnfindung), a munkaerő értékének meghatározását, a munkanap időbeli tagolását stb. (amely esetben ezek „kapitalista" jellege argumentatív módon nem oldható fel mint társadalmi „irracionalitás", legalábbis szociológiailag nem). A társadalmi értékek síkján fellépő teljesítménytudat és a „munka értelemvonatkozása" – de az igazságosság érvényes elképzelései – maguk is többet jelentenek, mint az uralmi racionalitás szempontjából vett egyformaságok (Gemeinsamkeiten), amelyek a társadalmi kapcsolatok „kapitalista" felépítésének eredményeként rögzültek (legalábbis ameddig a társadalom totalitását nem lehet kapitalizmusként azonosítani.)

Az ipari viszonyok a hatalom társadalmilag stabilizált formáiként – uralmi intézményekként – potenciálisan „drámaiak" annyiban, amennyiben bizonyos tekintetben „hivatalosan" rajtuk – és a hatalom hasonló intézményesülésein –

[15] Vö. ezzel *Schmidt, G.–Braczyk, H. J.*: i. m. Bielefeld, 1984.

keresztül tematizálják a legitimációt. Az ipari viszonyok a hatalom szabályozásának intézményeiként elvileg mindig a társadalom nyílt vitatémái. Nézetünk szerint tehát az intézmények mint „ipari viszonyok" objektív ellentmondásossága abban rejlik, hogy az érdekek és szociális innovációk mobilizációját egyfelől garantált módon lehetővé teszik, másfelől ugyancsak garantált módon megakadályozzák. Az eltérő társadalmi rendszerekre – például Olaszországra és a Német Szövetségi Köztársaságra – vetett pillantás nyilvánvalóan megmutatja, hogy a mindenkori „garanciák" egészen különbözően alakulhatnak ki. Azonban a pillantás azt is elárulja, hogy ezek a garanciák nem szerveződhetnek és stabilizálódhatnak egymástól függetlenül.[16]

Az ipari viszonyok rendszerei reprezentálják a szociális racionalizáció „Janus-arcúságát" – a formális racionalitás és a materiális racionalitás (társadalmi értéktételezés) „autonóm" dinamikája közötti állandó történelmi feszültséget.

Az „osztályharc intézményesülésétől" az ipari érdekek társadalmi szerveződéséig – a nyugat-európai ipari viszonyok fejlődéséhez

A XIX. század második és a XX. század első felében a „nyugat" modern ipari kapitalista társadalmainak fejleményeit – az egyes nemzetek között fennálló minden különbség ellenére – a demisztifikáció, valamint a marxi társadalom-

[16] Vö.: *Hartwig Heine* és mások: Wirtschaftswandel, betriebliche Rationalisierungspolitik und industrielle Beziehungen. Veränderungsimpulse in Italien und in der Bundesrepublik Deutschland. Forschungsbericht für die Stiftung Volkswagenwerk, Bielefeld, 1984.

elmélet vonalán a „munka" és „tőke" igényesen és hevesen állított alapellentmondása társadalmilag eredményes szerveződésének folyamataként, nemcsak az empirikus kutatások révén differenciálták és kísérték termékenyen figyelemmel, hanem a modern ipari társadalom megfelelő ábrázolásával kapcsolatban kialakult vitában is. Az „osztályharc intézményesüléséről" szóló kijelentés (Theodor Geiger, 1929.) egy önvonatkozású (Selbstreferentiell) „tanulási folyamatra" érvényes. Az osztályharc Franz Neumann által 1932-ben a szakszervezeti mozgalom fejlődése számára meghatározott formáinak sorrendje – amely *1.* az osztálypopulációk közötti közvetlen és közvetítésnélküli „harctól" *2.* a mindig szervezett populációk közötti „harcon" keresztül *3.* az érdekeket képviselő szervezetek közötti „harcig" mint osztályharcig terjedő sorozatot foglalja magában –, valamiféleképpen már minden ipari kapitalista demokráciában kialakult. Az osztályharc még az évszázad közepe előtt „kapitalizmusszerte" intézményesült, s egyidejűleg a kapitalizmus társadalmilag „felnőtt", és stabil korszakába lépett.[17]

Ma az „osztályharc érvényes intézményesülésének" társadalmi ténye általában a (be)érett kapitalista ipari demokrácia jelének mutatkozik – és az „osztályharc intézményesülésének" konstrukciója feltűnően megegyezik a korai polgári társadalomelmélet normatív tételezéseivel. A formáknak ez a sorrendje – a fent meghatározott értelemben – nem utolsósorban a társadalmi racionalizáció „haladásaként" bír jelentőséggel. A politika feletti uralom és a politika kiszámíthatósága – tehát a társadalmi racionalizáció – révén az osztályok – „reálisan tekintve" természetesen egyre inkább

[17] Vö. ezzel többek között *König, R.:* Studien zur Soziologie, Frankfurt, 1971.

látszólagossá váló – identitásának megóvásával sikerrel végbemegy az osztályérdekek integrációja.

A társadalomtudományi vita „frontján" néhány éve kezd határozott alakot ölteni az az elképzelés, hogy szükségszerűnek látszik az ipari kapitalista demokráciában érvényesülő „tőke-munka" kapcsolatokra irányuló érdeklődés alapvető újramegfogalmazása. A kutatási tapasztalat kikényszerítette azt a „belátást", hogy nem áll fenn sem az ipari kapitalista demokráciák diverz formációinak a szocializmus irányába mutató gyors összeomlása, s nem várható el az sem, hogy a nem nagyon kedvelt, de persze ennek ellenére mégis mindig elbűvölten bámult (Angeschielten) „Amerika" példaképének vonalán „megérjen" a „kapitalizmus" és „demokrácia" történeti összekapcsolódása.

A rekonstrukciós korszak végén (Jánossy) uralkodó és a „nyugat" azóta lezajló új, átfogó válságjelenségeire tekintettel ismét előnyben részesített „klasszikus" osztálylogika értelmezések meglepően gyorsan érvényüket vesztették, „elenyésztek" (Versandet) – és ezzel meghiúsultak az utolsó komoly kísérletek arra vonatkozóan, hogy Marxot szűkebb (naiv) értelemben mint futurológust felhasználják. Egyidejűleg persze úgy tűnik, hogy az egykor éppen Marx ellen fellépő, a „középosztály társadalom" – perspektíváit felvázoló elméletek továbbfejlesztésére irányuló fáradozások, amelyek bár részleteikben empirikusan plauzibilisnek bizonyultak, reménytelenül kiszorultak az elméletileg komolyan veendő társadalomtudományi elemzésekből. A prominens társadalomtudósok fontos, a jelenlegi diszkussziót formáló új elméleti elképzelései és új „társadalomképei" többé már nem – vagy csak fölösleges fáradozással – kapcsolhatók a század nagy értelmezési kísérleteihez (Touraine, Bell, Toffler, Naisbitt és mások).

Immáron a kutatási tapasztalat és az elméleti-analitikus fantázia segítségével értelmezik a társadalmi racionalizáció folyamatait, amelyek komplexitásukban és önértelműségük (Eigensinn) révén felrobbantják a „technikai-szervezeti racionalizáció" paradigmáit; a „politika" növekvő kiszámíthatósága tárgyilag (Sachlich) és szociálisan ennélfogva valami mást jelent, mint az „igazgatás" fokozódó kiszámíthatósága. (Több kutatási területen születtek olyan újabb munkák, amelyek jelzik az itt tematizált észrevételt: vö. Vobruba, Offe, Hinrichs és mások munkaerő-politikai kérdésekről, Böhle a szociálpolitikai munka szempontjából releváns problémákról, Hildebrand, Seltz és mások az üzemi kontrollszervezetek, és Joerges a társadalmi technológia és a tudomány átalakulásának szociológiai vonatkozásairól írott munkáival.[18])

A „racionalizáció és politika" témája végül is más tartalmat kapott az „első" automatizálási vitáról a másodikra történő áttérés során, ami persze új analitikus erőfeszítéseket követel. Ez az iparszociológiai kutatás számára azt eredményezi, hogy az (anyagi) „technikával" és a (termelésre vonatkoztatott) „szervezettel" kapcsolatban felmerülő quasi természetes gondolattársítások terhére határozottabban forduljon a politikai és jogszociológiai, illetve az ezekben a kutatási és gondolkodási hagyományokban kifejlesztett kognitív lehetőségek felé.

A „hatalom" témájának a kutatásba történő, néhány éve végrehajtott újrafelvétele (Crozier/Friedberg, Naschold, Seltz,

[18] *Offe, C.* és mások (szerk.): Arbeitszeitpolitik. Frankfurt, 1982; *Talos, E.–Vobruba, G.* (szerk.): Perspektiven der Arbeitszeitpolitik. Wien, 1983. – egyéb tématerületekhez legújabban lásd például: Verhandlungen des 22. Deutschen Soziologentages in Dortmund, 1984. (Kiadás előkészületben.)

Schmidt, Braczyk, Düll és mások)[19] az iparszociológiai kutatásban analitikusan ismét kiindulópontul választotta az úgynevezett „tudatproblémát" kategoriálisan felvető irányzatokat (Brock/Volter és mások). Mindenekelőtt azonban a kultúrszociológiai kérdésfeltevés felé történt határozott fordulat – vezérszó: „A kultúra racionalizációja" (Rieser, 1984.) – melynek során megkísérlik az össztársadalmi folyamatokat mint az ellentmondásos-strukturális feltételek között „nyíltan" megjelenített (Situiert) kognitív ideális változást megragadni. E kísérletek nézetem szerint összességükben leírják az iparszociológia kognitív identitásának fejlődését azon társadalmi formáció változásának objektív és részben már egyébként is világosan objektiválódott ismertetőjegyeire tekintettel, amelyet melléknévi kiegészítéssel vagy anélkül még mindig „ipari társadalomnak" neveznek. Bár az olyan új elnevezések, mint az „információs társadalom", a „kommunikációs társadalom" és hasonlók, korrekt módon jelzik a formációváltozás „haladó" perspektíváinak eltávolodását az „ipar" vezérszavának érvényes jelentésétől.

A fent vázolt össztársadalmi változásokra való tekintettel az iparszociológiai kutatás központi tárgyi vonatkozási problémája a „*politika újrastrukturálódásának*" kulcsszavával határozható meg. Az alapvető érdekszerkezet változásai és az érdekcsoportoknak ezekre a változásokra objektíve orientált formációi – amelyek Touraine felfogása szerint az „osztályséma" leváltásához vezetnek a „szociális mozgalomnak" a „technokráciával" történő konfrontációja révén – az ipari viszonyok kérdését tekintve különösképpen és hangsúlyos mó-

[19] Lásd ehhez összefoglalóan többek között *Schmidt, G.–Braczyk, H. J.:* Herrschaftstrukturen und Herrschaftsverhalten im Betrieb. I. m. Bielefeld, 1984.

don „támadást" jelentenek az iparszociológia begyakorolt, az eddigiekben sokrétűen és jól megindokolt problémaészlelései és analitikus vizsgálati kiindulópontjai ellen.

A „tőke" és „munka" nagy konfrontációjának kifejeződési módjaként, az osztályharc intézményeként értelmezett „ipari viszonyok" egykor bizonyos fokú plauzibilitással rendelkező problémaészlelései majdhogynem az együgyűséggel határosak, ha tekintetbe vesszük a Német Szövetségi Köztársaságban végbemenő évenkénti tarifatárgyalások esetén az érdekösszeütközések valóságos folyamatát, Olaszországban a munkaszervezetekkel és beruházási politikával kapcsolatos összeütközés „eredményeinek" tényleges letárgyalását (Aushandeln), az amerikai autóiparban az új bérpolitikai megegyezéseket stb.

A helyzetet híven – és egyre rendszeresebben – kifejezik az olyan jelenségek, mint a révkalauzok sztrájkjának, a vámosok határátkelőhelyeken folytatott sétáló-sztrájkjának, a kórházakban a technikai és orvosi személyzet előírás szerinti szolgálatának, a tiltakozó teherautóvezetők által okozott utcai blokádoknak a típuskonfliktusai. Ezek olyan munkakonfliktusok, amelyeket csak nagyon erőltetetten lehet a nagy osztályellentétnek „tulajdonítani" („Herbeiseden"). A konfliktust megalapozó problémákat tekintve is egyre inkább korlátolttá válik a klasszikus osztályellentéttel történő egyszerű „azonosítás". A szakszervezetek és munkaadók szövetségei közötti tárgyalási folyamatok síkján a monetarizmus dominanciája még néhány éven keresztül hatékonyan megakadályozta az ipari viszonyok társadalmi konstituenseként felfogott osztálystruktúra és osztálytudat feloldódásának észlelését. Ily módon egész Nyugat-Európában a szakszervezetek tehetetlenek voltak abban, hogy az ipari viszonyok síkján „helyezzék el" az ökológiai problémákat és a béke új típusú problémáját, a legkésőbb jelezték a „tőke versus munka" tematikával ellentétben megváltozott reális társadalmi érdekstrukturálódást. Ez tetten érhető egyfelől a már sok formában megmutatkozó, társadalmilag részlegesen kifejlődött olyan munkakonfliktusokban (vö. a fent idézett példákkal), amelyekben a tőke–munka ellentétének nagy témáját bizonyos tekintetben a szervezetiszintre „transzformálják"; továbbá az olyan új – tartalmilag a (tradicionális) osztálytémával szemben más, idegenszerű – társadalmi konfliktusokban, ahol félreismerhetetlenül megjelennek azok a társadalmi konfigurációk, amelyek már nem utalnak a proletariátusra és a burzsoáziára (analitikusan bármilyen szublimált módon „gondolják" is el ezt!), és inkább azonosíthatók Touraine-i értelemben vett „technokráciával" és „szociális mozgalommal". Másfelől mindez azzal fenyegeti a szakszervezeti érdekképviselet és kollektív hatalom önmaga által reprodukált küldetését, hogy visszhangtalan marad. A százéves szakszervezeti harc eredményének materiális következményei összefonódva a tartalmilag és minőségileg új ellentmondásokkal – amelyek éppen nem a „munka és tőke" ellentéte következtében jönnek létre és határozódnak meg – ma a szakszervezeteket gyakran „konzervatív hatalomként" jelenítik meg (nem is annyira a „bérkérdésben" – amint az Dahrendorf állítja –, hanem ellenkezőleg, például az atomenergia felhasználásának kérdésében, az általános növekedési vitában, sőt magát a fegyverkezési ipart illetően is léteznek figyelemreméltóan ingadozó álláspontok). A legnyilvánvalóbban „konzervatív" vonás persze a „zöldekkel" szemben kialakult agresszív ellenségesség. Olykor ez az ellenséges beállítódás éppenséggel árulkodó: néhány szakszervezeti vezető esetleg találva érzi magát, amikor társadalmi bázisuk ma elsőrendűen fontos érdekeinek túlzottan „önfejű", vagy bürokra-

tikusan túlságosan megbénított, éppenséggel rossz képviselőjeként tűnik fel.[20]

Az ipari konfliktus növekvő mértékben alakítja át azokat a problémaészleléseket, amelyeket az érdekek struktúráját tekintve helytelenül határoztak meg a klasszikus osztálykonfliktus intézményesüléseihez viszonyítva. A tárgyalási folyamatok egyre inkább olyan szervezeti formák közvetítésével játszódnak le, amelyek ténylegesen többé már nem ismerhetők fel az „intézményesült osztálykonfliktus" szervezeti modelljeként (pl. a racionalizálás érdekei részben államilag vezérelt alkujának, és a gazdasági növekedés új formáinak, a fegyverkezési iparágak kezelésének, stb.).

A szociális racionalizáció társadalmi folyamata – politikai racionalizációja – maga mögött hagyta a „tőke" és „munka" nagy klasszikus ellentétét anélkül, hogy „megszüntette" volna.

Az összes nyugat-európai ipari államban az utóbbi évek nemcsak nagymértékben „provokálták" az ipari viszonyok hagyományos rendszerét, hanem olyan változásra kényszerítették, amely változatos stratégiai alappozíciókat és intézményes struktúrákat is érintett. A nagyon erősen specifikus nemzeti-történeti kiinduló feltételek ellenére rögzíthető néhány átfogó fejlődési tendencia, illetve alternatíva. Így részleteiben bármilyen eltérően is megy végbe Olaszországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában és a Német Szövetségi Köztársaságban az ipari viszonyok változása, és ez valószínűleg nagyon különbözően játszódik majd le, mégis a következő kihívások és alternatívák bírnak feltehetőleg általánosítható jelentőséggel.[21]

1. A tételesen lefektetett jog és más módon létrehozott normák és definíciók növekvő befolyása a politikai tárgy „meghatározására" (Findung). A jogállam normatív bázisának mindenoldalú elismerése és a másféle módon létrehozott racionális szabályszerűség szociális implikációi úgyszólván behelyettesítik az osztályfikció „érvényességét" az érdekösszeütközésekben.

2. Ezen túlmenően tárgyalási alapként várható el a gazdasági és társadalmi valóság „racionális" adatainak növekvő érvényessége. Az érdekekre tekintettel történő adatképzés és interpretáció esélye a tudás általános és általánosított kiszámíthatóságának folyamatában (im Zuge) csökken.

3. Ez azonban – szemben néhány elhamarkodott elvárással, à la „információs társadalom" – általánosan nem a társadalmi és üzemi döntések szisztematizálásához és depolitizálásához, hanem újfent a politika túlhajtásához és az ipari termelés területén való újrastruktúrálódásához vezet. Ez természetesen új tematikai „tengelyek" mentén játszódik le, amelyekben meghatározóak a „szociális racionalizáció" problémái (pl. PSI, a kvalifikáció fölötti üzemi rendelkezés és kontroll új „forrásai", a Kern/Schumann-féle értelemben „új termelési koncepciók" bevezetése, amelyek mindenképpen a „szociális racionalizáció" többoldalú elismerését implikálják! stb.).

[20] Ettől különválasztva megjegyezzük, hogy a Szövetségi Köztársaság szakszervezeti politikájának jelenlegi helyzetére vonatkozó ezen feljegyzésekkel nem azonosítható magától értetődő módon az egész nyugatnémet szakszervezeti mozgalom, mivel lényeges, valóságosan hatékony „ellenzők" is léteznek. Azonban itt olyan problémákat neveztünk meg, amelyeknek ma érintetté kell tenniük a nyugatnémet szakszervezeti mozgalmat mint (fiktív) egészet.

[21] Miközben itt a szakszervezetekre vonatkozó (és bizonyos értelemben a szakszervezeteknek szóló) jegyzetekre szorítkozunk, az új kihívások azonban hasonló módon – és részben egyértelműen – jelennek meg az ipari szervezetek, az állami munkaerő-politika az üzemi érdekszervezetek és – last but not least – a politikára vonatkoztatott társadalomkutatás szempontjából is.

4. A „munka/tőke" klasszikus témáit illető konfliktus fokozottabb helyi orientációja és regionális szintre történő áthelyeződése végül is valószínűnek látszik, – mind a tartalmi meghatározást, mind pedig a konfliktuskihordás szervezeti formáit, azaz a bérre, a munkafeltételekre és munkaidőre vonatkozó konfliktus „pragmatikussá válását" és dezideologizálását tekintve. Ez többek között a „régi témák" üzemi előfordulását és a klasszikus követeléstartalmak növekvő – és egyre inkább elfogadott – kibővítését jelenti. Másfelől azonban a társadalompolitikai disszenzus új témái túlnyomórészt „központilag" szerveződnek. Ennek a szakszervezeti „központok" új tartalmi impulzusokat adhatnak, melyeknek az önmegértésbe, programokba és akciókba társadalmi ellenhatalmakként történő átvitelére úgy tűnik, hogy jelenleg egy post – és új – ipari társadalomban még kevés a „kilátás".

5. Mindenesetre nemzeti és regionális síkon már ma is előre (be)látható a szakszervezeti szerveződés növekvő konfrontációja a politika új – nem az osztályharc által létrehozott – témáival és az általánosított érdekkifejeződés szokatlan társadalmi szervezeti formáival.

6. A szakszervezetek részéről történő reakció alternatív stratégiái:

– A szakszervezeti akció-szervezetek részleges integrációja a társadalmi mozgalmak akcióformáival – nyitás a „karizmatikus elemek" irányába, a Wolfgang Streeck[22] által megadott értelemben. A „klasszikus" pártokkal, éppenúgy, mint az új szociális mozgalmakkal szembeni részleges újraorientálódás következménye, hogy más politikai tartalmakat is átvesznek a szakszervezeti akcióprogramokba.

[22] *Streeck, W.:* Gewerkschaftliche Organisationsprobleme in der sozialstaatlichen Demokratie. Königsstein/Ts, 1981.

Vagy:

– A szerveződés visszavonulása egy tiszta érdekképviseleti szervezet irányába. A nyugatnémet esetben ehhez a következő fejlemények kapcsolódhatnak: az egyes szakszervezeti szintekre történő erőteljesebb koncentráció, a szakszervezeti politikaalakítás (Findung) centralizációjának leépítése, valamint a szakszervezet központi szerveinek növekvő instrumentalizálása az egyes szakszervezetek mindenkori céljainak érdekében. Ezzel valószínűleg az egész vonalon összekapcsolódik a szakszervezeti politika ideológiátlanítása (az „amerikanizálás" értelmében), valamint pragmatikus módon az egyes szakszervezeti programcélok párthoz rendelése.

Magától értetődő, hogy az itt vázolt „alternatívákkal" még nincs „kitöltve" a szakszervezeti fejlődés lehetséges és valószínű fejleményeinek tere sem a Német Szövetségi Köztársaságban, sem máshol az ipari nyugaton. Ebben az összefüggésben az ellentétes fejlődési lehetőséget vázoljuk fel.

Az osztálykonfliktus tényszerű semlegesítéséhez vezető fejlődést, amely a szervezeti és társadalmi síkon végbemenő szociális racionalizáció „ugrásának" következménye, a következőképpen értelmezhetjük: Egyfelől létezik a társadalmi osztálystruktúra tematikus és szervezeti differenciálódása, éppen az ipari viszonyoknak az osztályellentét aktuális identitása szempontjából fontos átalakítására tekintettel. Másfelől mind a témák dramatizálását, mind az akcióformák szerveződését illetően a társadalmi problémaészlelés olyan új integrációi alakulnak ki, amelyek világosan átmetszik az osztályellentétet mint a tőke és munka alapellentmondásának identitását.

Azoknak az iparszociológiai kutatóknak, akik a jelenlegi ipari viszonyok és konfliktusok ellenére állhatatosan ragasz-

kodnak a marxi osztálykoncepció életvilágbeli dominanciájának „igazságához", feltehetőleg nehézséget okoz, hogy a hatalmi kapcsolatok hatékony és konfliktust konstituáló hálózatait, az uralmi igény és legitimitáshit új konfigurációit analitikusan és leíró módon megfelelően felkutassák. Az ipari viszonyok és társadalmi konfliktusfolyamatok jelenlegi dinamikája, amelyet az itt képviselt pozíció értelmében döntően a szociális racionalizáció folyamataként határoztunk meg, inkább a weberi uralomelmélethez való kritikai kapcsolódást követeli meg, mint a marxi osztályelmélet újrafelvételét.

Altmann, N. és mások: Grenzen neuer Arbeitsformen. Frankfurt am Main, 1982.

Braczyk, H.-J. és mások: Produktionsmodernisierung. Frankfurt am Main, 1982.

Braczyk, H.-J. és mások: Nach einer Renaissance. Megjelent: *G. Schmidt* és mások (szerk.): Materialen zur Industriesoziologie, Sonderheft 24 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1982.

Düll, K.: Industriesoziologie in Frankreich. Franfurt am Main, 1975.

Friedrichs, G. (szerk.): Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA. Frankfurt am Main, 1963.

Friedrichs, G. (szerk.): Automation – Risiken und Chancen, 2 Bde. Frankfurt am Main, 1965.

Heine, H. és mások: Wirtschaftswandel, betriebliche Rationalisierungspolitik und industrielle Beziehungen. Veränderungsimpulse in Italien und in der Bundesrepublik Deutschland. Forschungsbericht für die Stiftung Volkswagenwerk, Bielefeld, 1984.

Kern, H.: Empirische Sozialforschung. München, 1982.

König, R.: Studien zur Soziologie. Frankfurt am Main, 1971.

Lutz, B.: Grenzen des Lohnanreizes, 2. Bde, Frankfurt–Luxemburg, 1962. (Átdolgozott kiadás, Frankfurt, 1972.)

Lutz, B.–Willener, A.: Mechanisierungsgrad und Entlohnungsform. Luxemburg, 1960.

Lutz, B.–Schmidt, G.: Industriesoziologie. Megjelent: *R. König* (szerk.): Handbuch der empirischen Sozialforschung. Band 8, Stuttgart, 1977.

Offe, C. és mások (szerk.): Arbeitszeitpolitik. Frankfurt, 1982.

Pirker, Th. és mások: Arbeiter Management und Mitbestimmung. Stuttgart–Düsseldorf, 1955.

Pollock, F.: Automation. Frankfurt am Main, 1956.

Reiser, V.: Kultur und Rationalisierung. Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien des Forschungsschwerpunktes „Zukunft der Arbeit". Bielefeld, 1984.

Schmidt, G.: Blick über die Grenzen. Megjelent: *G. Schmidt* és mások (szerk.): Materialien zur Industriesoziologie. Sonderheft 24 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1982.

Schmidt, G.–Braczyk, H.–J.: Herrschaftsstrukturen und Herrschaftsverhalten im Betrieb, DFG – Abschlussbericht. Bielefeld, 1984. Megjelent: Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien des Forschungsschwerpunktes „Zukunft der Arbeit" der Fakultät für Soziologie an der Universität Bielefeld című sorozatban.

Schumann, M.: Rationalisierung, Krise, Arbeiter. Frankfurt am Main, 1982.

Streeck, W.: Gewerkschaftliche Organisationsprobleme in der sozialstaatlichen Demokratie. Königsstein/Ts., 1981.

Talos, E.–Vobruba, G. (szerk.): Perspektiven der Arbeitsmarktpolitik. Wien, 1983.

Verhandlungen des 22. Deutschen Soziologentages in Dortmund, 1984.

Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft, 5. Auflage. Tübingen, 1972.

Weltz, F.: Vorgesetzte zwischen Management und Arbeitern. Stuttgart, 1964.

CLAUS OFFE–KARL HINRICHS

A MUNKAERŐPIAC TÁRSADALOMGAZDASÁGTANA ÉS A MUNKAVÁLLALÓK HÁTRÁNYOS HELYZETŰ CSOPORTJAI

Sozialökonomie des Arbeitsmarktes und die Lage „benachteiligter" Gruppen von Arbeitnehmern.

A gazdasági válság a munkanélküliséget és az alulfoglalkoztatottságot tömeges jelenségként hozza létre. Valamennyi fejlett tőkés ország kormánya, pártja és szakszervezete egyetért abban, hogy e tömeges munkanélküliség megszüntetésének az állami politika elsődleges céljának kell lennie. Mindenesetre olyan megbízható vagy csak valamennyire reményteljes eszközök, melyekkel e célt meg lehet valósítani, nem állnak rendelkezésre. Amiben egyetértés jött létre, az csupán az a triviális felismerés, hogy a munkanélküliség érezhető csökkentése semmi esetre sem érhető el a vállalkozói beruházások újabb növelése nélkül. Eltekintve attól a vitatott kérdéstől, hogy hogyan lehet az állami és szakszervezeti politika eszközeivel egy ilyen beruházási expanziót előidézni, a helyzetet (illetőleg az erről a helyzetről való tudományos és politikai vitát) két súlyos probléma jellemzi. Először is, világossá vált, hogy a pótlólagos beruházásoknak nincs minden esetben pótlólagos munkahelyteremtő hatása, és így nem fogja leépíteni a tömeges munkanélküliséget. Az új beruházások ugyanis a munkahelyek csökkenését vonhatják maguk után – főleg ha racionalizálásról van szó –, a munkahelyek számának bővítése helyett...[1]

A második probléma abban áll, hogy a tömeges munkanélküliség nem jellemző egyformán valamennyi munkavállalói csoportra, hanem bizonyos csoportokat, melyeket a „munkaerőpiac problémacsoportjainak" neveznek, különösen erősen érint.

Mindenfelől elismerik annak szükségességét, hogy az állami és szakszervezeti politika eszközeivel csökkentsék a tömeges munkanélküliséget, e törekvés azonban két kemény bizonytalansági tényezőbe ütközik. Még akkor is, ha – te-

[1] *Engelen-Kefer, U.:* Beschäftigungspolitik. Köln, 1976.

gyük fel – sikerülne a vállalkozók beruházás iránti hajlamát erősíteni, az abból eredő foglalkoztatási hatás jelentéktelen is lehetne, mivel sok esetben negatív következmények is keletkezhetnének. És ha sikerülne is pozitív foglalkoztatási eredményt kiváltani; mivel egy kifejezetten strukturált, azaz a különböző csoportokat a legkülönbözőbb mértékben érintő munkanélküliséggel van dolgunk; teljesen bizonytalan, hogy a munkaerő iránti nagyobb kereslet, a munkaerőpiaci politika a „problémacsoportokat" is érinti-e.

(...)

A munkaerőpiac és a többi piac közötti különbségről

A munkaerőpiacok, illetőleg az áru- és tőkepiacok egyik közös vonása kétségtelenül abban áll, hogy a munkaerőpiacon éppúgy, mint a többi piacon, a kínálat és kereslet áll egymással szemben; a cserefolyamatban a kínálati oldal meghatározott szolgáltatásokkal és ennek ellentételezéseképpen a keresleti oldal bizonyos pénz ellentételezéssel tartozik. Egy másik közös vonás továbbá az, hogy valamennyi piacon kisebb vagy nagyobb mértékben a konkurenciaviszony létezik, mégpedig három viszonylatban[2].

Először: valamennyi piacon, tehát a munkaerőpiacon is a kínálati oldal egyedi szereplői azért versengnek egymással, hogy a kereslet egy (lehetőleg nagy) részét magukra irányítsák. Azok a stratégiák, melyeket a kínálati oldal egyedei e célból alkalmaznak, a kínált teljesítmény relatív növeléséből és/vagy a kínálat árának relatív csökkentéséből állanak. Ennek megfelelően – másodszor – a keresleti oldal szereplői között is megtalálhatók a konkurenciaviszonyok. A keresleti oldal szereplői megkísérlik a kínálat számukra szükséges részét magukhoz vonzani, és ezért stratégiai eszközként a munkavállalótól elvárt teljesítményeket csökkentik és/vagy a kínált ár/vagy bér – relatív emelését alkalmazzák. Végezetül, harmadszor, adva van egy olyan konkurenciaviszony, melyet nem a piac két oldalán álló szereplők hordanak ki egymás között, hanem a piac két oldalának aktorai (kereslet-kínálat) egymás között. E konkurenciaviszony azután játszik fontos szerepet, miután mind a kínálati, mind a keresleti oldal szereplőinek sikerül elérniük, hogy a soraikban uralkodó versengés mechanizmusait többé-kevésbé felfüggesszék. A „belső" konkurenciaviszonyok e típusának hatályon kívül helyezése a keresleti oldal szereplőinek például olyan intézkedések megtételével is sikerülhet, melyek alkalmasak arra, hogy megakadályozzák a pótlólagos kereslet – amivel a rendelkezésre álló kínálatért versenyezni kell – piacra jutását. Így az összkereslet szintjét lenyomják és a kínálati oldal arra kényszerül, hogy megelégedjen – egyébként azonos körülmények között – a kereslet által megvett mennyiségnek és/vagy a vételárnak viszonylagos csökkentésével. Ugyanilyen, számukra előnyös hatást érhetnek el a keresleti oldal szereplői, ha sikerül nekik egymással koalícióba lépni, amelyben megállapodnak arról, hogy keresletüket csak akkor érvényesítik, ha a kínálat egy bizonyos árat nem halad meg, illetve elér egy megadott minőséget. Keresletkorlátozás és mennyiségi, illetőleg minőségi keresletszabályozások tehát azok a stratégiák, melyek a keresleti oldalnak lehetővé teszik, hogy a kínálati oldalt viszonylag kedvezőtlen helyzetbe hozzák. Ennek mindenesetre – mint ki fogjuk mutatni – az az előfeltétele, hogy a keresleti oldal egyedi szereplői közötti konkurenciaviszonyokat – legalábbis részben – hatályon kívül helyezzék.

[2] *Marx, K.–Engels, F.:* Lohnarbeit und Kapital, Megjelent: Marx-Engels-Werke (MEW), Band 6, Berlin (DDR), 397–423. o.

A piacra való eljutás és a koalicióalakítás korlátozása a konkurencia harmadik szintjének stratégiai eszközei. Ezen a szinten nem arról van szó, hogy a keresleti oldal egyedi szereplője a vele konkuráló többi szereplővel szemben felülkerekedjék, hanem hogy a keresleti oldal szereplői együttesen – kifelé és pótlólagosan befelé is – összehangolt magatartásukkal a kínálati oldal szereplőinek egészével szemben előnyöket érjenek el.

A piac korlátozása és a kereslet szabályozásának restriktív stratégiája mellett, a keresleti oldal szereplői megpróbálhatják a munkavállalók közötti konkurenciaviszonyokat intenzívebbé tenni, s ennek során azok kínálatkorlátozására irányuló párhuzamos kísérletét meghiúsítani és/vagy a munkavállalók közötti koalíció létrejötte elé akadályokat gördíteni.

A megfelelő konkurenciastratégiákat, melyeket itt a kereslet oldaláról nézve rendszereztünk, elvileg – ellenkező előjellel – a kínálati oldal szereplői is érvényesíteni tudják. Mégis épp itt mutatkozik egy, az áru, és munkaerőpiacok közötti fontos különbség. Amíg az árupiacokon nincs semmiféle alapvető különbség (az esélyeket tekintve) a keresleti és kínálati oldal szereplői között ezen konkurenciastratégiák érvényesítésében, addig a munkaerőpiacokon kifejezetten létezik egy ilyen különbség. A piac másik oldalának szereplői ellen irányuló konkurencia stratégiák kollektív érvényesítésének viszonylagosan korlátozott sikere a munkaerőpiacokon olyan aszimmetrikus stratégiai érvényesülési feltételeket alakít ki, amelyek a munkavállalók hátrányát és a munkaadók előnyét eredményezik.

A munkaerőnek az az alapvető piacstratégiailag különleges helyzete, amely őt minden más árutól megkülönbözteti, a munkaerő két jellemző tulajdonságán alapul.[3] Az első sajátosság abban áll, hogy bár a munkaerőt a piacokon áruként kezelik, de nem olyan módon jut el ezekre a piacokra, mint más áru. Valamennyi más árunál ugyanis a kínálat mennyisége és minősége attól függ, hogy ezen áruk termelőinek, illetőleg tulajdonosainak milyen elvárásai vannak kínálatuk eladhatóságát illetően. Mennyiség és minőség, hely és időpont szerint ott fogják az árukat kínálni, ahol előállítóik a legelőnyösebb eladási feltételeket prognosztizálhatják. Mégha ki is derülne, hogy csalódtak várakozásaikban, lehetőségük van hibájukat hamarosan korrigálni, azaz más árut más mennyiségben termelni, vagy más időpontban, más piacokon felkínálni. Az áruk piacokon való felbukkanását – összefoglalóan – az elvárt eladhatóság kritériuma szabályozza.

A munkaerőárunál nem ez a helyzet. A munkaerő mennyisége és minősége a munkaerő munkaerőpiac kínálati oldalán való fellépésének helye és időpontja éppenséggel csak nagyon szűk határokon belül teszi lehetővé – a munkaerő eladhatóságának stratégiáját is figyelembe véve – a fellépés tudatos megtervezését. A felbukkanó munkaerő-kínálatot egyfelől demográfiai folyamatok és az emberek társadalmi-biológiai újratermelődés során kialakult magatartásának intézményes szabályozása fogják meghatározni, másfelől a munkaerőnek azon társadalomgazdasági folyamatok és feltételek alóli felszabadítása melyek között az „másként" tudja magát fenntartani, mint a piacokon történő eladása által. A munkaerő sajátossága tehát abban áll, hogy bár a piacon áruként kezelik, de a piacon más okokból (mint amelyek az áruknál állnak fenn) lép fel. Nos ugyanezt lehetne elmondani a földről (valamennyi nem ember alkotta természetes erőforrás egészét értve ez alatt) is. Egy föld tulajdonosa nyilvánvalóan éppoly kevéssé van abban a helyzetben, mint a munkaerő tu-

[3] *Polónyi, K.:* The Great Transformation. New York, 1944.

lajdonosa, hogy kínálatát (mindenesetre ami a területi és minőségi aspektusukat illeti) az elvárt eladhatóság mértéke szerint variálja. Ami azonban a föld kínálóját a munkaerő kínálójától megkülönbözteti, az az a körülmény, hogy a munkaerő kínálóját nem illeti meg az a választási lehetőség, hogy lemondjon ajánlatának a piacon való realizálásáról. Ez a választás a földtulajdonosnak nyitva áll, számára az választási lehetőség, hogy a földet mikor (vagy egyáltalán nem) akarja eladni; vagy ameddig nem akarja eladni, maga használja; azaz földművelést folytasson; vagy a földjén esetleg megtalálható természeti kincseket maga nyerje ki; azaz a földjét termelőeszközként használhatja. Ez a „kitérési lehetőség" nem áll a munkaerő-tulajdonos rendelkezésére, mivel – amennyiben nincs más tulajdona mint saját munkaereje – számára az, hogy önmagát megélhetésének forrásaként kezelje mindaddig teljesen „értéktelen", amíg munkaerejét el nem adja. A munkaerő-„árunak" a másik sajátossága a tulajdonosa számára való „értéktelenségében" található.
(...)

A munkaerő lényegében véve nincs abban a helyzetben (illetve csak állami védelmi intézkedésekkel és csak igen szűk határok között), hogy a saját kínálata érvényesítésénél restriktív „mennyiségi" politikát folytasson. Másodszor, csak állami garanciák alapján (kollektív munkajog) nyílik meg számára a lehetőség, hogy a munkaerő iránti kereslet aktuális szintjétől függetlenül koalíció alakítása (szakszervezetek) révén szabályozza kínálatát és ezáltal rögzítsék mind a minimális kínálati ár, mind a maximális munkateljesítmények kritériumait. A szakszervezetek államilag szankcionált tarifa megállapodási joga nélkül nem lenne lehetséges a minimál béreket és a minimális munkafeltételeket biztosítani, ezt a

munkavállalók csupán szakszervezeti erejük s szolidaritásuk alapján tehetik meg. Gyakoriak azok az esetek, melyekben a tarifaszerződésekben elismert munkabérek és munkafeltételek – annak ellenére, hogy ezeknek a tarifaszerződéseknek a betartása a munkaerőpiacon a keresleti oldal szereplőinek formális kötelezettségeként elő van írva – elsikkadnak.

A kínálati oldal piac stratégiai alárendeltségének az az oka, hogy minden kísérlet amely a munkaerő-kínálat mennyiségének kollektív redukciójára irányulna, néhány munkavállaló esetében elvezetne a megélhetési lehetőségek csökkenéséhez is.

„Politikai" intézkedések nélkül a munkaerő-koalíciók soha sincsenek tartósan abban a pozícióban, hogy a munkaerő-kínálatot személyek szerint csökkentsék, azaz a munkaerőt kínálók egy részét megakadályozzák abban, hogy kínálatának érvényt szerezzen. Minden olyan kísérlet, mely a munkaerőt kínálók egy része megélhetésének esélyeit közvetlenül érintené, erősen megbontaná a szolidaritást, sőt kiváltana a koalíciót aláásó következményeket is.

A kínálat visszatartásának sikeres stratégiai lehetősége nem személyi, hanem egyedül az időbeli dimenzióban rejlik: vagy sztrájkként, amennyiben erre a szakszervezet révén saját megélhetési eszközök állnak rendelkezésre, vagy munkaidő-rövidítés révén. A munkaidő megrövidítésének tarifaszerződésekben foglalt alternatívája azonban azonnal két problémát vet fel. Az egyik probléma, hogy a tarifaszerződésben igazából az effektív munkaidő csökken (...), másodszor a munkaidő effektív megrövidítését a munkaadók oldalán a munkaerő intenzívebb használata követi. Mindezeken túlmenően a megélhetési eszközök iránti szükséglet kielégítésének sürgőssége, a munkaerő rászorultsága a megélhetési eszközökre, azok folytonos, megszakíthatatlan igénybevételére maguk után,

vonják, hogy a kínálat „időbelileg definiált" megtagadásának egyéni vagy kollektív stratégiája a munkaerőpiac kínálati oldalán levő szereplők számára összehasonlíthatatlanul nagyobb kockázatot jelentsen, mint amilyent a keresleti oldalon – fordított esetben a tőke visszatartása – bármifajta fellépés jelenthet. A kereslet oldalán a megélhetési szint problémái csak a legvégső esetben játszanak szerepet. A munkaerőpiac keresleti oldala stratégiáinak történetileg és strukturálisan legfontosabb variánsai, melyek a munkaerő-kereslet mennyiségének csökkentését idézték elő, (illetve a munkaerő-kereslet minőségének megváltoztatását célozzák meg) azok a technikai-szervezeti változások, melyek az elmúlt évtizedekben a tőkés munkaszervezetekben kerültek bevezetésre.[4] (...)

A technikai-szervezeti változások arra szolgálnak, hogy a keresleti oldal a munkaerőpiacon a kínálati oldallal szemben relatív előnyöket szerezzen, különösen mikor konstans vagy növekvő termelés folyik, mivel ekkor minőségi munkaerőt lehet megtakarítani. E ponton egy további aszimmetriába ütközünk, amely az alkalmazható piaci stratégiát tekintve a kínálati és keresleti oldal között uralkodik. Mialatt a munkaadók – ugyanis – a munkaerő iránti saját keresletük sürgősségét a termelést növelő újítások révén csökkenteni tudják, és ezáltal a munkaerőt kínálók közötti versenyt relatív fokozzák, addig a kínálati oldalnak nem áll rendelkezésére az ilyen stratégiákat semlegesítő stratégia. Amíg a tőke (...) a termelési folyamat racionalizálására szolgáló tudományos, technikai eszközökkel rendelkezik, addig a munkaerőt kínálók csak igen korlátozott mértékben rendelkeznek azokkal az eszközökkel, amelyekkel meg tudnák javítani életük reprodukciós folyamatának hatékonyságát.

[4] *Lutz, B.:* Produktionsprozess und Berufsqualifikation. Megjelent: *Adorno, T. W.* (szerk.): Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16. Deutschen Soziologentages, Stuttgart, 1969. 227–250. o.

A munkaerőpiac viszonya az emberi munkaerő más intézményesített formáihoz

A következő kérdés amit tisztáznunk kell, az a munkaerőpiac és az emberi munkaerő más szervezési elvei, formái közötti különbség. A tanulmány eddigi részében – közelebbi magyarázat nélkül – már használtuk a „munkaképesség" kifejezést, és az „eladási kényszer" elvét, amely a „munkaképesség"-et bizonyos hatályos intézményi szabályozásokkal beszűkíti. E korlátozás abból áll, hogy azok közül, akik nem rendelkeznek termelőeszközökkel, nem minden személy jelenik meg valóságban a munkaerőpiac kínálati oldalán, s ezen állításunk érvényes például a gyerekekre. A pusztán csak funkcionális szempontok figyelembevétele ahhoz a következményhez vezetne, hogy a tulajdonnal nem rendelkező egyének bérmunkaviszonynak való kivétel nélküli alávetése igen hamar önmagától véget érne, mivel megszűnne a munkaképesség újratermelésének lehetősége. A funkcionális szemlélet által lefordított mechanizmus repedéseiben, ütköző zónáiban – mindenekelőtt a család viszonyrendszerében – az a munkaerő termelődik újjá, amely bár tulajdon nélküli, de mégsem bérmunkás, társadalmi meghatározását nem csupán a funkcionális szemléletmód által meghatározott viszonyrendszer, hanem a kulturális normák tartják fenn. E normák többé-kevésbé tartósan és kötelezően rögzítik, hogy milyen személyek és milyen élethelyzetben kínálják munkaerejüket a munkaerő-

piacon és melyek nem. Mindenesetre egyetlen történelmi vagy jelenkori társadalom sem létezik, amelyben hosszabb időn keresztül a társadalom tagjainak több mint fele állt volna olyan cserekapcsolatban, melynek tárgya a munkaerő áruba bocsátása pénzért. A munkaerőnek pénzjövedelemmel szembeni cseréje történelmileg és mennyiségileg korlátozott jelenség. Éppen ezért vetődik fel az a kérdés, hogy a bérmunka szerveződési mintái milyen viszonyban vannak a munkaerő társadalmi hasznosításának vele egyidejűleg gyakorolt, kialakult egyéb formáival.

Amennyiben egy adott terület összlakosságának a munkaerőpiachoz való viszonyát osztályozni akarjuk, a következő felosztás tűnik logikusnak:

1. Az „inaktív" lakosság. E kör azoknak a személyeknek csoportját öleli fel, akiknek élettevékenységét vagy egyáltalán nem lehet „munkának" nevezni (gyerekek, részben nyugdíjasok) vagy akik „dolgoznak", de megélhetésük fedezetét mindenesetre nem a munkájukért járó arányos fizetség alapján, hanem sokkal inkább államilag biztosított jogcímek és ellátási előírások után kapják (pl. háziasszonyok, iskolások). Munkaerejüket tehát a társadalom nem áruként kezeli, hanem kulturálisan meghatározott munkakötelezettségek alapján veszi azt igénybe és a „magán", valamint a „köz" háztartások egymást kiegészítő szolgáltatási kötelezettségei miatt ismeri ezt el. A munkaerőpiac szervezési elvével szembeni különbség ezekben az esetekben mindenekelőtt azon alapul, hogy a munkaerő-alkalmazás és -igénybevétel különböző alternatívái nem, vagy nemcsak a résztvevők szerződési megállapodásaitól függenek – mint a munkaszerződésben –, hanem mint „státus"–viszonyok a munkaszerződés alanyai közé közvetlenül nem tartozó harmadik fél javára nyújtott szolgáltatás szavatolásán. Ezen inaktív népesség alcsoportja

az, melyet a szakirodalom „csendes tartalék"-nak (stille Reserve) nevez, és amely úgy definiálható, hogy ez az a csoport, amelyik munkaerejét a munkaerőpiacon felkínálná, ha az iránta való keresletet meg tudná ragadni, befolyásolni tudná. A kereslet befolyásolásának hiánya ezekben az esetekben oda vezethet, hogy egyértelmű foglalkoztatási ajánlatok maradnak el (pl. háziasszonyok esetében, akik hiába fáradoznak a részmunkaidős munka megszerzéséért, majd ezt követően abbahagyják magát a munkalehetőség iránti keresést is; vagy iskolások esetében, akik a foglalkoztatási nehézségeket eleve feltételezik és ezért olyan iskolákat látogatnak, ahol továbbtanulásuk szilárd elhatározással továbbra is biztosítható, megcélozható stb.). Ezekben az esetekben a kilátástalannak ítélt ajánlat elfogadása azért is elmaradhat, mert – az időben és személyileg szorosan korlátozott – családi rendszer, illetve közoktatási rendszer az érintettek számára mint „visszalépési lehetőség" nyitva áll.

2. A munkaerőpiacon; a szokásos társadalomstatisztikai meghatározásokat követve; olyan személyek találhatóak meg, akik nem állnak mindig munkaviszonyban, de aktívan tevékenykednek egy ilyen munkaviszony megszerzéséért, ennek során a munkaközvetítő „rendelkezésére állanak", vagy illetve maguk keresnek munkát. Itt tehát a munkanélküliek kategóriájáról van szó, azokról, akiknek biztosítási szolgáltatásokhoz való (átutalásos fizetés iránti) igényeiket csak olyan feltételek mellett ismerik el, amelyek garantálják, hogy az érintettek késznek mutatkoznak munkaerejüket ismét áruba bocsátani, a munkaerejük iránt megnyilvánuló keresletet elfogadni és így újabb munkaviszonyba lépni.

3. E csoportoktól meg kell különböztetni a „függő foglalkoztatottak" csoportját, akik munkaviszonyukat nem mondták fel. E csoportnál tehát végbemegy a munkaerőnek pénzjö-

vedelem ellenében való folytonos cseréje. Róluk nyilvánvalóan pontatlan lenne az az állítás, amivel azt akarnánk mondani, hogy ők nincsenek a munkaerőpiacon, mivel ez olyan kijelentés lenne, mintha egy piac meghatározási kritériumaihoz a pénzközvetítő csere és a verseny ismérvei mellett a személytelenséget is fel akarnánk venni, mivel a munkaerőt kínáló és a munkaerőt kereső közötti személytelenség egy tartós viszony esetében valójában elképzelhetetlen. Az érvényes munkaszerződést, hasonlóan mint egy bérleti vagy egy hosszútávú szállítási szerződést, csak úgy lehet elképzelni, mint a cserepartnerek közötti olyan viszonyt, amelynél (mindkét oldalon) a szerződés felbontásához való lehetőségeket nem monopolizálják, tehát például lemondanak a felmondásról is. Egy ilyen jogi konstrukciónak az az előnye, hogy a munkaviszony befejezésében hatékony – törvény és más társadalmi intézményes formák által többé vagy kevésbé erősen korlátozott – garanciákra és lehetőségekre utal; tehát kiemeli, hogy egy tartós munkaviszony keretében uralkodó és meghatározó viszonyok többek között azért vannak így és nem másképp, mivel a résztvevők tudják, hogy mindkét oldalon kínálatukat, illetve keresletüket nem képesek korlátlanul kielégíteni. A függő foglalkoztatottak tehát annyiban találhatók a munkaerőpiacon, amennyiben a kínálati, illetve keresleti magatartásukat egy az elvándorlásról, illetve felmondásról történő folytonos és ismételt lemondás jellemzi.

4. Végezetül a kereső tevékenységet folytatóknak létezik egy olyan csoportja, amely egyértelműen nincs a munkaerőpiacon, mégha egészen más okokból is, mint az eddigi csoportok. Itt az „önállóak" (a klasszikus angol kifejezés „self-employed") kategóriájáról van szó. Esetükben a termelőeszközök feletti tulajdonuk alapján; melyekkel saját munkaerejüket kombinálhatják; egyáltalán nem szükséges munkaerejük eladása, hanem munkaerejük és termelőeszközeik közötti kombináció eredményét az áru vagy szolgáltatási piacokon fel tudják kínálni. Bár ők is a jövedelem megszerzésének céljából dolgoznak, ám jövedelmük nem a munkateljesítményre irányuló szerződésből eredő jövedelem, hanem az értékesítési piacon elnyert „maradék"-jövedelem. Munkaerejük a termelési eszközhöz való tulajdonjoguk alapján a fenntiekben megvilágított eladási kényszer alól mentesítve van. Munkaerőpiaci szerepük adott esetekben a munkaerő utáni kereslet gyakorlására korlátozódik. A munkaerőpiacon való kereslet hordozóit általában véve a munkaerőpiacon egyáltalán nem személyi kategóriaként kell meghatároznunk, mint azt a kínálati oldalon megtehettük. A munkaerőpiaci kereslet esetében sokkal inkább – sőt túlnyomó részt – a magángazdasági és közszolgáltatási intézmények, szervezetek azok, amelyekről szólhatunk, s melyekben a munkaerő iránti keresletről a munkaszervezet vezetői döntenek, akik (menedzserként stb.) maguk is munkaerő-kínálók.

A munkaerő ezen négy társadalmi-szervezeti formája egy tökéletesnek tűnő osztályozási rendszert ad. Egy társadalom minden tagja, minden egyéne e meghatározás alapján bármilyen időpontban egyértelműen besorolható a négy kategória egyikébe. Azonban egy egyénnek a négy kategória közül az egyikbe történő besorolása nem szabad választások kérdése. Ez az osztályozás inkább egy objektív, funkcionális kapcsolatrendszer számlájára írható és ezekért a viszonyokért, a besorolások nagyságáért, összetételéért a funkcionális kapcsolatrendszer tehető felelőssé.

Az előbbiekben láttuk, hogy a 2. és 3. kategóriába tartozókat a munkaerőpiac résztvevőinek lehet nevezni, míg az 1. és 4. kategóriába tartozók olyan „helyzetben" vannak, melyekben munkaerejük hasznosítása a piacon kívül szerveződik.

Ezen a ponton óhatatlanul felmerül az a kérdés, hogy milyen mechanizmusok szabályozzák a munkaerőpiacon kívüli formákban részt vevők munkaerőpiaci szereplővé válásának útját. E mechanizmusok egyikeként azonosítottuk már azt a folyamatot, melynek során – a javak piacán zajló verseny eredményeként – az áruk és szolgáltatások „önálló" („Selbständige") kínálóinak ki kell válniuk az (egységes integrálatlan) piacból, és – alternatív gazdasági túlélési lehetőségek híján – mint munkaerejüket áruba bocsátók bukkanhatnak csak fel a munkaerőpiacon. Mindezek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a 4. csoport 2., illetve 3. csoportba történő átvándorlásának nagyságát az innovációs és tőkekoncentrációs folyamatok, valamint a fejlődési folyamat olyan krízisei határozzák meg, amelyek az árupiacokon mennek végbe. Ezzel szemben az 1. csoport 2. és 3. csoportba történő mobilitásának nagyságát más mechanizmusok szabályozzák. Itt – az állandó demográfiai fejlődés folyamatát előfeltételezve – először olyan kulturális normákról és törvényi szabályozásokról szólhatunk, melyek a munkaerőpiacon való részvétel időbeli és személyi határait rögzítik. Ezek az előírások azt szabályozzák például, hogy bizonyos személyeket, akik meghatározott társadalmi tulajdonságokkal rendelkeznek, bizonyos feltételek mellett felmentsenek a munkaerőpiacon való részvétel alól. Másodszor: az első csoportból a munkaerőpiacra való átmenetelnél szerepet játszik az anticipált foglalkoztatási esély is; minél alacsonyabb az az észlelt, előre jósolt esély, hogy megéri a munkaerőpiacon részt venni, annál inkább hajlanak a munkavállalók arra, hogy munkaerejüket a munkából származó jövedelem ellenében történő eladás helyett például a (magán- és köz-) háztartásban termeljék újjá. Mivel azonban ezek a háztartások a munkaerőpiacon részt nem vevő személyek ellátásáról is gondoskodnak, s az egyéni és kollektív munkából származó jövedelemtől is függenek, ezért – harmadszor – az *1.* csoport felváltásának viszonylagos nagyságrendjét meghatározza az is, hogy mekkora az egyénileg vagy átlagosan kapott munkabérkilátás. A háztartásokba beruházott, magán-, illetve társadalombiztosításon alapuló tőke a munkabérrel együtt csökken. Ennek az a következménye, hogy – szemben minden más áruval – a munkaerő-kínálat a felé tendálhat, hogy csökkenő kereslet és az ez által meghatározott árak – bérek – mellett növekedjék, egészen addig, amíg a háztartások elnyelőképességének határát el nem éri.

A *2.* és végezetül a *3.* csoportok nagysága közötti viszonyt először a munkaerő iránti kereslet (a felvevőpiacok felvevő képessége, a munkát megtakarító technikai változások) determinánsai határozzák meg. Másodszor a munkaerő-kínálat térbeli és minőségi flexibilitása a döntő. Végezetül, harmadszor, itt is nagy szerepet játszanak azok a törvényes szabályozások, melyek meghatározzák, hogy kik számára milyen feltételek mellett milyen időtartamra illet meg például a 2. csoportban való tartózkodás (munkabért helyettesítő szolgáltatásoknak a munkanélküliek részére történő kifizetés, valamint alternatív foglalkoztatási viszonyok szabályai).

A munkaerő különböző szervezeti formái közötti funkcionális kapcsolatokról szóló ezen rövid áttekintés csak annak magyarázatára vállalkozhat, hogy hogyan és miért áll fenn a munkaerő egyes szervezeti formáinak magán- és „köz"-szolgáltatások, munkaerőpiaci kínálat, az önálló stratégia kidolgozását lehetővé tevő választások korlátozottsága. Magát a munkaerőpiacon kívüli megélés lehetőségét így vagy úgy olyan folyamatok határozzák meg és korlátozzák, melyek a munkaerő- és árupiacokon játszódnak le. Bár a munkaerő munkaerőpiacon kívül szervezett mozgásformáinak léte korlátozott, azonban e formák időbeli, személyi hatásukban

mégis mérsékelni tudják azt az aszimmetrikus hatalmi viszonyt, amely a munkaerőpiac intézményével azonosítható; ám e hatalmi viszonyt felszámolni mégsem tudják, mivel az az önmagában értéktelen munkaerő strukturális szerződéskötési kényszerén, másrészt a munkaerő-áru strukturálisan korlátozott alkalmazhatóságán nyugszik. Következőkben át kell térnünk azoknak a stratégiáknak elemzésére, melyek a munkaerőpiac strukturálisan szerveződött hatalmi és kényszerítő viszonyainak keretein belül mind a kínálati oldal, mind a keresleti oldal szereplőinek rendelkezésére állanak.

A munkaerőpiac kínálati oldalának stratégiái

Egy olyan elképzelt társadalom viszonyai között, ahol semmilyen piac nem működne, hanem csupán árupiacok lennének; azaz minden munkaerő az *1.* és a *4.* csoportba tartozna; nem lehetne szó azokról a kényszerítő – zsarolással felérő – viszonyokról, melyek a munkaerőpiacot jellemzik. Bár ebben a társadalomban is várható lenne a munkaerőt kínálók és keresők közötti érdekellentét, a munkaerőpiacnak éppen az a sajátossága hiányozna (vagy csak véletlenül vagy átmenetileg bukkanna fel), hogy egy áru kínálói az áru iránti keresletre sokkal jobban rá vannak szorulva, mint a keresleti oldal szereplői a kínálatra, és hogy a kínálati oldalon megjelenő szereplőknek ugyanakkor alig lehetséges kínálatukat stratégiailag szabályozni, bővíteni, mint ahogy azt a keresleti oldal szereplői saját keresletükkel (a kínálattal szemben) megtehetik. Ebben az elképzelt formában azoknak a választásoknak a száma kiegyenlítődne, melyek a piac valamennyi résztvevőjének rendelkezésére állanak. Mindenesetre ebben az állapotban nem lenne elképzelhető, hogy a piac résztvevőinek egyes csoportjai

a velük szemben álló piaci résztvevők cselekvési alternatíváinak egyoldalú, rendszeres és tartós redukcióját végre tudnák hajtani.

Ahol (és ameddig) a munkaerőpiac alapjául szolgáló kényszerhelyzet – amely a munkaerő kínálók oldalán jelentkezik – rejtve marad, a munkaerőpiaci szereplők olyan stratégiákat követnek, amelyeket azon társadalmak esetén feltételezhetünk, amelyben nincsenek munkaerőpiacok, csak árupiacok. Amint a munkaerőpiac a tapasztalatok során és a szereplők tudatában is különleges kényszerviszonyokon és aszimmetrikus hatalmi struktúrákon nyugvó piacként jelenik meg, a piaci szereplők magatartásának is a hatalmi és „ellenhatalmi" stratégiák kidolgozása felé kell orientálódniuk. Az a tény, hogy a munkaerőpiac egyrészt mindig piaci és hatalmi viszony is; vagy pontosabban mondva egy olyan piaci viszony, amelyet különös módon hatalmi viszonyok határoznak meg és strukturálnak; arról ismerhető fel, hogy – az előbbi meggondolásoktól teljes függetlenül – a munkerőt kínálók stratégiájában a piaci stratégiák mindvégig keverednek a nem piaci hatalmi stratégiákkal, egymásra helyeződnek és ellentmondanak egymásnak.

Először ami a piaci stratégiát illeti, a munkaerőt kínálók a versenyfeltételek melletti árukínálat modelljét követik. Éppúgy mint az áru kínálóinak, úgy a munkaerőt kínálóknak is gondoskodniuk kell arról, hogy kínálatukat egyéniesítsék. Ez általában azt jelenti, hogy a kínálók azon fáradoznak, hogy maximális legyen a saját kínálatuk és a velük együtt fellépő más kínálók kínálata közötti különbség. Abban a mértékben, ahogy e törekvésük sikerül, tudják magukat megvédeni attól a veszélytől, hogy a keresleti oldal egy velük konkuráló kínálatot fogadjon el. Amennyiben egy ilyen „pótlási fenyegetés" akuttá válik, úgy a kínálati oldal egyedi szerep-

lője ezzel a fenyegetéssel szemben csak úgy tud védekezni, ha kínálatának árát csökkenti és/vagy teljesítménykínálatát növeli. E kényszer alól csak akkor tudja magát a kínálati oldal szereplője kivonni, ha sikerül kínálatával egy (kínálati) „űrt" kitöltenie, olyat amelyet egyetlen (vagy kevés) – a kínálati oldalon szereplő – társa sem foglal el. Így helyettesítési rizikója csökken és növekszik a keresleti oldal részéről az elvárható ár (bér); tehát „pótolhatatlanná" tette magát.

Egy ilyen stratégia sikerének feltétele másodszor abban van, hogy a kínálat egyéniesítése szorosan alkalmazkodik a keresleti oldal minőségi szükségletének kritériumaihoz, tehát nem öncélú egyéni stratégiák és reakciómódok kidolgozásáról van szó. A keresleti oldalon mindenesetre olyan ellentétes érdekek uralkodnak, amelyek ahhoz kapcsolódnak, hogy a keresleti oldal megszabaduljon speciális szükségleteitől, és megfelelő technikai és szervezeti intézkedések útján elkerülje a „kvázi" monopolista kínálóktól való függőséget.[5] A kínálat individualizálása és a helyettesítési rizikó csökkentése stratégiájának megfelel tehát az ellenkező oldalon – a keresleti oldalon – a specializálódástól való mentesség stratégiája, olyan stratégia, amely biztosítja, hogy a keresők – lehetőleg – hozzá tudjanak férni a kínálat maximális szektorához. Ez az érdek akkor válna dominánssá, ha a munkaerőpiacon a keresleti oldalnak sikerülne a tőkejavak állapotával meghatározott szükségletek feltételeit és kritériumait úgy megváltoztatni, hogy a munkaerő után keresők a kvalifikált és specializált munkaerő helyett megelégedjenek olyan munkaerővel, amely csak a mindenki átlagos „kvalifikációjával" („Jedermanns-qualifikationen") rendelkezik. Oly mértékben tehát,

[5] *Altmann, N.–Bechtle, G.:* Betriebliche Herrschaftsstruktur und industrielle Gesellschaft. Ein Ansatz zur Analyse, München, 1971.

amilyen mértékben a keresleti oldal szereplőinek nem sikerül a számukra számba jöhető kínálatot a szükségleti kritériumok specializálódás alóli mentesítésével megnövelni, olyan mértékben kell legalább ahhoz ragaszkodniuk, hogy a kínálatot lehetőleg sokoldalú felhasználásra tegyék alkalmassá.

A munkaerő-kínálat specializálásának magas foka a munkaerőt keresőknek csak akkor problémamentes, sőt „szívesen látott", ha mindez a többi munkaerőt kereső számára az adott munkaerő használhatóságának csekélyebb fokával jár együtt. Ezekben az esetekben a munkaerő-kínáló nélkülözhető lehet a munkaerőt kereső számára, de ez a körülmény azért nem javítja meg alapvetően a munkaerőt kínáló piaci pozícióját, mert „túlspecializáltsága" alapján aligha van más lehetősége, mint az, hogy „üzemspecifikus" képzettségét ezzel az egyetlen munkaerő-keresővel szemben vesse be: s ezt a munkaerőt ugyan nem lehet minden további következmény nélkül pótolni, ám mégis csak csekély mértékben van abban a helyzetben, hogy munkaerejét egy másik keresőnek felajánlja és így – jelentős bevételi veszteségbe való beletörődés nélkül – az alternatív munkaerőt keresőket stratégiailag egymás ellen kijátssza.[6]

A munkaerőpiac partnereinek a munkaerőpiac mindkét oldalán meglévő efféle érdekkonstellációjánál mind a munkavállaló kínálatának minőségi jegyeit (mégha korlátozott mértékben is), mind a munkaadó a keresletét stratégiailag variálni tudja; optimalizációs probléma a munkaerőt kínáló számára akkor adódna, ha sikerülne neki, lehetőleg egyedülálló módon, egy lehetőleg nem specifikus kínálatot érvényesíteni;

[6] *Lutz, B.–Sengenberger, W.:* Arbeitsmarktstrukturen und öffentliche Arbeitsmarktpolitik. Eine kritische Analyse von Zielen und Instrumenten, Göttingen, 1974.

ezáltal a munkaerő-kínáló mentesülne egyfelől attól a kockázattól, ami helyzetének más munkavállalóhoz történő igazításában rejlik, és másfelől attól a rizikótól, ami abban van, hogy a munkaerőt kereső a monopolisztikus kínálati helyzettel szemben – a maga szükségletei alapján – úgy reagál, hogy a kínálati oldal szereplőit erős konkurenciaviszonyok közé helyezi, egymással versenyezteti.

Egy piacstratégiai optimalizációs számítást a kínálati stratégiák egész során el lehet végezni. A kínálat individualizálásának kísérletét először is meghatározott képzési-stratégiai magatartásminták alakítják ki, amelyek egy olyan (rendszerint formálisan rögzített) kvalifikációs profil megszerzését célozzák meg, amely alkalmas az egymással versengő munkaerő-kínálók számát és sikerének esélyét – amennyire csak lehet – csökkenteni. Az árupiacokon használatos termékértékesítési stratégia abban áll, hogy az árunak szimbolikus identitást kölcsönöznek és „márkás cikké" teszik; ily módon védekeznek a kínálati oldal többi konkurenseivel szemben, és biztosítják a kereslet stabilitását. Ezzel analóg funkciói vannak az oktatási rendszer bizonyítványainak is. Ezek ugyanis a munkaerőpiac kínálati oldalán fellépő szereplők számára arra szolgálnak, hogy a kínált árut „relatív összetéveszthetetlenné" tegyék.[7] Mindennek előfeltétele egyébként az, hogy rendelkezésre állnak állami intézmények az efféle képzési lehetőségekben, és az ezekhez való hozzáférés a munkaerőt kínálók nagy része számára nyitott. Ez az előfeltétel a társadalomban azért működőképes és érvényes, mert a munkaképesség viszonylagosan merev és minőségi szempontból kevéssé plasztikus, mint a tőke. A kínálati minőség autonóm variációinak lehetősége a munkaerőt kínáló számára kevésbé a képzés változásában, inkább a teljesítményleadás intenzitásában rejlik. A potenciális munkaerő-kínálók többé-kevésbé szervezett diszkriminációjából és kiközösítéséből sok vonatkozásban azonos stratégia keletkezik; ezeket a diszkriminatív feltételeket, különösen olyan jegyeket, mint életkor, nem, nemzetiség stb., de az intézményi hovatartozás is (vallási közösségek, párt, szakszervezetek) többé vagy kevésbé hatékonyan fel lehet használni a konkurens kínálat érvényesülésének megakadályozására.

Egy harmadik magatartási modell, amely a fenn leírt optimalizálási számítás keretei között is szóba kerülhet, az az üzemek közötti horizontális mobilitás lehetőségéről való tudatos lemondás. Ily módon a szervezettel szembeni lojalitást lehet kinyilvánítani és a státus javítására irányuló, legalábbis informális igényt megalapozni; mindenekelőtt pedig ez a stratégia a kínálat azon esélyeit növeli, amely a munkafeladatok folyamatos elvégzésénél, a tapasztalatok megszerzésében az információk birtoklásában összpontosul; mivel mindezek a keresleti oldal számára nélkülözhetetlenek, ezért a munkavállalók számára a többi konkurens munkavállalóval szemben előnyös versenypozíciót biztosítanak. Végül az említett optimalizációs számításba a munkavállaló bizonyos munkafeladatok előnyeiről való lemondása is beletartozik. E tárgyi vagy személyi jellegű megállapodások tartalma kérdésessé teszi a munkaerő sokoldalú felhasználhatóságát, és lerontja a munkavállaló helyzetét. A munkaerő egyik további „eladási stratégiája" arra fut ki, hogy a munkaerőpiac keresleti oldalával szemben a munkavállaló önként felvállalja az üzemek

[7] *Lutz, B.*: Vorläufige Notizen zur gesellschaftlichen und politischen Funktion von Beruf. Megjelent: *Crusius, R.–Lempert, V.–Wilke, M.* (szerk.): Berufsausbildung – Reformpolitik in der Sackgasse? Reinbek, 1974. 30–39. o.

közötti regionális és szakmai mobilitás magas rátájával összefüggő materiális és immateriális költségeket.

Hogy az itt leírt stratégiák a valóságban milyen mértékben és milyen kombinációkban ötvöződnek, azt ebben az írásban nem lehet megvizsgálni. A kínálati stratégiáknak csak három olyan általános ismertető jegyére szeretnék utalni, melyek érthetővé teszik, hogy a munkavállalók egy része – illetve pozíciójuk –, akik számára e stratégiák szubjektív értelmesnek és gyakorlatiasnak tűnnek, mindenképpen korlátozva van. E stratégiák először is a munkaerő-kínálat individualizálásán nyugszanak, azaz a kínálók egyes csoportjai és az egyes individuamok közötti különbségek kihasználásán alapulnak, tehát itt mindig arról a törekvésről van szó, hogy a munkaerőkínáló elhárítsa azt a veszélyt, ami abban jelentkezik, hogy az egyik kínáló megelőzi a másikat (aki többet teljesít vagy kevesebbet követel). Másodszor e kínáló oldalon jelentkező magatartások rendszerint meghatározott személyiségi struktúrán, kulturális normákon és értelmezéseken nyugszanak, olyanokon, amelyeket a (leírt) stratégiák megvalósításában érvényesítenek és erősítenek meg, amelyek elterjedése azonban csak bizonyos meghatározott rétegekre korlátozódik. Végezetül ezen stratégiák gyakorlati alkalmazhatósága attól a mértéktől függ, amilyen mértékben a munkaerő utáni kereslet stratégiailag racionális és a munkahelyi struktúrák felépítése olyan, hogy kereteik között az egyének közötti konkurenciaviszonyok még reményteljesen alakíthatóak, és befolyásolhatóak. Amint ugyanis a munkaadó célszerűnek tartja munkaerő iránti keresletét úgy strukturálni, hogy a munkát kínálók individualizálásának esélye megszűnjék [pl. dekvalifikálás a „mindenki–munkahelyén" („Jedermanns-Arbeitsplätze") való foglalkoztatás kitágítása], úgy eltűnnek

a munkaerő eladási stratégiájának lehetséges sikerét megalapozó objektív feltételek is.

A munkaerőpiac keresleti oldalának szereplői, mindenekelőtt a kapitalista vállalatok, abban a kedvező helyzetben vannak, hogy mennyiségi és minőségi szükségleteik kritériumának stratégiai variációja által – konkrétan a technikai változás, székhelyválasztás, munkaszervezeti racionalizálás valamint kiképzési, toborzási döntések – a munkaerő-kínálók kínálati pozíciójukon javítani akaró stratégiai kísérleteit hatékonyan gyengíteni képesek. A munkaerőpiac keresleti oldalának a kínálati oldal piaci stratégiájával szembeni fölénye egyrészt a munkaerő eladásának strukturális kényszerén, másrészt a munkaerő csekély mennyiségi, minőségi, időbeli és térbeli alkalmazkodási képességén alapul. A kínálati oldal hatalmi stratégiái csak arra irányulhatnak, hogy a munkaerő „áru" keletkezése, illetve a munkaerőpiac működése által megalapozott kereslet és kínálati oldal közötti aszimmetrikus hatalmi viszonyt a kínálati oldal javára módosítsák vagy végképp megszüntetve – megőrizzék (Aufzuhaben). Az előbb vázolt piaci stratégiák között mindenképpen különbséget tehetünk azáltal, hogy a piaci szereplők megkísérlik-e előnyös pozícióik konkurencia- és csereviszonyain belül stratégiáikat érvényesíteni, vagy a politikai hatalom által garantált intézményi keretek felhasználásával, melyeken belül a piaci interakciók lejátszódhatnak, módosítják az eredeti hatalmi viszonyokat is. Különbség van továbbá abban, hogy a hatalmi stratégiák alkalmazása esetén elsősorban nem az egyéni munkavállalók előnyöket és hátrányokat figyelembe vevő kalkulációja, (amelyet a többi munkavállalóval szemben ki kell számítani) képezi a cselekvési alapot, hanem meghatározott kollektív érdekinterpretációk és kollektív normák, mint például a szolidaritás vagy társadalmi igazságosság.

A munkáskoalíciók (szakszervezetek) létrehozása a kínálati oldal hatalmi stratégiáinak legfontosabb és történelmileg legrégibb formája. A tőke oldalán kialakuló kartellektől lényegében „politikai" jellegében különbözik, azaz azáltal, hogy az egyes árutulajdonosok egyéni „eladási érdekét" a szolidaritási harckészség politikai normái leborítják és relativizálják. Ha ezeket a normákat nem követnék, a munkaerőpiacon uralkodó aszimmetrikus hatalmi viszonyok miatt nem jöhetne létre a munkavállalók között koalíció, mert az efféle koalíciókat a keresleti oldal kooptációs és diszkriminációs taktikái felrobbanthatják.

Amíg a tőke oldalán az egyéni gazdasági érdekek és az intézményesített érdekek között folyamatos közvetítés áll fenn, és ebből kifolyólag e kartelleknek nincs szükségük semmilyen normatív politikai alapra, semmiféle integráló „osztálytudatra", addig a munkáskoalíciók mindig azt a szükségszerűséget hordozzák magukban, hogy szervezeti viszonyaikat olyan normákra kell alapozniuk, amelyek követése nem mindig és nem közvetlen áll összhangban az egyes munkavállalók „egyéni eladási érdekeivel". Csak e normák valóságos érvényesülése és tényleges követése teszi lehetővé a szakszervezetek számára, hogy a munkaerő kínálatát kollektivizálják, azaz a munkaerő-kínálat megvonását (sztrájk) a keresleti oldallal folytatott tárgyalások során mint a szankció eszközeit vessék be.

A munkaerőpiac „problémacsoportjai" mint a munkaerőpiac keresleti és kínálati oldala stratégiáinak eredménye

A munkaerőpiac hatalmi struktúrájának keretében – mint láttuk – a munkaadók és a munkavállalók olyan stratégiákat követnek, amelyeknek az a céljuk, hogy a tőke és a munkaerő alkalmazkodási képességének adott különbségét megerősítsék, és az egyéni gazdaság hasznossági kritériumai alapján kiértékeljék (keresleti oldal), illetve a különbségeket „politikai" ellenhatalommal kiegyenlítsék és biztosítsák minden eshetőségre a stratégiai alárendelődés megakadályozását (kínálati oldal). Azokat a jelentős különbségeket, melyeket a munkavállalók különböző csoportjai között a bér nagyságát, a foglalkoztatás biztonságát, az előrejutás lehetőségeit, a munka autonómiáját, a baleseti kockázatot, az egészség veszélyeztetettségének lehetőségét, az utasítási jogosultság valóságos eloszlását, a perifériára sodródás lehetőségeit stb. illetően mindenütt megtalálunk, olyan struktúraképződményként foghatjuk fel, melyben az egyes munkavállaló/munkaadó különböző stratégiáinak érvényesítési esélye a valóságnak megfelelően visszatükröződik. Ennek következtében a munkavállalók meghatározott csoportjának helyzetét egyrészt a keresleti és a kínálati oldal között kialakult általános hatalmi pozíciókból, másrészt specifikus stratégiákból – melyek az adott vállalati és népgazdasági helyzetben a munkaerőpiac mindkét oldalán rendelkezésre állnak – magyarázhatjuk meg. A skála egyik végpontján azok a magasan privilegizált munkavállalók találhatók, akik bizonyos különleges feltételek alapján munkájuk iránti kereslet szükségességét emelni tudják, munkaerőpiaci alkalmazkodóképességük nincs igénybe véve és ezen kívül megfelelő szervezeti intézkedés révén sikeresen ellen tudnak állni más munkavállalóknak a helyet-

tesítési versenyből eredő nyomásának. E skála másik pontján azokat a munkavállalókat találhatjuk, akik majdnem védtelenül ki vannak téve a keresleti oldal által kialakított munkaerőpiaci alkalmazkodási kényszernek, úgymint a munkavállaló konkurensek helyettesítő nyomásának, a bizonytalan foglalkoztatási viszonyoknak, az alacsony bérezésnek, a restriktív munkafeltételeknek.

Az utóbbi évek számos iparszociológiai és munkaerőpiac-elméleti áttekintése utalt arra, hogy a fejlett kapitalista ipari társadalmakban általában – és a gazdasági válság alatt különösen – azzal kell számolni, hogy a munkavállalók összességének eloszlása ezen a skálán egyenletes lesz, sőt e skála egyre inkább az *U* betű formájához közelít: azok aránya, akik a két szélső csoportban találhatók meg, úgy tűnik emelkedik; ezt a jelenséget a munkaerőpiac „polarizálódása", „szegmentálódása", és „szakadása" terminológiájával írják le. Hosszú távon azzal a „fejlődéssel" kell számolnunk, amely a munkavállalók relatív homogén munkaerőpiaci helyzetétől átvezet a különböző munkaerőcsoportok eltérő munkaerőpiaci esélyekben megjelenő polarizálódásához. Egy ilyen típusú fejlődést – a fentiek alapján – a munkaerőpiacon kialakult hatalmi pozíciók ellensúlyozására szolgáló munkavállalói stratégiák differenciálódásával lehet magyarázni.

A következőkben szeretnénk azt a kérdést tisztázni, vajon a munkaerő különböző csoportjainak az ellenállási és hatalmi lehetőségekben mutatkozó (és nyilvánvalóan növekvő) különbsége milyen társadalmi folyamatokon nyugszik.

E kérdés megválaszolása félrevezető lenne, ha a munkavállalók összességét olyan jellemzők szerint akarnánk csoportosítani, amelyek a munkaerő foglalkoztatási rendszerébe történő szocializációjához és felhasználásához igazodik – tehát foglalkozáshoz, szakképzettséghez, ipari ágazathoz,

szektorhoz, – vagy akár az alkalmazott (munkás vagy részmunkaidős) teljes munkaidőben való foglalkoztatott kategóriáihoz. Ennek az az oka, hogy e kategóriák olyannak tekinthetőek, mint amelyek már maguk is a munkaerőpiac mindkét oldalán meglevő és ható stratégiák eredményei. Mindezeken kívül az ekképpen definiált munkavállalói csoportok stratégiai ellenállási lehetősége szorosan összefügg például az értékesítési piacokon tapasztalható ingadozásokkal (pl. az építőipar, autóipar) és/vagy a technikai és szervezeti racionalizálás (pl. irodai racionalizálás) és/vagy a népgazdasági struktúraváltás bizonyos trendje a harmadik szektor növekedése (összezsugorodása) tendenciáival. Az elemzés e kiindulópontja későbbiekben azt a képet alakítaná ki, hogy a munkavállalók majdnem minden csoportját a javak és a tőkék piacán lejátszódó különleges események, konjunktúrák és dekonjunktúrák, fejlődések és visszaesések – illetve strukturális leértékelődés – érhetik, és ezen folyamatok az ellenállás stratégiai eszközeit kiverhetik a munkavállalók kezéből. Ezen elemzés alapján azt a benyomást kapnánk, hogy a munkaerőpiaci kockázat elvileg azonos módon oszlik el, és olyan tapasztalatokat szerezhetnénk, amelyek a munkaerő-felhasználás kritériumai alapján döntik el, vajon az egyik, vagy a másik munkaerőcsoportot érinti-e éppen a piaci folyamatok trendje.

Ez az elképzelés azonban annyiban mégis találó; és ebben valamennyi vizsgálat és statisztikai elemzés megegyezik, hogy a munkavállalók bizonyos csoportját konjunkturális és strukturális fejlődésük változásaitól függetlenül – azoktól a szakmáktól és ipari szektoroktól függetlenül, amelyben a munkaerőt foglalkoztatják, illetve foglalkoztatták – a munkaerőpiac kockázata (különösen a foglalkoztatási kockázat) jobban érint, mint más munkavállalói csoportokat. A munkaerőpiac

ezen „problémacsoportjaihoz" – melyek különösen csekély mértékben rendelkeznek védelmi és ellenállási lehetőségeket hordozó piacstratégiákkal és ezért kifejezetten nagymértékben érinti őket a munkaerőpiac kockázata – elsősorban olyan egyének tartoznak, akiket „természetes" és „kvázi természetes" tulajdonságjegyek jellemeznek; nevezetesen életkor, nem, egészségi állapot, nyelvi és etnikai hovatartozás, valamint az agrárgazdasághoz és az agrár életformához való tartozás. E tulajdonságjegyek szociológiailag azáltal határozhatóak meg, hogy az e jegyeket hordozók e tulajdonságokat sem fizikai, sem kulturális okokból nem adhatják fel önkényesen (vö. stigmatizálás), mivel ezek alapján sajátos elvárásoknak és helyzetértelmezéseknek kell hogy eleget tegyenek. Mindkettő fellép azoknál a csoportoknál, amelyek különleges munkaerőpiaci helyzetük miatt mint „munkaerőpolitikai problémacsoportok" nevezhetőek meg, úgymint nők, fiatalok, idős munkavállalók, rokkantak, külföldiek és (bizonyos korlátozással) a paraszt munkások (Arbeiterbauern). E csoportok tagjainál, amennyiben egyáltalán a munkaerőpiacon felbukkannak, egy átlagos és egy tipikus összefüggés található meg a következő folyamatok között

– a társadalmi struktúrában elfoglalt alacsony pozíció,
– gyenge piacstratégiai védekezési lehetőség,
– mindezek eredményeképpen megállapítható a hátrányos munkaerőpiaci helyzet.

Ezen összefüggéseket azonban nem szabad pusztán statisztikailag megragadni, hanem társadalmi okozati összefüggésekként elemezve, szociológiailag kell magyarázatot keresni. Azt a tézist képviseljük, miszerint az említett státustulajdonságok és az átlagosnál jobban alulprivilegizált munkaerőpiaci helyzet közötti empirikus összefüggések azáltal alakulnak ki és termelődnek újra, hogy a kulturálisan és politikailag intézményesített szabályozók az említett tulajdonságokkal rendelkezők számára a munkaerőpiacon kívül alternatív szerepeket – mint lehetőségeket – kínálnak fel.[8] Más szavakkal tehát; mi abból indulunk ki, hogy a fent említett ismertetőjegyek hordozói a munkaerőpiacon kulturális normákkal és társadalmi folyamatokból fakadó elvárásokkal ütköznek és a konfrontációban a munkaerőpiacon kívüli alternatív – vagy tartalék – szerepbe való kivonulás lehetősége benne foglaltatik; továbbá pedig abból indulunk ki, miszerint a társadalmi egzisztenciális lehetőségek ezen megkettőződése mértékadó az érintett csoportok hátrányos munkaerőpiaci stratégiája szempontjából.

A munkavállalók munkaerőpiaci „problémacsoportjainak" nevezett kategóriái esetében rendszerint találunk efféle megkettőződést, amely kimutatható például annak a rendjében és módjában, ahogy e csoportok tagjai társadalmi helyzetüket értelmezik, igényeiket, szükségleteiket értékelik, ahogy tagjaikat kezelik, s mindebben az a körülmény játszik döntő szerepet, hogy ők „másként is tudnának cselekedni", azaz, hogy – az állandóan fennálló lehetőségek szerint – speciális lét- és egzisztenciaformák állnak a munkaerőpiacon kívül számukra rendelkezésre. Bár e sajátos alternatív és tartalékszerepek, melyekre a csoportok tagjai tartósan, többé vagy kevésbé látensen rá vannak utalva, általában egy „második legjobb megoldás", egy csak a végső helyzetben elfogadott alternatíva

[8] *Brinkmann, C.–Schober-Gottwald, K.:* Zur beruflichen Wiedereingliederung von Arbeitslosen während der Rezession 1974/75. Methoden und erste Ergebnisse. Megjelent: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt und Berufsforschung 9., 1976. 91–118. o. *Freiburghaus, D.–Schmid, G.:* Probleme der Beschäftigungspolitik bei anhaltend hoher Arbeitslosigkeit. Megjelent: *Seifert, H.–Simmert, D. B.* (szerk.): Arbeitsmarktpolitik in der Krise, Köln, 1977. 100–124. o.

jelleget viselik; mindez mégsem változtat azon, hogy e „szükséghelyzet" előfordulása esetén az alternatív szerep átvétele normálisnak, tartósnak, elvárhatónak, és kötelezőnek tekinthető. A fiatalkorú munkavállalók így egy a munkaerőpiacon kívüli második legjobb alternatív szerepre, nevezetesen az iskolai és családi rendszerre vannak rászorítva; az idősebb munkavállalók a nyugdíjasok – esetleg időben előrehozandó – egzisztenciaformájára; a testi fogyatékosok a családi rendszerben és/vagy állami intézetekben történő elhelyezésük „második legjobb megoldásával" találkoznak; a női munkavállalók szükség esetén átválthatnak a háziasszonyi szerepre; a külföldi munkavállalók a (belföldi) munkaerőpiacról való elvándorlás alternatívájára vannak ráutalva; és a parasztmunkások – különösen a mellékesen dolgozó parasztok – véglegesen átválthatnak a mezőgazdasági státusra, vagy egy családilag kötött gazdaságban való részvételre.

Összehasonlítva „e megkettőződést" a kulturálisan engedélyezett, normálisnak és tartósan „elfogadhatónak" tekintett életformával, megállapíthatjuk, hogy azoknál a munkaerőpiacon fellépő munkaerőt kínáló csoportoknál, akik nem tartoznak a fenti munkavállalói csoportok egyik kategóriájába sem, e „kettőzés" nem áll fenn. A középkorú férfi munkavállalók számára a munkaviszonnyal szembeni alternatívaként csak a munkanélküliség adminisztratív és politikai módon meghatározott státusa létezik. E státust azonban, mint ahogy az a státus kialakulásának jogi és pénzügyi feltételeiből is látható, az érintett felek egyike se fogja fel normálisnak, tartósan elképzelhetőnek és elfogadhatónak; hanem ellenkezőleg „kivételes helyzetnek", melynek következtében az anyagi kisegítést (munkanélküli segély stb.) az érintettek csak akkor és addig veszik igénybe, amíg aktívan fáradoznak azért, hogy ezt az állapotot a lehető leghamarabb felszámolják, és a sikerre objektív kilátásaik is vannak.

(...)

Ahhoz, hogy e jelenség magyarázatát megadjuk, szükséges annak a kérdésnek megvizsgálása, hogy a munkaerőpiac „problémacsoportjaihoz" tartozók számára adott „második legjobb tartalékszerep" kulturálisan és politikailag szankcionált lehetőségét a munkaerőpiac keresleti oldalának összessége stratégiailag hogyan határozza meg, hogyan értékeli és hogyan alakítja ki.

E kérdés megválaszolásához – amely felé most fordulunk – először a munkaerőpiac keresleti oldalának gazdasági stratégiájáról kell szólnunk. Először az egyes gazdasági termelőegységek racionalitásának egyik modelljéből indulunk ki; amely a legújabb iparszociológiai és munkaerőpiaci kutatásokban bizonyítást nyert és amely alapjában véve a következőket tartalmazza[9]: a vállalatnak mint gazdasági és szervezeti egységnek különböző „frontokon" kell a környezetével kölcsönhatásba lépnie, így különösen a (munkaerő-nyersanyag, pénz-tőke) beszerzési piacokon és a termékeit felvevő piacon. Mindez meghatározott jogi és politikai előfeltételekkel ütközik. A profit és konkurencia által irányított gazdasági rendszerekben az egyes gazdasági egységek menedzsmentrétegének problémája abban határozható meg, hogy e réteg a vállalati környezettel szembeni maximális autonómiára

[9] *Altmann, N.–Bechtle, G.:* Betriebliche Herrschaftstruktur und industrielle Gesellschaft. Ein Ansatz zur Analyse, München, 1971. *Bechtle, G.:* Bedingungen und Ziele betrieblichen Arbeitskräfteeinsatzes. Institut für sozialwissenschaftliche Forschung e. V. München (vervielfältigtes Manuskript), 1974.

igyekszik szert tenni, azt megtartani óhajtja; mindezt azért, hogy a vállalatot a környezet azon káros befolyásával szemben, amely a jövedelemhelyzetre nézve negatív hatásokat eredményez és az értékesítési folyamatot hátrányosan befolyásolja, fellépjen. Autonómia alatt tehát egy olyan állapotot kell érteni, mikor a vállalatnak sikerül önmagát a környezet káros hatásaival szemben immunizálnia. Minél sikeresebb a vállalatnak ezen „autonómia stratégiája", annál kevésbé keletkezik káros hatás az értékesítési és felvásárlási piacok ár- és mennyiségi változásából. Mindez tehát a vállalatot illetően azt jelenti, hogy a vállalatnak a környezet hatásait olyan megfelelő intézkedések útján kell stabilizálnia, amelyek alkalmasak arra, hogy a vállalatot megvédjék a hátrányos „környezeti eseményektől", és ezeket az eseményeket egyúttal meg is szűrjék.

(...)

Összefoglalóan tehát, mindkét stratégiai szempontból a vállalatnak és a környezetnek kettős, egymással szemben zajló viszonyáról van szó: a vállalatnak védekeznie kell a (potenciálisan és reálisan) káros környezeti hatásokkal és folyamatokkal szemben, azaz autonómiát kell kialakítania anélkül, hogy gazdasági autarchiára tenne szert, mivel az autonómiát mindig a környezet eredményes kihasználása, kiaknázása és kiértékelése útján lehet elérni. Egy vállalat eszerint azáltal tudja magát a konkurensektől és a felvevő piactól kiinduló fenyegetésektől megvédeni, hogyha a környezetében lévő és a többi piachoz viszonyítottan is a költségek szempontjából kedvező munkaerő- és tőkepiacokat megcsapolja, és így a környezet egy része által kínált előnyöket kihasználja. Csak abban a mértékben lehet a környezet káros hatásait szabályozni és kézben tartani, amilyen mértékben az

előnyös környezeti viszonyokat felkutatják és figyelembe veszik.

E kalkulációs folyamatot a munkagazdaság tudományának kérdésfeltevése szerint is lehet a továbbiakban konkretizálni. Minden munkavállaló alkalmazása a vállalat számára fix költségeket von maga után; ide tartozik a toborzás, a kiképzés, a betanítás, a bedolgozás költsége, valamint az átlagos kockázat költsége, amely abban az esetben merül fel, ha az újonnan felvett munkavállaló nem válik be.[10] E költségeknek a vállalat szempontjából beruházás jellege van, és e költségek rentabilitása csak egy bizonyos speciális betanulási és kiképzési fázis tartalmától függő időn túl mutatkozik meg. Mindaddig, amíg e költségek a rentabilitási küszöböt ténylegesen el nem érik, azaz a vállalat a toborzásért, a betanításért megelőlegezett költségeit az újonnan alkalmazott munkaerőből „ki nem hozta", fennáll az a veszély, hogy az újonnan alkalmazott munkaerő magától elvándorol, és a beinvesztált toborzási és képzési beruházásokat le kell írni, vagy/és újólag pótlólagos beruházásokat kell elvégezni. A vállalat rá van utalva környezetére, nem mondhat le a számára szükséges munkaerő toborzásáról. Mindezzel egyidejűleg ki van téve környezete fenyegetésének is, annak a veszélynek, hogy a munkaerő „idő előtti" elvándorlásra határozza el magát, és ezáltal keresztülhúzza kezdetben kikalkulált „beruházási" számításait. Ezekben az esetekben a vállalatnak tehát kétértelmű és kockázatos kapcsolata volna a „környezet egy és ugyanazon részével", nevezetesen a munkaerővel. E problémákat tekintve a vállalatnak az előbbiekben leírt feltételek mellett ésszerű kockázatát az által redukálni, hogy útját állja

[10] *Sengenberger, W.:* Arbeitslogiskeit und Arbeitsmarkstruktur. Megjelent: WSI-Mitteilungen, 1977. 30, 213–223. o.

a munkaerő idő előtti elvándorlásának. Ez például történhet az által, hogy a munkaerő azon csoportjainak, ahol a toborzási, a betanítási és a kiképzési költségek különösen magasak, olyan szerződési megállapodásokat és egyéb vonzó szerződésfeltételeket állapítanak meg, amelyek megakadályozhatják az elvándorlást. A munkaerő elvándorlásának kockázatát másodszor úgy is csökkenthetik, hogy azoknak a személyeknek a csoportját, akiknél az elvándorlás veszélye azon a tényen alapszik, hogy ők egy, a munkaerőpiacon kívüli alternatív szerepre irányuló választással rendelkeznek (és ez a lehetőség különösen nagy), kezdettől fogva csak olyan munkahelyekre toborozzák, ahol vállalaton belül felmerülő toborzási és képzési költségek különösen alacsonyak.

Éppen ez az, ami az érdeklődésünkre számot tarthat. A vállalat számára ugyanis – munkagazdaságilag tekintve – ésszerű először úgy eljárni, hogy fluktuációs költségeit általánosan csökkenti és – különösen az olyan személyek csoportjai esetében, akiknél az várható, hogy a vállalatnak úgysem fognak hosszú távon a rendelkezésére állni (ha egyáltalában, akkor majd) – csak az olyan munkahelyeket ajánlja fel a toborzás során, amelyeknél a fix toborzási és fluktuációs költségek alacsonyan tarthatóak. Ez a kritérium elsősorban az ún. „mindenki munkahelyére" („Jedermanns-Arbeitsplätze"), azaz az olyan munkahelyekre áll, amelyek

– néhány órás vagy napos betanítás után „bárkivel"betölthetőek és ahol az esetlegesen szükségessé váló újbóli feltöltésnél,

– nem kell számolni hosszú várakozási idővel, illetve rendkívüli toborzási költséggel.

A munkavállalók oldaláról nézve: itt olyan munkahelyekről van szó, amelyeket relatív magas (éppen a „bárkitől" kiinduló) helyettesítési nyomás és ennek megfelelően alacsony

bér, az előrejutási lehetőségek hiánya és a restrikciós munkakörülmények jellemeznek.[11] Azáltal tehát, hogy a vállalat az egyedi gazdasági szervezet szintjén értelmezhető következetes racionalitás miatt általában véve megpróbál védekezni a környezetből feléje áramló kockázatot jelentő kihívással szemben és ennek következtében megkísérli az autonómiáját kialakítani, szükségszerűen egy olyan munkaerő-felhasználási stratégiához jut el, melynek következményeképpen a nagy toborzási és fluktuációs költségekkel járó munkahelyek betöltésénél csak olyan pályázókat vesznek figyelembe, akik csekély elvándorlási kockázatot mutatnak; s megfordítva, az olyan pályázókat, akiknek tulajdonságai, ismertetőjegyei (alternatív szereprendszere) a (belföldi) munkaerőpiacról való elvándorlás lehetőségére utalnak, mindig csak olyan munkahelyek betöltésére veszik figyelembe, ahol a toborzási és fluktuációs költségek minimálisak, és minden másban az érintett munkavállalók az említett „negatív" tulajdonságjegyeket mutatják fel.

A vállalat tehát értékeli a környezetében található hatályos kulturális meghatározottságokat, társadalmi kondicionális folyamatokat, azok elvárási rendszerét, ezáltal megkísérli csökkenteni saját kockázatát.

Problematikus és mindenekelőtt érthetetlen volna, ha a státusmeghatározások és a hátrányos munkaerőpiaci helyzet összefüggéseinek az előbb megfogalmazott alaptéziseit mint „cirkulációs felfogást" kritizálnák. A lehetséges ellenérv úgy szól, hogy a fiataloknál, nőknél, külföldieknél stb. tapasztalható ténylegesen magas fluktuáció, melyet a vállalat leírt

[11] *Lutz, B.–Sengenberger, W.:* Arbeitsmarktstrukturen und öffentliche Arbeitsmarktpolitik. Eine kritische Analyse von Zielen und Instrumenten, Göttingen, 1974.

munkaerő-felhasználási stratégiája adottnak feltételez, éppen ennek a stratégiának az eredménye. Mindenesetre az a feltevés valószínűnek tűnik, hogy a vállalatok által kialakított „munkaerőfelvételi korlátozás" – mely az említett csoportokhoz tartozóknál a legkevésbé attraktív munkahelyeken kívül valamennyi más munkahely megszerzését megakadályozza – a maga részéről hozzájárul ahhoz, hogy az említett csoportok elvándorlási hajlama olyan magas lesz, mint ezt a menedzsment már előre mindig feltételezi.[12]

Mindezeken kívül, meg kell magyaráznunk azt a tényt is, hogy az egyik vállalaton belüli munkahelyek egyáltalán hogyan különbözhetnek egymástól ily mértékben, a toborzási, tanítási és kiképzési költségeket nézve, amiként mindezt az előbb ismertetett elméletek feltételezik. A vállalati munkaerőpiacok „törzs kollektívára" (akiknek az elvándorlása magas fluktuációs költségekkel jár a vállalat számára), és egy „periféria csoportra" (akiknél a vállalatok a magas fluktuációs rátákat minden további nélkül el tudják fogadni, sőt bizonyos körülmények között erre a fluktuációra még ösztönöznek is) történő és az újabb munkaerőpiaci elméletekben gyakran megállapított kettéválása nem valamiféle – a technika által feltételezett –, magától értetődő tény, hanem a munkaszervezet üzemi stratégiáinak az eredménye. A munkahelyek differenciálásának stratégiáját tekintve két különböző, egymást kiegészítő magyarázat jöhet számításba, és mindkét magyarázat kulcsa az egyedi gazdálkodóegységek autonómiára törekvő stratégiái koncepciójában és gyakorlatában rejlik.

[12] *Freiburghaus, D.–Schmid, G.:* Theorie der Segmentierung von Arbeitsmärkten. Darstellung und Kritik neuerer Ansätze mit besonderer Berücksichtigung arbeitsmarktpolitischer Konsequenzen. Megjelent: Leviathan 3, 1975. 417–448. *Mendius, H.–G.*, et al.: Betrieb-Arbeitsmarkt-Qualifikation I. Frankfurt am Main, 1976.

A vállalaton belüli munkahelyek differenciálódásának egyik (első) magyarázata az értékesítési piacokból indul ki; feltételezi, hogy azok a vállalatok, melyeknek a termékeik iránti kereslet nagyobb (konjunkturális) ingadozásával kell számolniuk, érdekeltek abban, hogy a foglalkoztatási szintjüket a felvásárlási és értékesítési piac ingadozásaival rövid távon összhangba tudják hozni. Ezt azonban csak akkor tehetik meg, ha a belső munkahelyek olyan struktúrája alakul ki, hogy bármikor a munkahelyek lehetőleg nagyobb részére jelentős fluktuációs költségek nélkül dolgozókat felvenni és elbocsátani tudnak. Minél nagyobb az így létrehozott munkahelyek aránya, annál nagyobb önállósággal áll szemben a vállalat az értékesítési piacokon tapasztalható keresleti ingadozásokkal, és annál kevésbé kényszerül arra, hogy munkaerőt halmozzon fel a pangás idejére, illetve a keresleti csúcsokat az alkalmas pótmunkaerő hiánya miatt kihasználatlanul hagyja. Egy második és kiegészítő magyarázat a munkaerőpiacból, mint a vállalat tényleges belső piacainak egyikéből indul ki, s láthatóvá teszi, hogy miért nem csupán a különösen konjunktúra érzékeny felvásárlási és értékesítési piacok esetében ésszerű stratégiailag a munkahelyek alapján két nyilvánvalóan különböző csoportot létrehozni, amelyek közül az egyiket a „törzsalkalmazottaknak", a másikat a magas fluktuációval bíró „periféria csoportnak" lehet elnevezni.[13] A munkaerőpiac kínálati oldalára tekintettel a munkahely differenciálás stratégiája azért ésszerű, mert a vállalatoknak lehetővé teszi, hogy egy relatív megnövelt autonómia helyzetéből reagáljanak a kollektíva tagjainak bér- és egyéb követeléseire. Minél nagyobb a „perifériacsoport" aránya – melynek

[13] *Dombois, R.:* Massenentlassungen bei VW: Individualisierung der Krise. Megjelent: Leviathan 4, 1976. 432–464.

tagjai a definíciónak megfelelően a költségek szempontjából viszonylag kedvező módon súrlódásmentesen kicserélhetőek – az „összkollektíván" belül, annál kevésbé gyakorolnak a kollektíva bérkövetelései a menedzsmentre nyomást, és annál inkább csökkennek azoknak az intézkedéseknek a költségei, melyet abból a célból kellett meghozni, hogy a „törzsalkalmazottakat" – akikre a vállalat nagymértékben rá van utalva – a vállalat iránti hűségre motiválják, azaz az elvándorlástól őket visszatartsák. A munkahelyi struktúrák vázolt kettészakadása így összességében csökkenti a munkaerőpiac kínálati oldala szereplőinek fellépéséből keletkező hatalmi befolyást: minél nagyobb a „mindenki munkahelye" aránya, annál nagyobb a „helyettesítési" nyomás, melynek az ezen a munkahelyen foglalkoztatottak ki vannak téve, mert ők mint egyének pótolhatók; és minél nagyobb a „törzsalkalmazottak" egy részének magatartására gyakorolt fegyelmező hatás, a „törzsalkalmazottak" tagjainak annál alaposabb oka van a félelemre, hogy ebben a körben is munkahelyeket fognak technikai és szervezeti intézkedések útján „mindenki munkahelyévé" átalakítani.

Csak az egyes gazdálkodói egységek gazdasági stratégiájáról szóló eszmefuttatások – amely stratégiák a vállalat munkaerőpiaci struktúrák bizonyos formájának kialakulásához vezetnek el – teszik érthetővé, hogy miért hoznak a vállalatok létre – nyilvánvalóan növekvő mértékben – olyan munkahelyeket, melyeket aztán főként nagy elvándorlási hajlammal rendelkező, vagy e tulajdonsággal felruházott munkavállalói csoportokkal (különösen nőkkel, fiatalokkal, külföldiekkel) töltenek be.

A munkahelyek egy részét úgy alakítják tehát ki, hogy az alacsony képzettségi követelmények miatt a munkaerőnek az értékesítési piacokon fellépő keresleti ingadozás esetén fel

lehessen mondani vagy újra be lehessen velük az állásokat tölteni; és e munkahelyeket elsősorban olyan munkaerővel töltik fel, akitől egyáltalán nem várható el, hogy folyamatosan a vállalat rendelkezésére álljon.

(...)

Láttuk, hogy a vállalat érdeke nemcsak abban áll, hogy elhárítsa azokat a fluktuációs költségeket, amelyek felmondáskor a munkavállaló oldalán keletkeznek, hanem abban is, hogy foglalkoztatáspolitikájában lehetőleg rugalmas maradjon, azaz az éppen nem szükséges munkaerőt problémák nélkül el tudja bocsátani. Eltekintve most a törvényi szabályozástól, abban a kérdésben, miszerint egy vállalat mennyire kap szabad kezet a felmondásban, egyik oldalon a menedzsment, a másik oldalon pedig a munkavállalók érdekképviselete (vállalati tanács) közötti konszenzus kialakítása bír jelentőséggel. A foglalkozási szint leépítésénél mindezek miatt a menedzsment manőverezési játéktere annál nagyobb, minél kevésbé valószínű, hogy a vállalati tanács ellenállást fog majd tanúsítani, illetve a vállalatvezetést érzékenyen érintő „ellenkövetelésekkel" fog fellépni.

Nos, a recesszió tapasztalatai azt mutatják, hogy a munkavállalók vállalati érdekképviseletei ezekben a kérdésekben különösen akkor készek a kompromisszumra, hogyha az olyan munkavállalói csoportokhoz tartozók elbocsátása merül fel, akiknél az eddigiekben tárgyalt „második legjobb tartalékszerep" többé-kevésbé magától értetődő.

Az elbocsátásoknál a fiatalok és az idősebb munkavállalók, a nők, a külföldiek és részben a fióküzemekben foglalkoztatott parasztmunkások számítanak olyanoknak, kiknek munkanélkülisége, illetőleg a munkaerőpiac „csendes tartalékába való visszavonulása" leginkább elképzelhető. Mind-

ezek alapján ezen csoportok munkanélküli, illetőleg „visszavonulási kvótája" megfelelően magas. A vállalati tanáccsal egyetértésben történő együttműködés szempontja mellett egy adott vállalat menedzsmentje jól teszi, hogy az adott esetben felmondásra kijelölt munkahelyeket olyan csoportokhoz tartozókkal tölti be, akiknek foglalkoztatási érdekéért a vállalati tanács aligha „menne a barikádokra".

Az itt leírt „kockázatos" jellegű munkahelyeken a társadalmi jegyek alapján kettős szereppel rendelkező munkavállalók foglalkoztatásában a vállalatok egyébként nemcsak az előzőek miatt érdekeltek, vagyis azért mert e csoportok elvándorlásával viszonylag problémamentesen meg tudnak birkózni, azaz mindenekelőtt elbocsátásuk ellenállás nélkül keresztülvihető; ezen munkaerőcsoportok foglalkoztatásában azért is érdekeltek, mert e munkaerőcsoportoknál a munkahelyeken a bérért és a teljesítményekért folytatott küzdelem jogmentes szférájában (melyeket minden munkaszerződés létrehoz) rendszerint érvényesíteni lehet egy, a vállalat számára különösen kedvező kizsákmányolási viszonyt.

Ez a tény azzal függ össze, hogy az egzisztenciaformák megkettőződése, mely ezen csoportok megkülönböztető jegyét alkotja, nemcsak mindenkor az időben széthúzott alternatíva jelleget, hanem két egyidejűleg betöltendő szerepegyüttest is felmutat. E megállapítás a külföldi munkavállaló helyzetén jól demonstrálható: e munkavállaló egyidejűleg, itt és most munkavállaló és bevándorolt külföldi munkavállaló és/illetve hazájába visszavándorló, ahol például magánkereskedői üzletet kíván majd megnyitni. Világos, hogy származása és jövője objektíve és szubjektíve számára jelenlevő, azaz aktuális helyzetének meghatározásához hozzátartoznak. Objektíve, amennyiben azon jogi és ténybeli korlátozások alá esik, amelyeket külföldi munkavállalókra alkalmaznak,

szubjektíve amennyiben motívumai és elvárásai már most a hazatérés után átveendő alternatív szerepére irányulnak. A kettős szerep megléte legnyilvánvalóbb és legismertebb a dolgozó anyánál és háziasszonynál, akinél mindkét szerepet időben egymás mellett kell ellátni. Gyengébb formában ilyen egyidejűség mutatható ki a parasztmunkásoknál is, akik éppúgy, mint a fiatal munkások, úgymond egy lábbal a munkaerőpiacon, másikkal azon kívül állnak. De ott is, ahol e különböző szerepeket az időben egymás után veszik fel, tehát például a nem férjezett dolgozó nőknél vagy az olyan nőknél, akiknél az ún. „családi szünet" után a munkaerőpiacra való visszatérés valószínűsíthető, az időbeli ismétlődés jelenvaló objektív és szubjektív helyzetmeghatározó tényező.

E tények oda vezetnek, hogy a stratégiai választás játékterei, melyek a munkaerő „normál" kínálójának (tehát a férfi, hazai, középkorú munkavállalónak) mindenkor rendelkezésére állanak – habár azok, mint azt a bevezetőben tárgyaltuk, a tőkével szemben viszonylag redukált mértékben adottak – még egyszer drasztikusan csökkennek. E munkavállalói lehetőségeket meghatározó szituáció – amely nemcsak az egyidejűleg betöltendő, hanem a múltban vagy esetleg a jövőben rejlő alternatív szerepeknek is eredménye – következményeképpen az érintett munkaerő-kínálók kevésbé alkalmazkodóképesek, azaz kínálatuk mennyiségét vagy minőségét, időpontját, illetve tartamát és helyét még kevésbé tudják piacstratégiai érdekszempontok szerint váltogatni, mint az a „normális" munkaerőnél előfordul. Közömbös, hogy az alternatív szerep a jelenben, a múltban vagy éppen a jövőben aktuális-e, a munkaerő (akinek az alternatív szerepet tulajdonítják) lehetősége, vagyis az a rendelkezési lehetősége, hogy valamikor, valamilyen időtartamra, valakinek, valahol munkaerejét el akarja adni, már eleve korlátozott. Ennek megfe-

lelően az idősebb munkavállalót az anticipált alternatív szerepe objektíve és szubjektíve akadályozza abban, hogy pótlólagos szakmai tudást szerezzen, és ezáltal munkaerő-kínálatának minőségét változtatni tudja; a dolgozó háziasszony és anya munkaerő-kínálatát csak szűk időbeli és térbeli korlátok között tudja érvényesíteni; mellékfoglalkozási gazdálkodók éppúgy rá vannak utalva a munkahelyükre, mint a bedolgozók, akiknek időbeli és térbeli paramétere lehetővé teszi, hogy mezőgazdasági és bedolgozói feladataikat ellássák.[14]

A munkaerőpiac keresleti oldala számára a munkaerő-kínálók sajátos alkalmazkodási képtelensége nagy előnyöket rejt magában. Olyan munkaerő-kínálattal állnak ugyanis szemben, amely a munkaerőpiacon való csekély alternatív felhasználási lehetőséggel rendelkezik, és ezért nagymértékben zsarolható. E munkavállalóknak olyan a helyzete, mint az Atlanti-óceánon lévő sziklasziget képzeletbeli tulajdonosának, mely a „nemzetgazdasági" tankönyvben fordul elő: ez a sziget vagy csak a tankoló repülőgépek leszállópályájaként, vagy gazdaságilag egyáltalán nem hasznosítható. Tulajdonosa nem rendelkezik semmiféle „gazdasági alkalmazkodást lehetővé tévő jövedelemmel". Egy repülőtársaság, mely e szigetet használni akarja, majdnem tetszés szerint le tudja nyomni az árát. A piaci viszonyok, melyeket kifejezetten „vásárlói piacok"-nak lehet nevezni, mert a keresleti oldal szereplője a szolgáltatás és az ár viszonyát messzemenően autonóm módon tudja meghatározni, a kettős szereppel rendelkező munkavállalók munkaerőpiacain is uralkodnak. A munkaerőpiac keresleti oldala szereplői hatalom gyakorlásának szélsőséges formájáról van szó, különösen akkor, ha a munkaerő „áru"-vásárlója keresletének térbeli és időbeli feltételeit úgy igazítja, hogy biztosítani tudja magának a kínálat egy részéhez való majdnem kizárólagos (monopolisztikus) hozzáférést. Erre a dolgozó háziasszonyok részmunkaidejű munkaerőpiaca a legjobb példa. A mezőgazdasági régiókban lévő fióküzemek, sőt részben a nagyvállalatok is, olyan munkaidő-szabályozást dolgoztak ki, melyek 10 órás műszakokból és 4 napos hétből állnak, és ezáltal lehetővé teszik a vállalatoknak, hogy a munkaerőpiacon egyébként föl nem bukkanó mezőgazdasági munkaerő-kínálatot megcsapolják. Abban a mértékben, ahogy a vállalatnak a munka időbeli szervezése, székhelyének megválasztása vagy speciális munkahelyének létrehozása révén (pl. testi fogyatékosok számára) a munkaerő-kínálat egyébkét nem aktivizált részét feltárni sikerül, úgy kínálkozik számára az az előnyös lehetőség, hogy a messzemenően alternatíva nélküli munkavállalóktól nagy munkateljesítményt követelhet effektív alacsony munkabérért cserébe. Az efféle monopolisztikus zsarolási viszonyokat annál könnyebben fel lehet építeni és fenn lehet tartani – s most ismét a kettős munkavállalói szerepre kell utalnom –, minél kevésbé készek a munkavállalók sajátos módon szervezett hatalmi ellenállás és ellensúlyok létrehozására és a szakszervezeti aktivitásra. A vállalat számára éppoly pozitívan csapódnak le sok esetben a fizikai fogyatékosságok (kor, testi fogyatékosság), illetve a jogilag szankcionált akadályok (fiatal munkások iskolai kötelezettsége, külföldi jogi státusa) is; e viszonyokat a menedzsment emelőként a munkaszervezetbe be tudja építeni, s rajtuk keresztül a munka társadalmi terét redukálni, a szolgáltatás intenzitását nö-

[14] *Böhle, F.–Altmann, N.:* Industrielle Arbeit und soziale Sicherheit. Eine Studie über Risiken im Arbeitsprozess und auf dem Arbeitsmarkt. Frankfurt am Main, 1972. *Lenhardt, G.:* Berufliche Weiterbildung und Arbeitsteilung in der Industrieproduktion. Frankfurt am Main, 1974.

velni lehet, de el lehet érni, hogy a „normális munkavállalók" a munkaköri kötelezettségükbe nem tartozó munkákat is átvegyék és elvégezzék.

Ezek a gondolatok, melyeket a jelen kötet egyes fejezeteiben differenciálni és bizonyítani fogunk, mindenekelőtt érthetővé teszik, hogy szűklátókörűség lenne, ha a munkaerőpolitikailag „problémás csoportokat", csak a – kétségtelenül különösen magas – foglalkoztatási kockázatokat illetően akarnánk elemezni. A munkanélküliség csak egyike azoknak a munkaerőpiaci kockázatoknak, amelyek e csoportokat, e csoportok tagjait aránytalanul nagy mértékben sújtják; munkanélküliségük csupán az, amelyet statisztikailag leginkább bizonyítottak és politikailag leginkább figyelembe vettek. A munkanélküliségen túl e csoportoknál azonban mindazokkal a kockázatokkal és korlátozásokkal is találkozunk, melyek az alacsonyabb rendű és nem vonzó munkahelyekkel járnak együtt; alacsony bérrel, csekély karrier lehetőséggel, restriktív munkafeltételekkel, nagy munkaintenzitással stb. Mindez abban rejlik, hogy a vállalatoknak nemcsak ahhoz fűződik érdeke, hogy az egyes munkaerőcsoportok fluktuációs törekvéseitől a munkaerőpiacon tapasztalható ingadozásoktól, a szakszervezeti bérkövetelésektől és a vállalati tanács ellenállásától amennyire csak lehet függetlenítse magát, abban is érdekelt, hogy a „bérért és teljesítményért" folytatott harc lehetőleg a maga javára dőljön el azáltal, hogy azokat a hatalmi pozíciókat, melyeket számukra a munkaerőpiac intézményes viszonyrendszere különben is megad, szisztematikusan kihasználja és kiépítse. A két vállalati stratégiai szempontnak – egyfelől a környezettel szembeni függetlenedésnek, másfelől a környezetben uralkodó lehetőségek maximális kihasználásának – a munkaerőpiac keresleti oldala szá-

mára azon csoportok esetében melyeket a kettős szerep alapján jellemeztünk, különleges jelentőségük van.
(...)

A következőkben megválaszolandó kérdés úgy hangzik, miért fogadják el, illetve, miért kell elfogadniuk ezen társadalmilag hátrányos helyzetben lévő munkaerőpiac-politikailag „problémás csoportok" tagjainak azt, hogy a vállalati autonómia-stratégia eszközeinek, illetve sajátos kizsákmányolási és zsarolási viszonyok áldozatainak szerepét eljátszszák. A tények egy része arra utal, hogy azon csoportok tagjai, melyeknek kulturális és politikai meghatározások szerint alternatív szerepet lehet tulajdonítani, nem képesek arra, hogy nagyobb igényeket megfogalmazó elvárással tekintsenek munkaerőpiaci helyzetükre; és éppoly kevéssé alakult ki az a képességük, hogy érdekeikért szervezett formában síkra szálljanak. E szubjektív diszpozíció – relatív csekély igényesség, és szűk szervezeti és konfliktuskészség – maga is e csoportok munkaerőpiaci helyzetismeretétől függ, úgymint az erősen beszűkült esélyek észlelésétől, amelyek az individuális vagy kollektív ellenállást mindenesetre kialakíthatnák. E csoportok tagjai viszonylag alacsony igényének és konfliktusképtelen alkalmazkodó képességének megvilágításához a következő magyarázat pontosabb információkat adhat.

E csoportok számos tagja jövedelmének, amennyiben e tagok a jövőbeli alternatív szerepük felé orientálódnak, időben korlátozott „pótlólagos jövedelem" jellege van; azaz e bevételre „ideiglenesen" nagyon sürgősen szükségük van, azonban e jövedelemre úgy mint a megélhetésük tartós forrására mégsem számítanak. A munkaerőpiacon való e típusú – legalábbis a szubjektív szándék szerint – ideiglenes részvételre példákat a fiatal dolgozó nők helyzetében találunk, akik a

„családi szünet" lehetősége felé orientálódnak; vagy az idősebb munkavállalók helyzetében, akik az előttük álló nyugdíjas korszakukra rendezkednek be; vagy a külföldi munkavállalók helyzetében, akik vissza akarnak térni hazájukba és az ottani családi és gazdasági létviszonyokban gondolkodnak; valamint a mellékfoglalkozású parasztgazdáknál, akik gyakran csak szezonálisan lépnek fel a munkaerőpiacon. Ezekben az esetekben a máskülönben teljesen racionális megfontolások – az olyan szempontok mint a foglalkoztatás biztonsága, a karrier, a flexibilitás, a magas bér és a minőségileg kiváló munkakörülmények – kevésbé elsőrendű fontosságúak, mint a munkaerőpiacon lévő „normális" munkavállalóknál. A jobb munkafeltételekért folytatott egyéni és kollektív harc számára nem szükséges és szubjektíve nem kifizetődő, mert csak rövid ideig élvezhetnék a sikert, amelyet ilyen nagy erőfeszítéssel érnének el; másrészt e csoportok tagjainak a saját munkaerőpiaci érdekeiért való elszánt fellépése rendszeresen azon prioritások miatti konfliktusokat vonja maga után, melyeket az egyik vagy másik, jelenlegi vagy jövőbeli, családi vagy szakmai szerepnek tulajdonítanak. A leírt kettős szerep feltételezi tehát, hogy a saját munkaerőpiaci érdekek keresztülvitelének stratégiáját e csoportok tagjainak nemcsak egyénileg kell kevésbé kifizetődőnek tekinteni, hanem úgyis, mint olyan konfliktusokat, amelyek egy súlyosabb szerepkonfliktus kockázatával járnak együtt. Ráadásul azok a negatív motivációs effektusok (mindenekelőtt az idővel való gazdálkodás), amelyek a megkettőzött szerepből adódnak, e csoportoknál korlátozzák a munkaerőpiaci érdekek szervezett védelmére irányuló készséget és hátrányosan befolyásolják a munkaerőpiaci ellenállás kiépítését. Amennyiben megvizsgáljuk e csoportok tagjait, úgy náluk rendszerint egy átlag alatti szakszervezeti szervezettségi fokot találunk és (eltekintve az

idősebb munkavállalóktól) inkább kivételes mintsem általános az, hogy vezető szerepet és tisztségviseletet vállalnak az üzemi szakszervezeti érdekképviseletben. Érdekeiket szervezetileg legtöbbször azokban a viszonylag befolyás nélküli szakbizottságokban, munkacsoportokban, és konferenciákon (pl. nők, fiatalok, külfödiek bizottságaiban) igyekeznek érvényesíteni, melyek elszigetelten állnak a kollektíva, illetve a munkavállalók összességeinek érdekét megfogalmazni és védelmezni hivatott intézmények mellett. E ponton az ismert tyúk vagy tojás problémát kellene tárgyalni, vajon például a nők alacsony szervezkedési készségéért az a tény tehető-e felelőssé, hogy a szakszervezeti program nőkre vonatkozó céljait inkább retorikusan, vagy eleve pejoratívan kezelik, avagy éppen fordítva, az átütő sikerek elmaradása ebben a programkörben a női munkavállalókat visszatartja attól, hogy szervezkedésre vállalkozzanak; egy biztos, hogy a „problémacsoportok" tagjai és a vállalati, szakszervezeti érdekképviseletek szerepkonfliktusai között korrelatív viszony van: mindketten felerősítik egymás hatását és kölcsönösen hozzájárulnak ahhoz a tényhez, hogy éppen a leghátrányosabb helyzetű munkavállalók pozíciójának javítására koncentráló erőfeszítések maradnak el és/vagy hiányoznak. A vállalati tanácsok és a szakszervezetek politikájában továbbra is úgy tűnik, hogy változatlanul a „normális" munkavállaló a munkavállaló, azaz az a munkavállaló a kiindulási pont, akinek nem tulajdonítanak kettős szerepet.

(...)

A különböző társadalmi összefüggések alapos átvilágításánál valószínűleg azt a feltételezést is érinteni kell, hogy a „normális", „csak munkavállalóknak" egy sereg úgynevezett pozitív érdeke is felelős azért, hogy a munkavállalók proble-

más csoportjainak érdekei a politikai intézményesültség viszonyaiban inkább alárendelt szerepet játszanak. Hasonlóképpen, mint ahogy azt a Munkatörvénykönyvének munkaerőpiac-politikai intézményeiről mondták, nevezetesen, hogy az általuk figyelembe vett érdekhorizontok szelektíve a szakmunkások munkaerőpiacára korlátozódnak, az ipari szakszervezeteknél a szakmunkásszint érdekdominanciájáról lehetne beszélni, és e tételt e szakszervezetek tagsági viszonyát, a funkcionáriusokat és a szakszervezeti programokat elemezve meg lehetne erősíteni. A szakszervezeti politika szűkített képviseleti körének magyarázata egy, a „törzsalkalmazottak" és a „perifériacsoportok", a „normális" és a „kettős szereppel" rendelkező munkavállalók közötti – bár látensnek tartott, de igen reális érdekkonfliktusban rejlik. Ez az érdekkonfliktus az aktuális – és a munkaerőt kínálók konkurenciaviszonyában a munkaerőpiacok messzemenő szegmentálódása keretei között domináló – konfliktusok megjelenési formája. Mindenesetre az a feltételezés nem tűnik nem elfogadhatónak, hogy a „törzsalkalmazott" csoportok tagjainak érdekük fűződik ahhoz, hogy foglalkoztatási biztonságukat, bérstátusukat, munkakörülményeiket stb. ezáltal védelmezzék, hogy a munkaerő privilegizált pozícióit (melyet maguk foglalnak el) megpróbálják a marginális munkavállalói csoportok igényeivel szemben monopolizálni. Az itt elmondottak következtében tehát az az interpretáció semmiképpen sem helyes, amely szerint amikor a szakmunkások, a nők, a fiatalok, a külföldiek és az idősebb munkavállalók egyenlő kezeléséért haboznak fellépni, e fellépésük a hagyományos előítéleteken nyugszik. Magatartásuk sokkal inkább egy – bár „státusőrzésen" alapuló – teljesen racionális érdekfelfogáson alapul, amely azon a belátáson nyugszik, hogy a saját csoportjuk csak akkor maradhat valamennyire biztonságos foglalkoztatási pozícióban és az egyéb munkaerőpiaci kockázatoktól mentes, ha a vállalatoknak megengedik, hogy a megfelelő munkahely- és toborzási politika által e kockázatokat olyan csoportokra összpontosítsák, amelyek a munkaerőpiac alacsonyabb szintjén telepedtek meg, s melyeknek ezáltal el lehet vitatni azt az igényét is, hogy szakmunkásokkal effektív kínálati versenybe lépjenek.[15]

[15] *Sengenberger, W.:* Arbeitslosigkeit und Arbeitsmarktstruktur. Megjelent: WSI-Mitteilungen 30, 1977. 213–223. o.

Altmann, N.–Bechtle, G.: Betriebliche Herrschaftsstruktur und industrielle Gesellschaft. Ein Ansatz zur Analyse. München, 1971.

Baldamus, W.: Efficiency and Effort. London, 1961.

Bechtle, G.: Bedingungen und Ziele betrieblichen Arbeitskräfteeinsatzes. Institut für sozialwissenschaftliche Forschung s. V. München (vervielfältigtes Manuskript), 1974.

Böcker, W.–Olk, T.: Charakter und Effiziens staatlicher Reaktionen auf das Problem „Jugendarbeitslosigkeit". Megjelent: Die Deutsche Berufs- und Fachschule 72: 441–458. o., 1976.

Böhle, F.–Altmann, N.: Industrielle Arbeit und soziale Sicherheit. Eine Studie über Risiken im Arbeitsprozess und auf dem Arbeitsmarkt. Frankfurt am Main, 1972.

Bolle, M. (szerk.): Arbeitsmarkttheorie und Arbeitsmarktpolitik. Opladen, 1976.

Brinkmann, C.–Schober-Gottwald, K.: Zur beruflichen Wiedereingliederung von Arbeitslosen während der Rezession 1974/75. Methoden und erste Ergebnisse. Megjelent: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 9, 1976. 91–118. o.

Deutscher Bundestag: Drucksache 7/403. Bericht der Bundesregierung nach §239 des Arbeitsförderungsgesetzes. Bonn, (Arbeitsförderungsbericht) 1973.

Doeringer, P. B.–Piore, M. J.: Internal Labor Markets and Manpower Analysis. Lexington/Mass., 1971.

Dombois, R.: Massenentlassungen bei VW: Individualisierung der Krise. Megjelent: Leviathan 4. 1976. 432–464. o.

Engelen-Kefer, U.: Beschäftigungspolitik. Köln, 1976.

Freiburghaus, D.–Schmid, G.: Theorie der Segmentierung von Arbeitsmärkten. Darstellung und Kritik neuerer Ansätze mit besonderer Berücksichtigung Arbeitsmarktpolitischer Konsequenzen. Megjelent: Leviathan 3, 1975. 417–448. o.

Freiburghaus, D.–Schmid, G.: Probleme der Beschäftigungspolitik bei anhaltend hoher Arbeitslosigkeit. Megjelent: *Seifert, H.–Simmert, D. E.* (szerk.): Arbeitsmarktpolitik in der Krise. Köln, 1977. 100–124. o.

Gordon, D. M.: Theories of Poverty and Underemployment. Orthodox, Radical and Dual Labor Market Perspectives. Lexington/Mass., 1972.

Habermas, J.: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Frankfurt am Main, 1973.

Lenhardt, G.: Berufliche Weiterbildung und Arbeitsteilung in der Industrieproduktion. Frankfurt am Main, 1974.

Lenhardt, G.–Offe, C.: Staatstheorie und Sozialpolitik. Politisch-soziologische Erklärungsansätze für Funktionen und Innovationsprozesse der Sozialpolitik, Megjelent: *Ferber, C. v.–Kaufmann, F. X.* (szerk.): Soziologie und Sozialpolitik, Sonderheft 19/1977. Der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Opladen, 1977. 98–127. o.

Lutz, B.: Produktionsprozess und Berufsqualifikation. Megjelent: *Adorno, T. W.* (szerk.): Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Verhandlungen des 16. Deutschen Soziologentages. Stuttgart, 1969. 227–250. o.

Lutz, B.: Vorläufige Notizen zur gesellschaftlichen und politischen Funktion von Beruf. Megjelent: *Crusius, R.–Lempert, W.–Wilke, M.* (szerk.): Berufsausbildung- Reformpolitik in der Sackgasse? Reinbek, 1974. 30–39. o.

Lutz, B.–Sengenberger, W.: Arbeitsmarktstrukturen und öffentliche Arbeitsmarktpolitik. Eine kritische Analyse von Zielen und Instrumenten. Göttingen, 1974.

Marx, K.–Engels, F: Lohnarbeit und Kapital. Megjelent:

Marx–Engels–Werke (MEW) Band 6, Berlin (DDR) 397–423. o.

Mendius, H.–G., et al.: Betrieb-Arbeitsmarkt-Qualifikation I. Frankfurt am Main, 1976.

O'Connor, J.: Die Finanzkrise des Staates. Frankfurt am Main, 1974.

Offe, C.: Berufsbildungsreform. Eine Fallstudie über Reformpolitik. Frankfurt am Main, 1975.

Polányi K.: The Great Transformation. New York, 1944.

Preiser, E.: Property, Power and the Distribution of Income. Megjelent: *Rotschild, K. W.* (szerk.): Power in Economics. Harmondsworth, 1952. 119–140. o.

Sengenberger, W.: Arbeitsmarktstruktur. Ansätze zu einem Modell des segmentierten Arbeitsmarkts. Frankfurt am Main, 1975.

Sengenberger, W.: Arbeitslosigkeit und Arbeitsmarktstruktur. Megjelent: WSI-Mitteilungen 30, 1977. 213–223. o.

Uherek, E. et al.: Vorschläge zur Beendigung der Massenarbeitslosigkeit. Megjelent: Blätter für deutsche und internatiole Politik, 22, 1977. 625-645. o.

Wacker, A.–Paul, G.: Der Zumutbarkeitsbergriff des Arbeitsförderungsgesetzes oder ein Lehrstück der Widerspüche von Reformen im Sozialstaat. Megjelent: Kritische Justiz 8, 1975. 339–356. o.

JOHANNES BERGER

A FÜGGŐ FOGLALKOZTATÁS FEJLŐDÉSEI, TRENDJEI ÉS A MUNKA JÖVŐJE

Entwicklungstrends abhängiger Beschäftigung und die Zukunft der Arbeit.

Az utóbbi években aligha vont magára oly nagy figyelmet egy gazdaság- és szociálpolitikai téma, mint a „munka jövője". Széles körben elterjedt az aggodalom, hogy a munkának nincs többé jövője, vagy legalábbis elhalványultak és rosszabbodtak jövőbeli kilátásai. A következő fejtegetések tárgyát az képezi, vajon ez az aggodalom helyénvaló-e. Ennek során úgy járok el, hogy az első részben mindenekelőtt azt a kérdést vizsgálom meg, tulajdonképpen miért támadtak aggályok és félelmek a munka jövőjét illetően. Mindezen félelmek alapja azokban a tendenciákban rejlik, amelyek a „normál munkaviszonyra" irányuló támadásként (Mückenberger, 1985) összegezhetők. A „normál munkaviszony" megalapozása képezte ugyanis a háború után a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságtörténetének „munkatársadalmi" lényegét.

Ezt követően a tanulmány második részében azokkal az empirikus trendekkel foglalkozom, amelyek felhasználhatók annak a tézisnek az alátámasztására, mely szerint a „normál munkaviszony" kiállta az idő próbáját. A tanulmány vezérlő kérdésfeltevésének – vajon a bérmunka meghatározza-e még a munka jövőjét – a megválaszolása szempontjából célszerűnek látszik, hogy kezdettől fogva felhívjuk a figyelmet e kérdésfeltevés sokrétűségére. A témában összekeveredtek a mennyiségi, minőségi-intézményi és normatív-kulturális, tehát a munkára vonatkoztatott értékeléseket érintő szempontok. Ebben a tanulmányban csak azt a kérdést vizsgálom, hogy a munkaerőpiac és a munkaidő változásaiból milyen következtetések vonhatók le a munka jövőjével kapcsolatban. A téma ilyen behatárolása ellenére a munka jövőjére vonatkozó kérdésre adandó válasz messzemenően függ attól, vajon a bérmunka definíciójába bevonják-e a bérmunkaviszony folytatása szempontjából szokásos módon érvényes szabványokat, és hogy világosan különbséget tesznek-e a bérmunka

különböző funkciói (úgymint a megélhetés biztosítása, a társadalmi státus rögzítése és az „élet értelmének" forrása) között.

I.

Tizenöt évvel ezelőtt még nem voltak adottak a „munka jövője" téma széles körű elterjedtségének társadalmi előfeltételei. Akkoriban csúcskonjuktúra uralkodott a Német Szövetségi Köztársaságban. A szakszervezetek annyi béremelést harcoltak ki, mint a múltban még soha, a gazdaság több munkavállalót foglalkoztatott, mint valaha. A munka jövője vitathatatlannak tűnt. Két évvel később aztán alapvetően megváltoztak a gazdaság objektív kilátásai, és az erre vonatkozó szubjektív nézetek. A Német Szövetségi Köztársaság gazdasága átélte első valódi recesszióját. Megalapítása óta először csökkent a bruttó társadalmi termék – mégpedig 1,6%-kal –, 1974 és 1976 között kereken egymillió embert fosztottak meg a kereső foglalkozástól. Az 1973-ig terjedő időszakot uraló és formáló felfelé ívelő trend megtört. Attól kezve ugrásszerűen megnövekedett a „munka jövőjére" irányuló érdeklődés.

Mindemellett természetesen a téma sem teljesen új, csak éppen hasonló volt a „sorsa", mint a környezet problematikájának. Az iparosodás destruktív következményeivel kapcsolatos panaszok időben visszafelé is lépésről lépésre követhetők, egészen a 19. századig. Ha elmélyülünk e tanulmány témájának történetében, hamar fellelhetjük a régtől fogva keresett okokat. Az ismert iparszociológus, G. Friedmann már 1953-ban írt egy könyvet, amely ezt a címet (ti. A munka jövője) kapta a német fordításban. Hasonló címmel jelent meg a húszas években a „Törvényes Munkavédelem

Nemzetközi Egyesülete" által kiadott folyóirat, amely azt bizonyítja, hogy már akkoriban is létezett egy, a téma felvetése és megoldási javaslatai szerint a jelennel teljesen összehasonlítható gazdaságpolitikai vita. A gazdaságtörténész K. Borchard (1984) kimutatta a korai harmincas évek vitájának a mai gazdaságpolitikai frontállással való párhuzamait. Még akkor is, ha a téma hosszabb előtörténetre tekinthet vissza, éppen az az új benne, hogy – hasonlóan a környezet problematikájához – jó ideje már az árnyéklétezésből a nyilvános figyelem peremére, annak centrumába került. Ez bizonyára nem véletlenül történt így, és valószínűleg nagyon felületes eljárás lenne, ha az érdeklődés elmozdulását pusztán a társadalomtudományok csillapíthatatlan problémaéhségéből akarnánk magyarázni. Egyébként már utaltam a lényeges – vagy óvatosabban fogalmazva – egy lényeges társadalmi okra, a Német Szövetségi Köztársaság gazdasági fejlődésének trendjében bekövetkezett törésre.

A téma iránti érdeklődésben visszatükröződnek a munka megváltozott jövőbeli kilátásai. Ma a „munka jövőjére" irányuló kérdés azt az állítást implikálja, hogy az erre a jövőre vonatkozó korábbi feltevések csalókának bizonyultak. Az, aki a munka jövője miatt aggódik, azt azért teszi, mert legalábbis többé már nem lehet bizonyos abban a tényállásban, hogy jövője egy, a múltból már jól ismert trend továbbhaladásában rejlik. Úgy tűnik, hogy bár a munkának egykor volt jövője, jelenleg azonban ez a jövő többé már nem érvényes, vagy legalábbis vitatott.

Abból a feltevésből indulok ki, hogy a munka jövője egykor a függő foglalkoztatás standardizált formában történő kiterjesztésében rejlett, tehát éppen annak megalapozásában és létrehozásában, amit a társadalomtudományban a „normál munkaviszony" fogalmával fejeznek ki. Ez alatt – mint

például Bosch (1986., 165. o.) – egy olyan „stabil, szociálisan biztosított, függő, teljes idejű foglalkoztatást" értenek, amelynek keretfeltételeit (a munkaidőt, a béreket, a transzferszolgáltatásokat) kollektív szerződések szerint vagy a munka-, illetve szociális jog eszközeivel szabályozzák – minimális színvonalon –, tendenciálisan e feltételeket egységesítő képviseleti hatalom (egységes szakszervezet) által.

Ennélfogva teljesen eltérő társadalmi megállapodások kerülnek be a „normál munkaviszonyba". Éppen úgy idetartozik a kollektív szerződés, mint a tömegszakszervezet, de természetesen az irodákban és gyárakban végzett házon kívüli munka is, valamint az ezzel összekapcsolt nemek szerinti munkamegosztás. E tanulmány kontextusában számomra különösképpen a „normál munkaviszony" két vonása: egységessége és általánossága fontos. A „normál munkaviszony" egységességén a meghatározott időbeli standardizálás tényállását értem mind a munka tartalma, mind pedig a munka helyzete szerint. A „normál munkaviszony" szempontjából tartam szerint a teljes idejű foglalkoztatottság a tipikus, hely (Lage) szerint pedig a hét napjaira történő meghatározott, mindnyájunk számára ismerős felosztás, vagyis az év és az egész életkor. A „normál munkaviszony" általánosságán azt a tényállást értem, hogy ez az egységes minta kiterjed az egész társadalomra. A gazdaságtörténet is azt mutatja, hogy a munkaerő a legkülönbözőbb formában hasznosítható. Az ipari-kapitalista termelési mód vonatkozásában tipikusnak tekinthető, hogy minden „ember" átváltozik „proletárrá" (F. Engels). Azonban csak a háború utáni fejlődés vezetett a kereső tevékenységet folytató népesség „proletarializálódásához", továbbá ahhoz, hogy marginalizálódtak más társadalmi kategóriák is, mint például az „önállóság" kategóriái.

Jóllehet a kereső munka történetét nem tegnaptól számítják, de ez relatíve mégsem túlságosan régi időpont. A szó szigorúan vett értelmében munkaerőpiacok csak a 19. század közepétől léteznek (vö. Polányi, 1957). Bár az 1882-ben összeszámlált, szűken 19 millió aktív keresőből már 55,8% volt munkás, azonban az önállóság is még széles körben elterjedt jelenségnek számított: az aktív keresők 28%-át kitevő önállók jelentették még a második legnagyobb kereső kategóriáját (vö. Stat. Bundesamt 1972., 145. o.) Ámde éppen olyan fontos az is, hogy a gazdaság „átkapitalizálódásának" foka nem hasonlítható össze a mai viszonyokkal, mivel a gazdasági élet jelentős területeit még mindig tradicionális viszonyok formálták. B. Lutz megkísérelte, hogy a II. világháború előtti és utáni korszakban kiderítse a tőke értékesülési imperatívuszai által még nem uralt népgazdasági szektor jelentőségét. Ez a tradicionális szektor tipikus struktúrajegyek révén különbözik a modern, ipari-piacgazdasági szektortól, amelyet gyakran elhamarkodottan az ország gazdaságával azonosítunk. Lutz szerint a tradicionális szektort az jellemzi, hogy benne a szükségletek fedezésére szolgáló teljesítményhozam nem a rentabilitásra irányul, továbbá a családi kisüzemek a dominánsak, valamint a munkaerő hasznosításának formájaként a bérmunkának másodlagos a jelentősége. Lutz becslései szerint – a gazdaság szektoraiban tevékenykedő személyek számához viszonyítva – a tradicionális szektor még a húszas években is a gazdaságnak majdnem a felét tette ki (vö. Lutz, 1984., 132. o.). Még ha ellenvetések is tehetők Lutz számítási módszerével szemben (vö. Berger, 1987.), mindazonáltal iránymutató marad központi tézise, miszerint a gazdaság hagyományos szektora – amely addig a fejlett európai ipari nemzetek gazdasági életét is formálta – csak az európai háború utáni prosperitás folyamán bomlott föl. A gazdasági csoda okai nem utolsósorban e tradicionális szektor megsemmisítésében, né-

hány nagy ágazatra történő összezsugorodásában és a gazdaság modern, ipari-piacgazdasági részének ezzel párhuzamos kiterjesztésében rejlenek. Lutz a következőképpen foglalja össze okfejtését: „A majdnem minden – még az évszázad közepén is a tradicionális szektort konstituáló – gazdasági és életterületet átható ipari technikák, piacgazdasági érintkezési formák és magatartási orientációk csak nagyon nehezen vonatkoztathatók el azoknak az embereknek az élettapasztalatától, akiknek az emlékei még visszanyúlnak a közvetlen háború utáni évekre." (138. o.)

Az ipari-piacgazdasági érintkezési és termelési formáknak ezzel a kiterjedésével együtt jár a bérmunka általánossá válása. Az egyik folyamat tulajdonképpen csak a másik visszáját jelenti. A háború utáni fejlődés folyamán aztán a bérmunka vagy a függő foglalkoztatás vált a kereső tevékenység uralkodó formájává. 1986-ban 25,7 millió aktív keresőből már csak 12,7%-nyi tevékenykedett önállóként (beleértve a családtagokat) és 87,3%-nyi már függő foglalkozásúként. Egyúttal azonban a kereső tevékenység vált a munkaerő hasznosításának normájává, annak ellenére, hogy a háború után az aktív keresők soha többé nem tették ki a lakhellyel rendelkező népesség többségét. Az aktív keresők hányada csökkenésének már hosszabb ideje megfigyelhető trendje folytatódott a háború utáni korszakban is. Csak a hetvenes évek végétől emelkedik ismét az aktív keresők hányada. Jelenleg mintegy 46%-ot tesznek ki. Ha levonjuk a munkanélküliek számát az aktív keresőkéből, és csak a ténylegesen kereső tevékenységet folytatók hányadosát mérjük a lakhellyel rendelkező népesség számához, akkor ez a rész ez idő szerint kb. 41%-ra tehető.

Ezeket a nagyságrendeket tekintve teljességgel helyénvalónak tűnnek a Német Szövetségi Köztársaság „munkatársadalmi" jellegével kapcsolatos kétségek. Azonban annak a megítéléséhez, hogy valamely ország gazdaságában „munkatársadalmi" körülmények érvényesülnek-e, az aktív keresők hányada nem túlságosan alkalmas mérték. Még ha az aktív keresők hányada a II. világháború előtt olyan magasságokba is emelkedett, amelyeket a háború utáni gazdaságban többé már nem értek el, az a felfogás fogadható el, hogy csak a háború utáni korszakban vált a függő foglalkoztatás a megélhetés biztosításának „normális formájává". Végtére is, csak a háború utáni viharos növekedés folyamán szorították vissza a megélhetés biztosításának egyéb, a közvetlen létfenntartást szolgáló saját gazdaságtól (Subsistenzwirtschaft) az önállóságig terjedő formáit. Ez azzal a következménnyel járt, hogy kialakult az aktív keresők tipikus, a munkahely birtoklására összpontosító életpályája (vö. Kohli, 1986.). A függő foglalkoztatás meghatározó normává történő emelése leolvasható azokról az elképzelésekről is, amelyek mind a mai napig irányítják a gazdaság- és szociálpolitikát. Ezek rendíthetetlen alapja ugyanis abban a meggyőződésben rejlik, hogy az individuális megélhetés biztosításának legracionálisabb és minden más alternatívával szemben fölényben levő formája egyfelől valamilyen jövedelemszerző tevékenységet folytató személyeknek pénzzel való ellátásában, másfelől a kereső munkában elért jövedelem elköltése révén, az életvezetéshez szükséges javak és szolgáltatások ezt követő megvételében áll. A lakosság döntő többsége – még akkor is, ha nem folytat kereső tevékenységet – annyiban függ ettől az életformától, amennyiben férfi keresők családjához tartozik, vagy állami transzferkifizetéseket kap.[1] Munkanélküliség, munkaképte-

[1] Az 1961-es népszámlálás után, ebben az évben a lakosság 43,6 százalékának volt a „kereső és szaktevékenység" a létfenntartás túlnyomó forrása; 14,5 százalék számára ez állami juttatás (Transfer), a népesség legalább 41,8 százalékának a „hovatartozás" tényállása jelentette a

lenség vagy a kereső életből történő kiválás esetén az ilyen transzferszolgáltatásokra vonatkozó jogi igényt rendszerint a függő kereső munkateljesítésével indokolják. Társadalmi biztosításunk jelenlegi rendszerét vitathatatlanul úgy konstruálják meg, hogy a rendszer központi tényállásaként felfogott bérmunkára épüljön fel.

Ezzel feltehetőleg világossá vált, hogy a „munka jövőjére" irányuló kérdés mire vonatkozik. Ebben a tanulmányban nem a házban, a szomszédság segítségével és nagyobb közösségekben végzett mindazon értelmes és hasznos tevékenységekről van szó, amelyeket gyakran ugyancsak munkának nevezünk. Egyedül és kizárólag a függő foglalkoztatás jövőjéről van szó. Ez utóbbi – amennyiben eltekintünk az 1966/67-ben bekövetkezett csekély veszteségektől – 1973-ig folyamatosan növekedett, mégpedig olyan mértékben, amely minden munkát akaró számára általában elvárhatóvá tette, hogy ténylegesen is munkaviszonyt létesítsen. A Német Szövetségi Köztársaság társadalma a „munka társadalma" volt és ma is az abban az értelemben, hogy a megélhetés biztosítását a központi módozatnak számító bérmunka köré építették. A kapitalista fejlődés során a kapitalista országokban a kereső tevékenységre vonatkozó lehetséges alternatívákat (mint pl. a közvetlen létfenntartást szolgáló termelést) a „maradék állomány" kivételével visszaszorították, és így a függő foglalkoztatás vált a jövedelemszerzés messze legfontosabb

megélhetés biztosításának jogalapján (vö. *Wagenführ*, 1970., 1. kötet, 70. o.). Ezekben a nagyságrendekben semmi lényeges változás nem következett be. 1982-ben a népesség 40 százaléka saját keresői tevékenysége révén biztosította létfenntartásának túlnyomó részét, 39 százalékának létfenntartása hozzátartozók támogatásából származott, 21 százalékuk nagyrészt állami juttatásból és/vagy vagyonból élt (vö. Statist. Bundesamt. 1985., 78. o.).

formájává. Csak kevés esetben fordul elő, hogy a 15 és 65 év közötti férfiak nem folytatnak kereső tevékenységet (1984-ben ennél a csoportnál a keresők hányada 81,4% volt), vagy nem állnak a munkaerőpiac rendelkezésére. Míg azonban a férfi keresők hányada csökkent (1950: 63,8%, 1985: 58,5%), a nőké folyamatosan emelkedett (1950: 30,2%, 1985: 33,8%). Időközben a nőkre is érvényessé vált az a megállapítás, hogy – mindenesetre a középkorúaknál – náluk is tipikusnak tekinthető a kereső életben való részvétel. Ily módon ma már az összes 24 és 45 év közötti nő 63%-a hivatást gyakorló.

Habár a foglalkoztatott népesség munkanapja mind rövidebbé vált, és a gazdaságilag *nem* tevékeny népesség tendenciálisan inkább növekedett – így az aktív keresők hányada, amint azt említettük, a Weimari Köztársaság vagy a Harmadik Birodalom időszakában magasabb volt, mint ma –, a „munka társadalmának" fogalma mégis azért jellemzi különös mértékben a Német Szövetségi Köztársaság viszonyait, mert a „kereső tevékenységet folytató személy" tulajdonsága normává vált a felnőttség fázisában, egészen a nyugdíjas kor kezdetéig. Ennek okai: a kereső tevékenység tipikusan „függő foglalkoztatást" jelent, továbbá a modernizáció folyamán a „bérmunka alternatíváit" ha nem is semmisítették meg, de gyakorlati relevanciájukat tekintve erősen legyengítették.

Ha már most a „munka társadalma" nem lenne többé abban a helyzetben, hogy a munkát keresők számához viszonyítva elegendő munkahelyet bocsásson rendelkezésre, akkor elhomályosul a „munka jövője". Pontosan ez volt Arendt feltevése is (1960), akitől a „munka társadalma" terminus származik. „Ami felénk közeledik" – mondja Arendt – „az a munkának egy olyan társadalma, amelytől elfogy a munka – az egyedüli foglalkozás, amelyhez még a társadalom ért."

„Mi lehetne ennél végzetesebb? – hangzott aggódó kérdése (i. m. 11. o.). Amikor Arendt ezt írta, a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága még semmiféle jelét nem mutatta annak, hogy a függő munka expanziós folyamata esetleg a végéhez ér, és hogy a kereső tevékenységet folytatók társadalma a munkát keresőknek majd nem tud elegendő munkaalkalmat ajánlani. Ámde azóta a gazdasági alapadatok olyan markánsan megváltoztak, hogy az „egyedüli foglalkozás, amelyhez a munka társadalma még ért", szűkössé vált – ez valójában egy olyan fejlődést jelent, ami ha tovább tart vagy netalán még erősödik is, végzetessé válhat. Nos, a munka nemcsak az individuális reprodukció kulcsává vált. Egyidejűleg a kereső tevékenység révén határozódik meg az individuum pozíciója a társadalmi szerkezetben, és mindezek szerint, ahogy tudjuk, a személy önbecsülése és „identitása" még mindig szorosan kötődik a hivatáshoz. Ez elég alapot szolgáltat annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy vajon a munka jövőjét még a bérmunka formálja-e, vagy a munkára vonatkoztatott, a múltból jól ismert trendek továbbvitelére számíthatunk-e, és milyen új fejlemények várhatóak, valamint ezek milyen problémákat vethetnek fel a Német Szövetségi Köztársaság számára. Tanulmányom második részében néhány olyan elméleti érv és empirikus trend ábrázolására kívánok koncentrálni, amelyek rámutatnak a függő foglalkoztatás egységesülése és általánossá válása folyamatának trendjében levő törésre. Végezetül pedig, az empirikus adatokból le kell vonnunk a munka jövőjére irányuló kérdésünk számára érvényes végkövetkeztetést.

II.

Jelenleg a Német Szövetségi Köztársaság foglalkoztatási rendszerében olyan változások rajzolódnak ki, amelyek a munkaerő-hasznosítás – a gazdaság 1974-ig tartó hosszú fellendülési fázisa alatt létrejött – mintáinak megszűnéséhez és átstrukturálódásához vezetnek. Sok jel mutat arra, hogy a Német Szövetségi Köztársaság foglalkoztatási rendszere az átstrukturálódás mélyreható folyamatában található, amelynek horizontján láthatóvá válnak a társadalmi munka új „tipográfiájának" körvonalai. E változási folyamat centrumában állnak a függő foglalkoztatásban való részvétel lehetőségei, időbeli konstrukciójukkal együtt. Ahogyan a háború utáni hosszú fellendülési fázis alatt a fejlődés a „normál munkaviszony" – mind a gazdaság, mind pedig az individuális életvitel szempontjából vett – szerepének megszilárdulásában végződött, úgy állt le a bérmunka strandardizált formában történő biztosításának és általánossá válásának folyamata a hetvenes évek gazdasági trendjében bekövetkezett töréssel.

A „munkatársadalmi" trendre vonatkozó, ennél sokkal erősebb értelmezés úgy hangzik, hogy a függő foglalkoztatás eltűnik a társadalmi élet folyamatából, vagy hogy a bérmunkán alapuló üzemmódot a munkaerő hasznosításának elvileg más formájával – esetleg az „önmeghatározáson" nyugvó saját munkával – helyettesítik. Robertson egy ilyen elvi irányváltozást, „a shift from employment to ownwork" tételez fel (1985. XII. o.) Számára a munka jövőjének nyitja a saját munka kiterjesztésében rejlik. Saját munkán érti mindazon tevékenységeket, amelyeket az individuumok maguk szerveznek és ellenőriznek, függetlenül attól, hogy megfizetik-e a tevékenységet vagy sem. Ily módon tehát a hagyományos önállóságot is a

saját munkához sorolja. Saját munkát individuálisan vagy kollektívákban végeznek, függetlenül, „purposeful and important" (X. o.), míg a bérmunka esetén olyan tevékenységekről van szó, amelyeket olyan célok érdekében aknáznak ki, amelyek nem kötődnek a dolgozók szükségleteihez (39. o.). Az ipari társadalmakban a függőséggel és a személytelenséggel jellemzett „függő foglalkoztatásban" rejlett a munka szervezetének lényegi alapvonása. Valójában a történelem semmilyen más társadalmában és semmilyen más periódusában nem szervezték a munkát ebben a formában.

A szociológiai irodalomból jól ismert az ipari fok előtti és az ipari munkaformák közötti lényegi különbség. Az ipari fok előtti korokban a munka szorosan összekapcsolódott a ház és a közösség egyéb életmegnyilvánulásaival. Az ipari társadalmakra az a jellemző, hogy a házon kívül keresnek munkát pénzszerzés céljából. A háztartás és a szerzés elkülönülése, a szerzés mint a munka célja – ezek a munka legfontosabb tulajdonságai az ipari korszakokban. Az ilyen társadalmakban fennáll a jövedelem szerzésére irányuló kényszer, mivel pénzre van szükség ahhoz, hogy megvásárolják a napi szükséglet kielégítésére szolgáló javakat és szolgáltatásokat. A népesség nagy tömegei számára valamely függő foglalkozás folytatása jelenti a normális utat ahhoz, hogy pénz fölött rendelkezhessenek. Az anyagi szükségletek saját munka révén történő közvetlen fedezése másodlagossá válik. Következésképp a modernre való átmenet során a gazdálkodás teljesen új formája jön létre, amelyet Marx az árutermelés általánossá válásaként írt le. Ez az általánossá válás azért következett be, mert a kommodifikáció folyamata nem korlátozódik az áruk világára, hanem hatalmába keríti az emberi munkaerőt is. Ez a munkaerő jelenti azt az erőforrást, amelynek elsajátítása révén a gazdaság megújul, és amely a felhalmozódáshoz

szükséges többletet termeli. Tehát a gazdasági körforgás csak akkor funkcionál, ha a munkásokat egyfelől ellátják pénzzel, másfelől pedig ők a piacon megtalálják a reprodukciójukhoz szükséges árukat.

A munka új szervezeti formájával összekapcsolódik egy új háztartástípus is. Hopkins és Wallerstein (1977) ezt „life-time proletarian household"-nak nevezik. Ez annyiban különbözik a „part-life-time proletarian household"-tól, hogy tagjai kizárólag függő munkából szerzett jövedelemből élnek. Hopkins és Wallerstein szerint a „part-life-time proletarian household" kategóriájával szemben, jóllehet ez mindenkor a többséget jellemezte, az idők folyamán megnövekedett a „life-time proletarian households" részesedése. A centrum országai az ilyen háztartásokat tekintve nagyobb százalékos arányt mutatnak, mint a félperiférikus vagy periférikus országok.

Robertson meg van arról győződve, hogy az „employment"-en nyugvó korszak vége már elérkezett, „The shift to ownwork has already begun" (vö. Robertson, XI. fejezet). Míg az ipari társadalom a függő foglalkoztatottságra épül, addig a társadalmi fejlődés irányában történő változásnak olyan társadalmi rendhez kell vezetnie, amely saját munkán nyugszik. Robertson határozott párhuzamot von a saját munkán nyugvó társadalomhoz és a rabszolgaságtól a bérmunkához vezető változási folyamatok között, és a saját munkára való átmenetben látja a munka felszabadításához vivő utolsó lépést. Mindazonáltal, ha egy ennyire alapvető változás empirikus bizonyítékait keressük, akkor Robertson könyvében inkább csak a szokásos utalásokat találjuk az újonnan keletkező foglalkoztatási kezdeményezésekre, önsegélyező szervezetekre stb.

Még akkor is, ha teljesen meg vagyunk győződve az infor-

mális aktivitások újszerűségéről és jelentőssé válásáról, fellépésük és növekedésük puszta tényszerűsége nem elegendő azon sokkal messzebbre menő tézis képviseletéhez, hogy a saját munkán felépülő társadalom a keletkezés állapotában van. E feltevés alátámasztásához szükség lenne olyan tényekre és érvekre, amelyek megindokolják, hogy a saját munka elterjedéséhez vezető trend folytatódik, és egyszer majd elér olyan stádiumot, amelyben a saját munka válik a munka normál formájává. Robertson könyvéből nemcsak egy ennyire messzemenő állítás empirikus bizonyítékai és elméleti érvei hiányoznak, hanem úgy tűnik, a szerző ma nincs tudatában annak, hogy milyen ráfordítás szükséges az indokolásban ahhoz, hogy egy ilyen kijelentést alátámasszon.

A következőkben arra a sokkal szerényebb célra, vagyis annak a megmutatására szeretnék korlátozódni, hogy – még ha a munka jövője nem is a saját munkához vezető átmenetben rejlik – hasonlóképpen helytelen lenne a munka jövőjét az 1950-től 1975-ig terjedő évek trendjének meghosszabbításaként, tehát a normál munkaviszony további expanziós folyamataként elképzelni. Mutatók egész sora inkább arra utal, hogy a bérmunka eddig domináló formája, a függő, teljes idejű, üzemhez kötött, standardizált, védett és élethossziglani kereső munka többé már nem a fejlődés iránypontja. A normál munkaviszonyba növekvő mértékben vezetnek be olyan változásokat, amelyek valószínűbbé teszik az eltéréseket, mint ahogyan ez eddig történt. A relatíve zárt és kompakt megjelenési módhoz képest, amelyet a foglalkoztatási viszonyok mutattak a teljes foglalkoztatás időszakában, e változások most sokrétűbb formákat öltenek. A munka heterogénné válik időbeli tartalma és helye, jogi szabályozottsága, a vele összekapcsolt felemelkedési lehetőségek, jövedelem- és azonosulási esélyek, valamint a munkahelyi garanciák

szerint. A „normál munkaviszony" felpuhulása során aztán a munkának azokat a gazdasági formáit, amelyek nem a kereső tevékenységen alapulnak, úgy méltatják mint a „jóléti termelés" forrásait.

Abban a mértékben, ahogyan a foglalkoztatási viszonyok sokrétűbbé válnak, egyúttal megerősödik az a tendencia, amelyet már H. Schelsky (1960. 37. o.) is megfigyelt: „A hivatás és a hivatásszerű munka többé már nem foglalja magába a modern ember életének teljes értelmét és mindennapjait, hanem más életterületek mellett az élet egyszerű szektorává, részesévé vált." Schelsky lényegében azzal indokolta meg a hivatás köré szerveződő élet leértékelődését, hogy a modern civilizáció egyes életterületeinek egyre további tagolódása és egymással szembeni önállósodása azzal a következménnyel jár, hogy a „munka és hivatás egy életterületté válik a többi mellett". Ha mármost magának a munkának és hivatásnak a korábban egységes életterülete mindinkább széttagolódik, akkor az várható, hogy e terület fontossága tovább csökken. Minél halványabbá válnak a „foglalkoztatási viszony" pecsétjének kontúrjai, annál kevésbé formálja e pecsét az ilyen viszonyban álló embereket.

Bár a munkára vonatkoztatott trend töréséről beszélek, ezzel nem azt akarom állítani, hogy a kereső munka *minden*, az elmúlt 35 évben megállapítható fejlődési mintája gyengül vagy netalántán az ellentétébe fordul. Amíg ez igaz az egységesülés és általánossá válás tendenciájára, addig más trendek, mint például a munkaidő rövidülése és a „kereső munka decentrálása" folytatódnak.

Nos, a következőkben négy fontos „munkatársadalmi" fejlődési vonalat szeretnék elemezni, továbbá áttekinteni az individuális életvitelre gyakorolt hatásaikat azért, hogy érthetőbbé váljon a munka jövőjére vonatkozó kérdésünk.

A munkára vonatkoztatott trendnek azonban csak egy kes-keny metszetéről lehet szó ebben a tanulmányban. Az üzemi formák és nagyságok, a munkaerő minőségi fejlődésének és hasznosítási formáinak változásaival éppen olyan kevéssé foglalkozhatom, mint például az „értékváltozás" körül folyó vitával. Ezért csak arra korlátozódom, hogy megvizsgáljak négy, a foglalkoztatási rendszert jellemző objektív trendet, amelyek e tanulmány témáját tekintve fontosnak tűnnek számomra. Először a munkanélküliség növekedéséről, másodszor a foglalkoztatás fejlődéséről, harmadszor a munkaidő lerövidüléséről, negyedszer pedig a merev munkaidőminták felpuhulására vonatkozó tendenciákról lesz szó.

1. A munkaerőpiac fejlődését a „munka jövője" szempontjából vizsgálom. Az 1974/75-ös recesszió óta a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságát tartós munkanélküliség sújtja. Ezzel ismét visszatért a kapitalista gazdálkodásnak egy olyan kísérőjelensége, amelyről a teljes foglalkoztatottság fázisában még azt feltételezték, hogy végérvényesen a múlthoz tartozik. A nyugati országok gazdasági fejlődésében kétségtelenül a magas munkanélküliség fázisai vannak túlsúlyban, míg a telített (angespannt) munkaerőpiac időszakai relatíve ritkák. Azonban éppen a háború utáni, 1973–74-ig tartó korszak gazdasági expanziójának fázisa jelentett egy ilyen kivételt. A Német Szövetségi Köztársaság gazdaságtörténetének kezdetén még mintegy kétmillió fölötti foglalkozást keresőből álló munkanélküli seregről beszélhetünk. Azután az átlagosan 8%-os bruttó társadalmi termék növekedési rátái lényegében gondoskodtak arról, hogy már az ötvenes évek végére elérték a teljes foglalkoztatottság állapotát. A teljes foglalkoztatottság e fázisa 1974-ig tartott. Az 1974–1976-os gazdasági válságban a munkanélküliek száma az ötvenes évek óta első ízben emelkedett egymillió fölé. Ezt a számot az ezt követő

fellendülésben a különböző foglalkoztatási programok segítségével még egyszer a milliós határ alá sikerült nyomni. De már a második háború utáni, 1981/82-es recesszióban a nyilvántartott munkanélküliek száma hirtelen ugrásszerűen 1,8 millióra emelkedett, hogy azután 1983-tól makacsul tartsa magát a kétmilliós határ fölött. Az 1986-os év átlagában 2,3 millió munkanélkülit tartottak nyilván a munkaügyi hivatalok. A munkaerőpiac kutatói nem számítanak a munkaerőpiaci helyzet lényeges javulására 2000 előtt. Ez a prognózis érvényes magára az „uralkodó vélemény szerint" még igazán kedvező „közepes fejlődésre" is. (vö. Klander és mások 1985., Schäfer 1986). Mindig aszerint, hogy milyen feltevéseket alakítanak ki egyfelől a munkaerőpiac kereseti oldalán a gazdasági növekedést, az aktív keresőkre lebontott termelékenységfejlődést és az évenkénti munkaerő-csökkenést (amely tisztán számszakilag keresletnövelőként hat), másfelől a kínálati oldalon a kereső tevékenységet folytatók potenciálja és a kereső tevékenységben való részvétel fejlődést illetően, a 2000-re nyilvántartott munkanélküliségi modell előfeltevések alapján kiszámított értéke a legkedvezőbb esetben 0,6 millió, a legkedvezőtlenebb feltételezések bekövetkezésekor pedig 4,8 millió között ingadozik. Abban az esetben, ha a munkaerőpiac kínálati és keresleti oldalán a fejlődés az ún. közbülső, azaz széles körben elterjedt felfogás szerint legmagasabb bekövetkezési valószínűséggel rendelkező változatnak megfelelően játszódna le, akkor még mindig 1,8 millió munkanélkülivel kellene 2000-ben számolni. Az aktív keresők 1990-től csökkenő potenciálja ellenére tehát abból indulhatnak majd ki, hogy a tömeges munkanélküliség továbbra is formálja a gazdaság képét.

Az egész fejlődést tekintve az a legmeglepőbb, hogy a magas és talán emelkedő munkanélküliség ellenére tulajdon-

képpen nem beszélhetünk a „gazdaság eredménytelen működéséről". Miközben a munkaerőpiac szétesik, addig a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága, produktív apparátusként szemlélve – az ember majdnem hajlik arra, hogy azt mondja – a „legjobb állapotban" levőként jelenik meg. 1984-ben és 1985-ben, tehát a tartósan magas munkanélküliség éveiben a Német Szövetségi Köztársaságban a bruttó társadalmi termék az állam fennállása óta – abszolút módon tekintve – a legnagyobb mértékben növekedett. 1950 óta minden évtizedben 305 és 345 milliárd DM közötti összeggel növekedett a Német Szövetségi Köztársaság bruttó társadalmi terméke (az 1976-os árakhoz mérve vö. Matass 7/1984.). Jóllehet, a növekedési ráták általánosan csökkentek, azonban 1950 óta az abszolút növekmények hozzávetőleg hasonlóan nagyok voltak minden évtizedben. Ez csak azt a következtetést engedi meg, habár a gazdaság produktívként indult, a munkaerőpiac történései felől tekintve „csődöt mond". A munkaerőpiac sikertelen működésére vonatkozó állítás is azonban finomításra szorul. A munkaerőpiac egyensúlytalanságainak, mint a *gazdaság* sikertelen működésének elemzésével szembeállítható az, hogy a teljes foglalkoztatottság nem célja a gazdasági rendszernek. A gazdasági rendszer funkcióspecifikus sikerkritériumaihoz mérve ennek (ti. a gazdaságnak) nem lehet felróni a cél elhibázását akkor, ha a munkaerőpiacon egyenlőtlenség van, és a munkanélküliség nem zavarja a gazdaság működését – sőt inkább ennek ellenkezője feltételezhető (vö. Kalecki, 1976).

Ezen a helyen nem bocsátkozhatom annak a kérdésnek a megvitatásába, hogy vajon a munkaerőpiac azért működik-e sikertelenül, mert olyan szociálpolitikai természetű problémákkal terhelik túl, amelyeknek megoldása nem tartozik feladatai közé, vagy vajon a gazdaságtól idegen erők korlátozzák-e működésében, avagy mivel egyáltalán nem szokásos piac – a kereslet és kínálat vonatkozásában az ár révén szabályozzák-e, amelyből kiindulva azonban nem hozható létre egyensúly. Tehát a munkaerőpiaci egyensúly eléréséhez mindig politikai beavatkozások és kiegészítések szükségesek. Miközben a neoklasszikus közgazdaságtan képviselői hangsúlyozzák, hogy: „real wages do matter for employment" (vö. OECD, 1986), addig a keynesianusok azt emelik ki, hogy nem létezik olyan egyensúlyteremtő mechanizmus, amely a munkaerőpiac kínálati oldalát a piaci törvények rendszerébe integrálná (Spahn, 1986, 42. o.) Éppen marxista szempontból lehetne ehhez hozzáfűzni, hogy a gazdaság önelvű dinamikájába történő állami beavatkozásoknak számolniuk kell a sikeres válságelhárítás olyan negatív következményeivel, amelyek a válság („tisztító válság") gazdasági szempontból funkcionális tulajdonságainak kikapcsolásából származnak. Legyenek bár még oly köztudottak is a gazdaság keynesianus korporatív szabályozásának céljai, a szabályozás e típusa alkalmas – így hangzik az érv – olyan társadalomstrukturális tények létrehozatalára („vested interest" rigiditások), amelyek hosszú távon a „gazdaságot korlátozó" következményekkel járnak. E vitába történő mélyebb belebocsátkozás nélkül csak arra szorítkozom, hogy röviden rámutassak a munkaerőpiac tartós funkciózavarának következményeire.

a) A munkaerőpiaci helyzet rosszabbodása jelenti azt a kemény tényezőt, amely a hetvenes évek óta illusztrálja a trend megtörését a Német Szövetségi Köztársaság foglalkoztatási rendszerében. Egy olyan társadalomban, amelyben a pénzjövedelmeket nagyrészt a munkaerőpiacon keresztül osztják ki, valamint az élethelyzetek pénzjövedelemtől függnek, a munkaerőpiac felbillenése azt idézte elő, hogy kiváltképpen a munkaerőpiac rizikócsoportjai sötéten látják

gazdasági esélyeiket. Sőt, az „ifjúság részcsoportjában" – foglalja össze Allerbeck (1985, 216. o.) – a munkanélküliség veszélyének észlelése a „teljes kilátástalanság érzékeléséig" erősödött fel.

b) A néppártok egészen a hetvenes évekig egyetértettek abban, hogy a teljes foglalkoztatottság fenntartása kitüntetett fontossággal bíró gazdaságpolitikai cél. A keynesianizmus szellemében inspirált politika – írja Rothschild (1986, 121. o.) „egy széles társadalmi, a Maddison által kialakított kifejezéssel szólva *zamatos* konszenzusra (activst real output management)" támaszkodott. Továbbá az itt nem tárgyalható reális és ideológiai okokból következően a hetvenes években sor került a keynesianista módon vezérelt teljes foglalkoztatottsági politikától való ismeretes elfordulásra, és a neoklasszikus paradigmára történő áttérésre (Rothschild, i. m., 111. o.).

c) Fonák dolog lenne, ha a munkanélküliség növekedéséből a kereső munka – az individuum megélhetésének biztosítása szempontjából vett – jelentőségének hanyatlására következtetnénk. Éppen mert a háború utáni korszakban a piacgazdasági érintkezési és termelési formák expanziója szétrombolta a munkát pártoló megélhetési módokat, egyre fontosabbá válik az, hogy a „keresőéletbe" a munkaerőpiac közvetítésével integrálódjanak. Ez még annak ellenére is érvényes, hogy kiépítették a társadalmi biztosítások rendszerét, amely kiadási összegeit tekintve rekordszinten áll.[2] Ha a munkahelyek szűkösebbé válnak, valamint hiányoznak a „bérmunka alternatívái" (Berger, 1984*a*), akkor egyre sürgetőbb lesz az az igény, hogy munkahelyet találjanak az életszínvonal biztosításához és a gazdasági haladásban való részesedéshez. Noha a tőke számára a bérmunka képezi a nyereségszerzés fundamentumát, az egyes „munkavállaló" szempontjából mégis az imént megnevezett célok elérésének bevált és társadalmilag stabilizált eszközét jelenti (ti. a bérmunkáét). Még akkor is, ha a kereső munka az értelemadás központi instanciójaként leszolgálta idejét, éppen a munkaerőpiac válságában növekedhet meg instrumentális jelentősége. Tehát éppenséggel nem ellentmondás az, ha az egyik dimenzióban („a szerzés eszköze") nő a munka jelentősége, de a másik dimenzióban („status, orientáció és az értelem forrása") csökken.[3]

2. A munkanélküliség mellett talán a foglalkoztatottság a legjelentékenyebb mennyiségi nagyság, amelynek fejlődése megválaszolja azt a kérdést, vajon a bérmunka meghatározza-e még a munka jövőjét. A foglalkoztatottság növekedésének hosszú évei után az első nagy áttörésre 1973-at követően került sor. A foglalkoztatottság – 26,9 millió aktív keresővel – 1973-ban elérte történetileg legmagasabb szintjét. Később

[2] A „szociális állam válságának" a „munkaerőpiac válságával" párhuzamos témájával és a két komplexum összefonódásával nem foglalkozhatom ebben a tanulmányban. A szociális állam fejlődéséről és jövőbeli kilátásairól áttekintések találhatók *Albern*él (1980), *Flora, Heidenheimer*nél (1981) és *Zapf*nál (1986).

[3] „Ténylegesen" – így *Vollmer, R.* (1986., 14. o.) – „mindkettő bekövetkezik: enyhülő pszichikai fixáltság és csökkenő munkaorientáció esetén növekvő hajlam kereső tevékenység iránt". Vö. 84. o.: „Ha aktív keresőket vizsgálunk, akkor a szakmunka által igényelhető helyi érték szubjektív újra történő meghatározásával van dolgunk, egy mentalitásváltozással, amelynek lényege abban rejlik, hogy a kereső munka szempontjából egyértelműen domináló orientációs tengelyként funkcionáló életbeállítódás helyére egy másik lépett, amelyben a tartalmi vonatkozások és tervek határozottabban nyomulnak előtérbe, mint korábban. A szakmunka ezért nem vált jelentéktelenné. Mint korábban, most is az a központi tengely, amelyhez az egyes ember az életét igazítja. Azonban semmi esetre sem nélkülözhetetlen.

1983-ban a kereső tevékenység 25,2 millióra süllyedt. Úgy tűnik, hogy a számok a foglalkoztatottság visszaesésének egyértelmű trendjét bizonyítják. Valójában nem vitatható, hogy az 1973-tól 1983-ig terjedő években a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságát ez a trend uralta. A „gazdaságilag tevékeny népesség" (a munkanélküliek nélkül) ebben az időszakban 6,2%-kal csökkent. A kereső tevékenység e visszaesése nélkül a „munkatársadalom válságának" témája aligha vonhatott volna magára ennyi figyelmet. A mélypont óta – 1983. harmadik negyedévében – a foglalkoztatottság lassan ismét emelkedik; 1987 februárjáig az aktív keresők száma több mint hatszázezerrel nőtt (Wirtschaft und Statistik 4/1987., 291. o.). 1987. végén ismét elérték azt a foglalkoztatási színvonalat, amely a Német Szövetségi Köztársaságnak korábban elég volt a teljes foglalkoztatottság biztosításához (vö. 1. ábra).

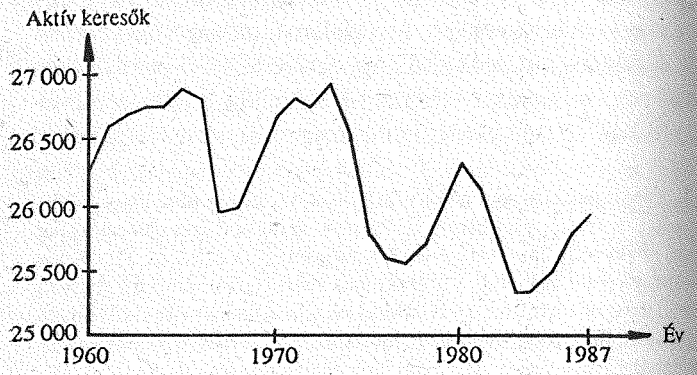

1. ábra
Aktív keresők 1960–1987 (ezer főben)
Forrás: Bundesanstalt für Arbeit; 1986 és 1987: DIW Wochenberichte.

A függő foglalkoztatottak fejlődése néhány ponton eltér az aktív keresőkétől, akikhez hozzásorolják az önállókat, szabad foglalkozásúakat és a kisegítő családtagokat is. Jóllehet 1983-ban kb. egymillióval kevesebb munkavállalót foglalkoztattak, mint 1973-ban, a visszaesés azonban nem egészen úgy jelent meg, mint az aktív keresőknél (4,6% a 6,2%-hoz képest), továbbá a függő foglalkoztatottak száma elsősorban az 1974/75-ös gazdasági válság leküzdése után ismét gyorsan emelkedett, és 1980-ban, szűken 23 millióval, elérte történetileg legmagasabb szintjét. Ezután ismét csökkent. 1983 mélypontja óta (21,9 millió függő foglalkoztatott) a statisztikai adatok újra emelkedő tendenciát mutatnak; így 1986-ban általában kb. 22,5 millió személy volt függő foglalkoztatott. Ezzel a függő foglalkoztatottság majdnem újra elérte a teljes foglalkoztatottság utolsó évének színvonalát (1973),

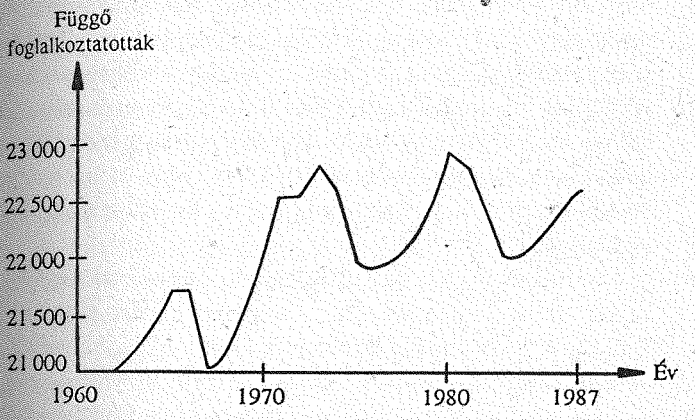

2. ábra
Függő foglalkoztatottak 1960–1987 (ezer főben)
Forrás: Bundesanstalt für Arbeit; 1986 és 1987: DIW Wochenberichte.

amikor is 22,9 millió munkavállalót számláltak (vö. 2. ábra). A foglalkoztatási statisztika azonban nemcsak azt árulja el, hogy az 1973-tól 1983-ig terjedő időszak trendje ideiglenesen megtorpant, hanem egyúttal azt is bizonyítja, hogy a munkanélküliség növekedése nem vezethető le egyszerűen a foglalkoztatottság csökkenéséből. Jóllehet helyes az a megállapítás, hogy a gyors foglalkoztatáscsökkenés éveiben (1980–1983) a függő foglalkoztatottság visszaesése, tisztán számszakilag tekintve, a munkanélküliség növekedésének mintegy 78,5%-át tette ki, azonban elhamarkodott dolog lenne ebből arra következtetni, hogy az utóbbi évtizedek magas munkanélküliségének „oka" általában abban rejlik, hogy a Német Szövetségi Köztársaság foglalkoztatási rendszere kevesebb személyt képes felvenni, mint a teljes foglalkoztatottság éveiben. A munkanélküliség magyarázatára irányuló kísérleteknél inkább arra kell ügyelni, hogy 1978 óta a kereső személyek száma hasonlóképpen emelkedőben van. Tehát ugyanazon időszakban, amikor a tömeges munkanélküliség fenyegető méreteket öltött, a kereső személyek száma szintén nőtt. Az aktív keresők számának emelkedése nélkül a munkanélküliség aligha öltött volna olyan méretet, amely ma a politika egyik legsürgetőbb feladatává teszi annak leküzdését.

A tartósan magas munkanélküliség okait értelmező nyilvános vitában a foglalkoztatás leépítése mellett a technikai haladás is fontos oksági tényezőnek számít. Azonban amilyen kevéssé vezethető vissza a munkanélküliség növekedése egyszerűen a foglalkoztatottság visszaesésére (1987-ben kb. háromszázezerrel kevesebb foglalkoztatott volt mint 1980-ban, de 1,4 millióval több munkanélküli), olyan kétséges a technikai haladásra való hivatkozás a fokozódó munkanélküliség magyarázataként. Az automatizálási vitát már az

ötvenes években meghatározták azok a félelmek, melyek szerint a gyors, a termelés automatizálásába torkolló technikai haladás már a belátható jövőben olyan állapotot teremt, amelyben az apparátusok átveszik a „munkát" az emberektől, akiknek nem marad semmi egyéb tennivalójuk. A mikroelektronika gyors elterjedése új lökést adott az effajta félelmeknek, amelyeket elméletileg rendszerint a „technológiai munkanélküliség" koncepciójával indokolnak meg. A rendelkezésre álló adatok azonban nem utalnak arra, hogy a jelenlegi munkanélküliség technológiai okokra vezethető vissza. Amint azt például nyolc tudományos intézet a Szövetségi Tudományos és Kutatási Minisztérium megbízása alapján elkészített közös tanulmányának időközi beszámolója bizonyítja, a foglalkoztatottsági nyereség azokban a szakmákban volt a legnagyobb, amelyek átlagon felüli mértékben ruháztak be modern technológiákba.

Az érv elméletileg is gyenge lábakon áll. Az a kérdés, hogy a technikai haladás milyen általános befolyást gyakorol a foglalkoztatottság színvonalára, minden bizonnyal a gazdaságelmélet legrégebb óta vitatott és a legnehezebben megválaszolható kérdéseihez tartozik. „If there is a theoretical argument justifying the view microelectronics is a jobkiller", figyelmeztet 1986-ban még egyszer Francis – „it is less obvious and more complex than usually supposed and by no means universally accepted" (36. o.).

Ahhoz, hogy technológiai munkanélküliségről beszéljünk, nem elegendő az az érv, hogy a munka termelékenységének növekedési rátája a bruttó társadalmi termék rátája fölött van. A munkanélküliségnek egy ilyen konstellációból történő oksági magyarázata már csak azért is megengedhetetlen, mert ebben a helyzetben a tiszta *fogalmi meghatározás szerint* sor kerül a munkaerő szabaddá tételére. A munka termelékeny-

ségének trend fölötti növekedése lenne a minimális feltétele annak, hogy technikailag meghatározott munkanélküliségről beszélhessünk (vö. Lederer, 1981). Ámde a munkatermelékenység növekedési rátái a hatvanas évek végétől visszaesőben vannak. Ha a termelékenység növekedése lelassul, akkor aligha beszélhetnek technológiai munkanélküliségről, még akkor sem, ha azért kerül sor a munkaerő szabaddá tételére, mert a társadalmi termék növekedési rátája még erősebben csökkent, mint a munka termelékenysége. Ennélfogva a nyolcvanas évek tömeges munkanélkülisége sem technológiailag meghatározott elsődlegesen: jelentős részben olyan erőkben gyökerezik, amelyek nem a kereseti, hanem a kínálati oldalon hatnak. Az utóbbi két és fél évben, amikor ismét emelkedett a foglalkoztatottság, a munkanélküliek száma továbbra is felfelé halad. Ez arra utal, hogy az aktív keresők növekvő száma a felelős a kereslet és kínálat kinyíló ollójáért (vö. Wohl, 1985). „Az össztársadalmi egyenlegben a jelenlegi munkanélküliségért – foglalja össze Klauderf (1986, 15. o.) – nem tehető felelőssé a technikai haladás." A szerző számításai szerint 1973 óta a munkanélküliség emelkedésének mintegy a fele a keresők számának növekedésén alapszik – a másik fele a növekedési nehézségek kontójára megy.

A foglalkoztatottság csökkenésének egyértelmű trendjét a határokon túlra vetett pillantás sem bizonyítja, sőt éppen ellenkezőleg. A Német Szövetségi Köztársaságon kívül, a nyugati országokban az 1974-es gazdasági válság óta a foglalkoztatottság csak Nagy-Britanniában, Belgiumban és Svájcban esett vissza (vö. Scharpf, 1984). Az összes többi országban emelkedett, sőt az Egyesült Államokban rohamosan. 1970 és 1982 között az Egyesült Államokban kereken 20 millió munkahelyet teremtettek járulékosan. Ezek a számok csak azt a következtetést engedik meg, hogy a nyugati

országokban a foglalkoztatottság fejlődése önmagában véve nem arra utal, hogy a jövőben mennyiségileg tekintve csökkenne a bérmunka jelentősége. Sőt, az OECD-országokban inkább megfigyelhető a munkahelyek szekuláris növekedése. Ezekben az országokban 1960 és 1985 között a foglalkoztatottság évenként átlagosan 1 százalékkal nő (OECD, 1987, 26. o.).[4]

3. Kétségtelenül drasztikusan változik a növekvő foglalkoztatottságról kialakított kép akkor, ha a foglalkoztatottságot nem a személyek számában, hanem órákban mérjük. Felületes szemlélődés esetén hajlamosak lehetnénk azt gondolni, hogy 1950 óta a társadalmi termék hatalmas expanziója nem lett volna megvalósítható a gazdaság által igényelt munkamennyiség folyamatos emelkedése nélkül. Azonban ennek az ellenkezőjéről van szó. A gazdaságban végbement folyamatok által bizonyított legstabilabb trendek egyike éppen a társadalmi munka egészének folyamatos mennyiségi visszaeséseit bizonyítja, az ötvenes évek második felétől kezdve. A munkamennyiség 58,2 milliárd órával már 1956-ban elérte csúcspontját. Azóta csökkent, habár az aktív keresők száma 1973-ig (az 1966/67-es válság éveiben végbement enyhe visszaeséstől eltekintve) folyamatosan emelkedett. 1985-ben a reális társadalmi termék az 1956-os év 2,7-szeresét tette ki. Mégis, ennek előállításához pusztán csak 47,2 millió órára volt szükség (adatok: Szövetségi Munkaügyi Hivatal, nyilvánosságra nem hozott anyagok). E számok

[4] „The total labour force" (hasonlóan mint *Freeman, Clark, Soete*, 1982. S. 6.), „increased over the period 1973–1979 by more than over the period 1966–1972 in both the total OECD area and within the EEC. Total employment also increased over this period despite the rise in unemployment". Mindenesetre: „employment in manufacturing industry... has declined in most countries since the 1960s".

– amelyek érvényesek a gazdaság egészére, beleértve a szolgáltatási szektort és az államot – tendenciájukban igazolják Marx azon kijelentését, hogy a termelékenység haladása arra az állapotra utal, amelyben a munka megszűnik mint „értékmérő". A növekvő társadalmi termék előfeltétele ugyanis az, hogy a munkavolumen és a munkatermelékenység növekedési rátái összegükben pozitívak legyenek. Mivel a gazdaság által igényelt munkavolumen már az ötvenes évek végétől kezdve csökken, azóta a társadalmi termék növekedését gyakorlatilag egyedül a munkatermelékenység emelkedése okozta. Valójában a munka termelékenységének emelkedése jelenti a nyugatnémet gazdaság egyik legmegbízhatóbb alkotó elemét. A Német Szövetségi Köztársaság növekvő gazdasága ennyiben nem a „szorgalmas kezek" számának gyarapodásán nyugszik, hanem a népgazdaság állandóan javuló technikai lehetőségein.

Ha személyekre számítjuk át a csökkenő munkavolument, akkor ez visszatükröződik az aktív keresőkre lebontott éves munkaidő feltűnő visszaesésében. 1950-ben ez 2471,9 órát tett ki; 1960-ban már 2140,8 órára csökkent, és végül 1985-ben egy függő foglalkoztatott átlagosan kereken 1700 órát dolgozott. Ezzel az éves munkaidő az 1950-es érték 70%-a alá süllyedt. Az éves munkaidőnek ez a folyamatos csökkenése a keresőéletbe történő elkésett belépéssel és a belőle való korai kiválással együtt okozta azt, hogy az életkornak mind nagyobb része szabadult fel aktív kereső tevékenység alól. Ez a szabadság azt a szembeötlő mintát bizonyítja, miszerint a kereső tevékenység mindinkább visszavonul a pályafutás peremeiről (ifjúság és öregkor), és erősebben koncentrálódik az életkor közepére.

A kereső tevékenységtől mentes idő azonban azokban az életfázisokban is, amelyekben a kereső munka tipikus módon koncentráltan fordul elő, olyan mértékben kiterjedt, hogy az ipari társadalmakban első ízben látszik elértnek az a pont, ahol is a napi életvitelt többé már nem határozza meg teljesen a kereső munka szükségszerűsége. Ha ehhez hozzávesszük – munkavállalókra lebontva – az (1978-ig) állandóan növekvő reáljövedelmet – amellyel a háztartások beszerzik maguknak a szabadidő saját belátás szerinti kitöltéséhez szükséges javakat és szolgáltatásokat –, akkor érthetővé válik az, hogy a kereső munkának az életkor fölött gyakorolt uralma jelentős mértékben lazult, és a nem kereső életből származó orientációk növekvő befolyást fejtenek ki a tudatra.[5] Mindazonáltal ennek a fejlődésnek sem az a végpontja, hogy a kereső munka eltűnik és a munkaerő-hasznosítás teljesen újszerű mintájának nyit teret, azonban jelentékenyen csökkenti a kereső munka súlyát a napi életvitelben.

Az életkor kereső tevékenységen kívül eltöltött részeinek megnagyobbodására irányuló trend – a kereső tevékenység részesedésének a középső életszakaszra történő egyidejű összevonásával – az utóbbi évtizedek legstabilabb trendjeihez tartozik (vö. Hinrichs, 1987, 148. o.). A kereső munka időbeli visszavonulása olyan terepet szabadít fel növekvő mértékben, amelyet aztán más cselekvési területek foglalhatnak el, mint az „orientáció és az élet értelmének további forrásai" (Hinrichs, 1987, 150. o.). A személyenkénti munkaidő megrövidülése a leghatékonyabb erők egyike abban a vonatkozásban, hogy az „élet értelmének" forrásaiként megjelenve az életterületek pluralitása – nem a jövedelmi forrás, hanem az

[5] Az egyik oldalon – hangzik *Offe, C.* könnyen megjegyezhető megfogalmazása – a keresőélet egyre kevésbé köti le a személyeket, a másik oldalon mind több személy vesz részt a keresőéletben.

„értelemteremtés" funkciójában – felváltsa a munka szféráját.[6]

A 2000-ig tartó gazdasági fejlődésre vonatkozó előrejelzések a „középső változatban" az éves munkaidő további 1%-os megrövidülésével számolnak. A kollektív munkaidő csökkenésének ez a trendje bármennyire is formálta a háború utáni fejlődést, mégsem lenne helyénvaló erre úgy építeni, mint egy kvázi természettörvényként érvényesülő erőre. Az idevágó előrejelzésekben rendszerint egyszerűen azt feltételezik, hogy az általános munkaidő-csökkenés múltban megfigyelt trendje évenként változatlan marad. Az azonban legalábbis kérdéses, vajon ez a társadalmi trend a jövőben elegendő támogatásra talál-e a cselekvők oldaláról is. Mindenekelőtt éppen azokban az időszakokban – amelyekben a tartós munkaerőpiaci egyensúlytalanságok miatt különösen fontos lenne a személyenkénti munkaidő csökkentése annak érdekében, hogy az üzemek munkaerő iránti keresletét fokozzák – hiányzik a szakszervezeteknél egy ilyen politika „érvényesítésének hatalma". Így aztán az üzemek a maguk részéről

[6] Vö. ezzel *Wiesenthal* (1986) – A munka és szabadidő, hivatás és család, üzem és háztartás társadalmi szerkezetének változásairól szóló tanulmányában *Vollmer* (1986) olyan elméleti érveket és empirikus tényállásokat szisztematizált, amelyek arra utalnak, hogy a keresőmunka helyi értékét relativizálják objektíve, tehát a tényleges teljesítménystruktúrára és a kollektív értelmezési mintákra tekintettel, valamint szubjektíve, tehát az individuumok észlelésében. *Vollmer* munkája azt kívánja megmutatni, „hogy egyfelől a hivatásszerűen végzett munka, másfelől a család és szabadidő viszonyának gravitációs erőterében eltolódás történt, éspedig azon vonzóerők hátrányára, amelyek a kereső tevékenység rendszeréből erednek" (265. o.). A különböző életterületek együttesében a hivatásszerűen végzett munka vonzóerejét tekintve veszteséget szenvedett. A munka mint „kulcskategória" problémájával kapcsolatban vö. *Offe* (1983).

nem érdekeltek a munkaerő munkaidő-csökkentés révén történő megdrágításában. Végezetül, léteznek olyan elméleti okok és empirikus adatok is, amelyek azt bizonyítják, hogy a munkavállalók preferenciarendjében túlsúlyban van a jövedelem fokozására irányuló érdekeltség a munkaidő csökkentésével szemben (Hinrichs, 1987). Ezzel bekövetkezhetne egy olyan helyzet, amelyben a foglalkoztatottak már a megszerzett időnyerések alapján egyre kevésbé érdekeltek a rövidebb munkaidőben. Arra is számítani kell, hogy pontosan abban a pillanatban, amikor munkaerőpiac-politikai okokból következően a munkaidő-rövidítések sürgetőbbekmint valaha, a foglalkoztatottak oldaláról megvonják a szükséges hozzájárulást a munkaidő-csökkentés politikájától. Éppen a legutóbbi tarifamegállapodások a fémiparban (1987) értelmezhetők úgy, hogy hiányoztak a munkaidő általános csökkentésének motívumai. Mindenesetre, ez az általános munkaidő-csökkentés csak az egyidejű béremelésekkel és a munkaidőnek az üzemi követelményekhez igazodó rugalmasabbá tételével kombinálva vonzó a foglalkoztatottak számára. „A munkaidő-csökkentés, a béremelés, valamint a rugalmassá tétel összekapcsolásának irányvonalán – kommentálja a DIW (Wochenbericht 20/87, 279. o.) – a tarifa megállapításában részt vevő felek megvalósították a foglalkoztatási politika részstratégiáját, amely a fémiparban tendenciálisan csökkenő foglalkoztatottságra és a tartósan magas munkanélküliségre tekintettel összgazdasági szempontból is értelmes." Most rátérek az utolsó itt tárgyalandó trendre.

4. A heti, az éves és az életkorra lebontott munkaidő nyilvánvaló visszaesése nem az egyedüli, munkaidőre vonatkozó változás, amely témánk számára releváns. Az aktív keresőkre lebontott munkaidő mennyiségi csökkenéséhez hasonló jelentőséggel bír a munkatartam és – hely rugalmassá téte-

lére irányuló trend. Ha a hetenkénti és évenkénti munkaidő minden aktív keresőnél egyformán zsugorodik össze, akkor először is csak a munkától mentes idő és azon idő aránya változik meg, amelyet a kereső tevékenység lefoglal. A társadalmi munka szférájában azonban az időbeli egységes „normál munkaviszony" még mindig érvényben maradna. Ezzel szemben másként alakulna a dolog, ha a munka rugalmassá tételének tendenciái fölénybe kerülnek. Az ilyen tendenciák megtámadják a normál munkaviszonyt konstituáló időbeli standardokat (vö. Mückenberger, 1985, 419. o.).

Az egységes előírás szerinti munkaidő minden függő foglalkoztatott számára a normál munkaviszony lényegi elemeihez tartozik. Nos, a munkaidő rugalmassá tételére irányuló sokrétű törekvések a normál munkaviszonynak pontosan ezt a lényegi elemét célozzák. Eközben az előírás szerinti munkaidő üzemmódja két oldalról kerül nyomás alá: egyfelől az üzemi vezetés fokozottan érdekelt a merev munkaidő szabályozások fellazításában, másfelől a munkavállalók erősebben juttatják kifejezésre individualizált munkapreferenciáikat. Mindenekelőtt az új információs és kommunikációs technológiák gyors előrenyomulása révén az üzemekben lehetővé válik, hogy a termelés közvetlenebbül alkalmazkodjon a piac ingadozásaihoz. A munka volumenének személyek szerint történő merev arányosítása – ami az üzemeknek pusztán csak azt engedte meg, hogy a foglalkoztatottak számát a konjunkturális helyzetnek megfelelően emeljék vagy csökkentsék – útjában áll egy olyan személyzeti gazdálkodásnak, amely a kereslet változásaihoz igazodik. Ha ellenben lehetséges, a legkülönbözőbb tartalmú részidős munkahelyeket úgy célszerű berendezni, hogy a munkaerőt akkor vessék be, ha a forgalom szükségessé teszi az üzemi idő, váltakozva végzett munka általi kiterjesztését stb. Ekkor elérik a munkaidőnek

azt a cseppfolyósodását, amely megengedi a vezetésnek, hogy a munkaerő bevetését az üzemi követelményeknek megfelelően szervezze meg.

Bizonyosan naiv dolog lenne azt feltételezni, hogy az ilyen, a termelékenység tartalékainak a rugalmas munkaerőfelhasználás révén történő kimerítésére irányuló üzemi érdekekből adódó munkaminták pontosan azok, amelyeket a munkavállalók is preferálnak, a nagyobb „időszuverenitás" iránti igényükből következően. Mindazonáltal a vállalatok által elérni szándékozott rugalmassá tétel bizonyosan nem irányul kényszerűen a foglalkoztatottak érdekei ellen. Legalábbis nincs előzetesen kizárva az, hogy a munkaerőtényező rugalmassá tétele esetén a foglalkoztatók és foglalkoztatottak között létezzenek az érdekkonvergencia területei. Az ilyen érdekkonvergencia annál inkább elvárható, minél inkább biztosított egyfelől az, hogy nem egy foglalkoztatottsági viszonyból következő fizetésre irányuló igényt „tesznek rugalmassá", másfelől olyan szabályozásokat fejlesztenek ki, amelyek garantálják azt, hogy a foglalkoztatottak munkaidőkívánságaiknak érvényt szerezhessenek (vö. Wiesenthal, 1986).

A merev munkaidőminták feloldására irányuló érdek a foglalkoztatottaknál abból a kézenfekvő kívánságából táplálkozik, hogy a mennyiségileg kiterjedt hivatáson kívüli életszférákat jobban össze lehessen egyeztetni a kereső tevékenység szférájával. A munkaidő individualizálásának elérésére irányuló effajta törekvéseket, amelyek jobban megfelelnek a munkavállalók időpreferenciáinak, az élethelyzetek differenciálódásának és az életstílusok pluralizálódásának összetársadalmi trendje hordozza. A háború utáni korszakban ez a trend ahhoz vezetett, hogy az egységes osztályhelyzetek sokkal kevésbé formálják a gondolkodási mintákat és maga-

tartásmódokat, mint az ipari társadalmak múltjában. Az „életstílusok pluralizálódására" és az életterületek differenciálódására vonatkozó ilyen tendenciák bizonyosan sokkal régebbiek, mint a háború utáni fejlődés (vö. Berger-Kellner, 1975). Ezek a tendenciák azonban ebben az időszakban példa nélküli ösztönzést kaptak, amely az eredményt tekintve az eddig még tradicionális miliőhöz való szilárd kötődések messzemenő feloldásához vezetett (vö. Mooser, 1983). A tradíciótól való megfosztásban és a származási miliőhöz való kötődések elvesztésében sok társadalomstrukturális változás működött közre, de a talán legfontosabb rész a széles rétegek jövedelemnövekedéseiből ered, ahogyan az ebben a tempóban és mértékben még a német gazdaságtörténet egyetlen más korszakában sem ment végbe. Az individualizálódásra, a differenciálódásra és pluralizálódásra irányuló trend az eredményt tekintve a személyek fokozott, minden általuk hozott döntést és teljes biográfiájukat érintő „önilletékességéhez" vezet (vö. Beck, 1983).

Nyilvánvaló, hogy a merev munkaidőminták nehezen férnek össze az individualizálódás és pluralizálódás jelzett össztársadalmi trendjével. Ennélfogva nem meglepő, hogy a hatvanas évek óta a foglalkoztatottak körében végzett felmérésekből megállapítható a rugalmasabb munkaidő iránti kívánságok növekvő tendenciája. A különböző életszférákban a foglalkoztatottaknak az időfelhasználás integrációja iránti szükséglete az „időszuverenitás" munkapolitikai toposzában találta meg fogalmi kifejezését. A tarifa meghatározásában érdekelt felek között most az a kérdés szorul tisztázásra, vajon a munkaidőnek foglalkoztatottakra, napokra, hetekre és hónapokra való azon felosztása, amely a legjobban megfelel az üzemi feltételeknek, lehet-e egyúttal olyan elosztás is, amely legalább részlegesen összhangba hozható a munkavállalók munkapreferenciájával. A munkaidő rugalmassá tétele körül folyó vita végződjön akár a vállalkozói érdekeknek, akár a munkavállalói érdekeknek megfelelően; az utóbbi évek tarifakonfliktusai a fémipar területén azt tanúsítják, hogy a munkaerőpiac két oldala szempontjából már csak a normál munkaidőstandard módosítása révén érhető el haladás. A normál munkaviszony időbeli standardjára vonatkozó szabályozások lazításával a munkaidőpolitika új fázisa nyílott meg. Ebben azok az időbeli meghatározások képezik a vita tárgyát, amelyeket még a „normál munkaviszony" uralma alatt hoztak létre. Tulajdonképpen közömbös, hogy a konfliktus megszüntetésére milyen megoldást találnak; pusztán a munkaidő rugalmassá tétele körül folyó hosszan tartó vita ténye már ismételten kihangsúlyozza, hogy a normál munkaidőstandard létrehozása a munkaidő fejlődésének döntő innovációja lehetett (Hinrichs, 1987, 161. o.).

Végezetül, milyen összefoglalás adható az ismertetett tényállásról? Négy pontot kívánok röviden kiemelni. *Először* is, a bérmunka nem tűnik el a gazdasági életből és a munkaerő hasznosításának másfajta üzemmódjával („saját munka") sem helyettesíthető. A bérmunka a jövedelemszerzés gerince marad. Úgy tűnik, a Német Szövetségi Köztársaság gazdasága (beleértve az államot) olyan helyzetben van, hogy továbbra is 26 millió embernek kínál kereseti lehetőséget. A munkanélküliség belátható időn belül állandó marad, természetesen a foglalkoztatottság is. Az a kijelentés, hogy a foglalkoztatottság a jövedelemszerzés alapja marad, arra az esetre is érvényes, ha beigazolódik a gazdasági fejlődésre vonatkozó legrosszabb előzetes becslés, és 2000-ig mintegy 2,5 millió munkahelyet építenek le.

Másodszor, a normál munkaviszony a tartós munkanélküliséggel visszavonhatatlanul elveszíti érvényességi területének

részeit. A „normál munkaviszonyok" a teljes foglalkoztatottságot biztosító gazdaságban terjednek el a legjobban. Azonban a teljes foglalkoztatottság állapotának eléréséhez ma hiányoznak a gazdasági, politikai és a kulturális („full employment commitment") előfeltételek. De nem csak a munkaerő-kereslet és -kínálat közötti szakadék gyengíti a „normál munkaviszony" üzemmódját, hanem időbeli szempontból is veszít érvényességéből. Abban a mértékben bontakozhatnak ki a „normál munkaviszony" üzemmódján túli foglalkoztatási formák, amilyen mértékben a normál munkaviszony többé már nem formálja a munka jövőjét.

Harmadszor, az életterületek előrehaladó szociális differenciálódása és az „életstílusok pluralizálódósa" arra utalnak, hogy a munka az „élet értelmének" forrásaként játszott szerepében egyre inkább elveszíti szubsztanciáját, azonban az életszínvonal biztosításában betöltött funkcióját ezek a folyamatok nem csorbítják. Kizárólag az e tanulmányban ismertetett anyag alapján azonban nem eldönthető az a kérdés, hogy vajon a munka harmadik funkciója – amely az indivíduum státusát rögzíti a szociális szerkezetben – gyöngül-e.

Negyedszer, a munkaerő-kínálat és -kereslet egymástól való elsodrásával valószínűbbé válik a foglalkoztatási kockázatoknak különböző munkavállalói csoportokra történő egyenlőtlen elosztása (vö. Heinze, 1984). Amíg a tömeges munkanélküliség fennmarad és a megfékezésére irányuló politika hiányzik, addig arra lehet számítani, hogy a biztos és jól megfizetett munkahelyek birtokosai, az alkalmi munkások és a tartósan munkanélküliek közötti szakadás vonalai erősödnek.

A háború utáni korszakban a jóléti államoknak sikerült a munka és a tőke közötti konfliktust megfosztaniuk drámai

jellegétől. A jóléti állam üzenete így hangzott: mindenkit be kell vonni és mindenkinek részesednie kell a gazdasági és társadalmi haladásból, nem pedig kirekeszteni. Ma ennek az üzenetnek a valóra váltása fokozott erőfeszítéseket kíván a társadalmi munka újrarendezésében és újraelosztásában. Minél szűkösebbé válnak a munkahelyek, annál fontosabbá válik a munka és a jövedelem munkaerőpiacot kiegészítő allokációs formáinak kifejlesztése és realizálása (vö. Berger–Offe, 1984).

Alber, J.: Der Wohlfahrtsstaat in der Krise? Eine Bilanz nach drei Jahrzehnten Sozialpolitik in der Bundesrepublik. Megjelent: Zeitschrift für Soziologie, Jg. 9, S. 1980. 313 ff.

Allerbeck, K.: Arbeitswerte im Wandel. Megjelent: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung. 18. Jg., 1985. 209–216. o.

Arendt, H.: Vita activa oder Vom tätigen Leben. Stuttgart, 1960.

Beck, U.: Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. Megjelent: *Kreckel, R.* (szerk.): Soziale Ungleichheiten. Sonderband 2 der „Sozialen Welt", 1983. 35–74. o.

Berger, J.: Alternativen zum Arbeitsmarkt. Megjelent: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung, Jg. 17. 1984*a*. 63. o.

Berger, J.–Offe, C.: Die Zukunft des Arbeitsmarkts. Zur Ergänzungsbedürftigkeit eines versagenden Allokationsprinzips. Megjelent: *Braczyk, H.–v. d. Knesebeck, J.–Schmidt, G.:* Materialien zur Industriesoziologie. Sonderheft 24 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1984*b*. 348–371. o.

Berger, J.–Lutz, B.: Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Megjelent: European Sociological Review, 1987. H, 2.

Berger, P.–Berger, B.–Kellner, H.: Das Unbehagen in der Modernität. Frankfurt, New York, 1973.

Borchardt, K.: Wege aus der Arbeitslosigkeit: Die Diskussion in Deutschland in den frühen Dreissiger Jahren. Megjelent: DIW Vierteljahreshefte 1, 1984. 6–16. o.

Bosch, G.: Hat das Normalarbeitsverhältnis eine Zukunft? Megjelent: WSI-Mitteilungen Jg. 39, 1986. 163–176. o. Bundesanstalt für Arbeit: Unveröffentlichte Materialien.

Flora, P.–Heidenheimer, A. (szerk.): The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick N. J., 1981.

Francis, A.: New Technology at Work. Oxford, 1986.

Freeman, C.–Clark, J.–Soete, L.: Unemployment and Technical Innovation. A Study of Long Waves and Economic Development. Westport, Connecticut, 1982.

Friedmann, G.: Zukunft der Arbeit: Perspektiven der industriellen Gesellschaft. Köln, 1953.

Hinrichs, K.: Motive und Interessen im Arbeitszeitkonflikt. Eine historisch-systematische Analyse. Diss. Fakultät für Soziologie. Universität Bielefeld, 1987.

Heinze, R. G.: Soziale Strukturierung der Arbeitslosigkeit: Auf dem Weg zu einer gespaltenen Gesellschaft? Megjelent: *Bonss, W.–Heinze, R. G.* (szerk.): Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft. Frankfurt, 1984. 106–142. o.

Hopkins, T. K.–Wallerstein, I.: Grundzüge der Entwicklung des modernen Weltsystems. Entwurf für ein Forschungsvorhaben. Megjelent: *D. Senghaas* (szerk.): Kapitalistische Weltökonomie. Kontroversen über ihren Ursprung und ihre Entwicklungsdynamik. Frankfurt, 1979. 151–200. o.

Internationale Vereinigung für gesetzlichen Arbeitsschutz. Die Zukunft der Arbeit. Jena, 1922.

Kalecki, M.: Politische Aspekte der Vollbeschäftigung. Megjelent: *M. Kalecki:* Werkaswahl. Neuwied, 1976. 182–190. o.

Klauder, W.: Technischer Fortschritt und Beschäftigung. Zum Zusammenhang von Technik, Strukturwandel, Wachs-

tum und Beschäftigung. Megjelent: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung. 19. Jg., 1986. 1–19. o.

Klauder, W.–Schnur, P.–Thon, M.: Arbeitsmarktperspektiven der 80er Jahre und 90er Jahre. Megjelent: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt- und Berufsforschung 18. Jg., Heft 1. 1985.

Kohli, M.: Der Lebenslauf im Strukturwandel der Moderne. Megjelent: *Berger, J.* (szerk.): Die Moderne-Kontinuetäten und Zäsuren. Sonderband 4 der Zeitschrift „Soziale Welt", 1986. 183–208. o.

Lederer, E.: Technischer Fortschritt und Arbeitslosigkeit. Eine Untersuchung der Hindernisse des ökonomischen Wachstums. Frankfurt, 1981. (Erste Auflage 1938.)

Lutz, B.: Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Eine Neuinterpretation der industriell-kapitalistischen Entwicklung in Europa des 20. Jahrhunderts. Frankfurt, 1984.

Maddison, A.: Economic Stagnation since 1973, its Nature and Causes. A Six Countries Survey. Megjelent: Economist, 1983. 131, 585–608. o.

Mooser, J.: Auflösung der proletarischen Milieus. Klassenbildung und Individualisierung in der Arbeiterschaft vom Kaiserreich bis in die Bundesrepublik Deutschland. Megjelent: Soziale Welt, Jg. 19, 1983. 270–306. o.

Mückenberger, U.: Die Krise des Normalarbeitsverhältnisses. Hat das Arbeitsrecht noch Zukunft? Megjelent: Zeitschrift für Sozialreform, 1985. 415–434. o. 457–475. o.

OECD: Flexibility in the Labour Market. The Current Debate, Paris, 1986.

OECD: Historical Statistics 1960–1985. OECD Economic Outlook, 1987.

Offe, C.: Arbeit als soziologische Schlüsselkategorie? Megjelent: *Matthes, J.* (szerk.): Krise der Arbeitsgesellschaft? Verhandlungen des 21. Deutschen Soziologentages in Bamberg 1982. Frankfurt, 1983. 38–65. o.

Polanyi, K.: The Great Transformation. The political and economic origins of our time. Boston, 1957. (Paperback edition.)

Robertson, J.: Future Work. Jobs, Self-Employment and Leisure after the Industrial Age. Aldershot, 1985.

Rotschild, K. W.: Der Wechsel vom keynesianischen zum neoklassischen Paradigma in der neueren Wirtschaftspolitik. Versuch einer soziologisch-historischen Einordnung. Megjelent: *Krupp, H. J.* u. a. (szerk.): Wege zur Vollbeschäftigung. Konzepte einer aktiven Bekämpfung der Arbeitslosigkeit. Freiburg, 1986. 107–123. o.

Schäfer, C.: Auch bei Wachstum bleibt die Bekämpfung der Arbeitslosigkeit bis zum Jahre 2000 eine politische Aufgabe. Megjelent: WSI-Mitteilungen Jg. 39. 1986. 195–163. o.

Scharpf, F.: Wege aus der Arbeitslosigkeit: Die Diskussion heute. Megjelent: DIW Vierteljahreshefte 1, 1984. 17–28. o.

Schelsky, H.: Die Bedeutung des Berufes in der modernen Gesellschaft. Megjelent: Unser Verhältnis zur Arbeit. Eine Vortragsreihe mit Beiträgen von H. Achinger u. a. Stuttgart, 1960. 34–53. o.

Spahn, H. P.: Die Entkoppelung von Arbeitsangebot und Beschäftigung. Warum der Keynesianismus nicht am Ende ist. Megjelent: *H. E. Maier–Th. Schmid* (szerk.): Der Goldene Top. Vorschläge zur Lockerung des Arbeitsmarktes. Berlin, 1986. 38–54. o.

Statistisches Bundesamt: Bevölkerung und Wirtschaft 1872–1972. Stuttgart und Main, 1972.

Statistisches Bundesamt: Datenreport 1985. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland. Stuttgart, 1985.

Vollmer, R.: Die Entmythologisierung der Berufsarbeit. Über den sozialen Wandel von Arbeit, Familie und Freizeit. Opladen, 1986.

Wagenführ, R.: Wirtschafts- und Sozialstatistik gezeigt am Beispiel der BRD. Band 1: Produktionsweise und güterwirtschaftliche Reproduktion. Freiburg, 1970.

Wahl, S.: Langfristige Trends auf dem Arbeitsmarkt. Megjelent: Aus Politik und Zeitgeschichte. B. 42, 1985. 13–17. o.

Wiesenthal, H.: Zwischen Verkürzung und Flexibilität. Arbeitsumverteilung disseits der schlechten Utopie der 20-Stunden-Woche. Megjelent: *Maier, H. E.–Schmid, Th.* (szerk.): Der goldene Topf. Vorschläge zur Auflockerung des Arbeitsmarktes, 1986. 116–131. o.

Wiesenthal, H.: Strategie und Illusion. Rationalitätsgrenzen kollektiver Akteure am Beispiel der Arbeitszeitpolitik 1980–1985. Frankfurt, 1987.

Wirtschaft und Statistik: Entwicklung der Erwerbstätigkeit 1986. Heft 4, 1987. 285–291. o.

Zapf, W.: Development, Structure and Prospects of the German Social State. Megjelent: *Rose, R.–Shiratori, R.* (szerk.): The Welfare State East and West. Oxford, 1986. 126–155. o.

HELMUT WIESENTHAL

RACIONÁLIS VÁLASZTÁS

Egy társadalomtudományi paradigma alapelvei, elméleti területei és új vonásai

Rational Choice. Grundlinien, Theoriefelder und neuere Themenaquisition eines sozialwissenschaftlichen Paradigmas.

A politikatudományi és szervezetszociológiai elemzésekben egyre gyakrabban használják a társadalomtudományi magyarázat azon típusát, melyet a „rational choice" (a racionális választás) tételeként vagy „gazdasági cselekvéselmélet"-ként jellemeznek. Ezen védjegy alatt a mikroökonómia, a játékelmélet és a közjavak elméletének különböző axiómáit alkalmazzák, részben figyelemre méltó sikerrel – az individuális, illetve kollektív cselekvők interakciójának magyarázatára. E beszámoló – a teljesség igénye nélkül – a legfontosabb elméleti hagyományokat és témaköröket tekinti át. Ennek során bemutatja, hogy a racionális cselekvés modern elmélete nemcsak arra képes, hogy a közös cselekvők viselkedése mellett a magatartások vonatkozásának határait is, tehát a racionalitás csapdáit, az irracionalitást és a dilemmákat megfogalmazza. Inkább arról van szó, hogy az újabb elméletekben a „homo oeconomicus" koncepcióját is túlhaladták: a közvetlen cselekvések síkjából a makrotársadalom felé mutató előfeltételek és a szociális identitás a szociológiai elmélet metszéspontjaiként működnek.

I.

Az egyénre koncentráló társadalomelméletet az jellemzi, hogy a társadalmi jelenségek magyarázatában „mikroalapokon" nyugszik, és ezért minden körülményeskedés nélkül visszanyúlik az *individuumok cselekvésére*. Amikor ezt teszi, akkor – és ez a módszertani individualizmus második aspektusa – nemcsak a cselekvés *következményeit* veszi figyelembe, legyenek azok szándékoltak vagy sem, észleltek vagy rejtettek, hanem a szándékolt és anticipált cselekvés

következményei is elnyerik a cselekvések *kiválasztásánál* a „döntő" szempont státusát.

Egy, a cselekvés következményeire helyezkedő magyarázat ellentéteként ismert a normákkal vagy szabályokkal való konformitás tétele. A módszertani individualizmus miatt e felfogás a következmények szempontjából vakon cselekvő individuumok képét rajzolja meg. Ezek az individuumok a szabályokat vagy normákat anélkül követik, hogy a lehetséges következmények palettáját elhelyeznék a jelenben, vagy hogy az önállóan tételezett célok megvalósulásának szempontjából (és nem pusztán konformitás szempontok szerint) választanák ki cselekvésük összetevőit. (E magyarázó tétel elégtelenségét tapasztalhatjuk, ha egy pillantást vetünk az elhatározott és a megvalósult cselekvési szándékok sokaságára: legyen szó a katonai elrettentő potenciálok felépítéséről, vagy csak a költségvetés rendezéséről, azáltal hogy a főiskolákon állásokat szüntetnek meg.)

A racionális választás elméletének legprominensebb konkurense azonban a rendszerelméleti, illetve a strukturalista hagyomány, amelyben struktúrajegyek alapján, például társadalomstrukturális vagy funkcionális differenciálódás alapján próbálják megmagyarázni, hogy miképp, miért és milyen irányban változnak más struktúrák. A racionális választás (RC) elméletei szembehelyezkednek a „struktúrajegyek magyarázzák a struktúradinamikát" tétellel, és azt mondják: éppen a szociális *innovációt*, vagyis a társadalom változását nem lehet az intencionális individuális cselekvésre való rekurzus nélkül magyarázni.

Az individualisztikus társadalomelméletnek, illetve társadalomfilozófiának hagyományosan két olyan iránya van – az individualisztikus magyarázatok közismerten régi tradíciókkal rendelkeznek – melyek különbségei a kortárs társadalomtudományok témaválasztékában és elméleti versengésében máig követhető (Vanberg, 1982). Egyrészt vannak az ún. *szerződéselméletek*, mint egy fiktív társadalmi szerződés modelljei; másrészt pedig az ún. *csereelméletek*, amelyek a társadalmat, mint az individuális cselekvés nem szándékolt termékét ragadják meg. Mindkettő az individuális választást, tehát a „choice"-t állítja középpontba.

II.

Érdekes módon századunk társadalomtudományát lényegileg erősebben meghatározta az evolucionalista csereelméletek azon irányzata, amely David Hume (1739) és Adam Smith (1776) „skót morálfilozófiájára" nyúlik vissza (és egy pregnáns előfutárhoz, a „Méhek meséje" szerzőjéhez, Bernard Mandeville-hez; Mandeville, 1723). Az előtérben a piacoknak, mint az individuumok közötti rendezett cserekapcsolatoknak a kialakulása áll. A piacot olyan cselekvési diszpozíciók összesített következményének tekintik, melyek az önző piaci résztvevőket jellemzi. Az utilitarista evolúcióelmélet a haszonorientált individuális cselekvőknél elvárja a csereaktusban az egyének kölcsönös viselkedésbeli alkalmazkodását. Ez a teoretikusan kimunkált interakció-típus megmagyarázza, hogyan (és miképpen) jön létre a társadalmi rend, lényegében mint az individuumok közötti kialakuló, s nem egy központból vezérelt együttműködés (decentrális koordináció) nem szándékolt képződménye. A szociológiai „csereelmélet" legismertebb szerzői: Thibault és Kelley (1959), Homans (1961) és Blau (1964), speciálisan gazdaságelméleti „rendpolitikai" összefüggésekről: Hayek (1967,

1967*a*). A csereelmélet különböző tételeit tárgyalják még: Heath (1976) és Voss (1985).

A modern csereelméletekben – amelyek, az előfutáraiktól különbözően, nem mind igénylik a társadalom fejlődésének magyarázatát – az egyéni magatartást mint „költségismerő" választáson alapuló cselekvést magyarázzák (kivétel Hayek, aki mind a cselekvés „választási" koncepciójával, mind a szabálykonformitással érvel, és ezért szociológiailag diffúz marad). A központi probléma: a választott alternatíva költségének a mérlegelése. A szubjektív nyereségszámítások a kiindulópontok, amelyekből a különböző cselekvési lehetőségek, mint döntési alternatívák összehasonlíthatók. E szempont szerint, amely magától értetődően a cselekvés határainak és a „constraints on opportunities"-nak a feltételezését is megengedi, kialakul egy sereg lehetőség a mikroökonómiát leíró ismeretek bevonására, például preferenciarendeknek, mint súlyozott, illetve hierarchikusan rendezett cselekvésprioritások létének feltételezése, vagy például a haszon egyenlőtlen és heterogen értékarányainak az aspektusa. Különösen kitapintható például egy racionális hatalomelmélet kiépítésének lehetősége, amely a hatalmi különbségeket a különbözőképpen értékelt és választott elkerülési alternatívákra vezeti vissza (Luhmann, 1975), vagyis lehetővé teszi a zsarolhatóságnak – mint egy „funkcionáló" hatalmi kapcsolat ismérvének – a nem egyenlő cselekvési lehetőségekkel és ugyancsak egyenlőtlen következményekkel való magyarázatát.

Az individualisztikus–evolucionista csereelmélet ezen ága, úgy tűnik az utóbbi két évtizedben megállapodott. Talán ki is merült, mivel új tudományos eredményre nincs már kilátás. A magyarázat eredeti célja az, hogy társadalmi intézmények – nem irányítottan és minden tudatos előfeltevés nélkül – az

egyének haszonorientált interakciójából keletkeznek, nem valósult meg. Még kevésbé bizonyosodott be annak az elterjedt felismerésnek az igazsága, hogy a cserekapcsolatok is normavezéreltek (például „A szerződéseket be kell tartani!" normának engedelmeskedés), mivel ha ebben az elméletben az intézményeket mint keretfeltételeket feltételezik, az az evolúció elméleti kiindulópontok sajátos elégtelenségére utal. Azzal a feltevéssel szemben ugyanis, hogy „az eredet, a képződés és a szociális intézmények funkciómódjának problémája egy és ugyanaz (Hayek, 1967*a*, 102. o.), nem használható az a tétel, hogy a rendezett intézmények kialakulását utilitarista individuális cselekvésekből magyarázzák.

III.

Az individualisztikus társasalomelmélet másik ágának egészen más sors jutott. A Thomas Hobbesra (1651) visszamenő, továbbá John Locke (1699) és Jean-Jacques Rousseau (1762) nevével összekötött társadalmiszerződés-elméletek századunk szociológiájában közvetlenül nem bukkantak fel újra. Tudományos hazájuk a társadalomfilozófia és a politikai filozófia volt és maradt. Kiindulópontjuk pontosan a decentrális koordináció ellentéte; ugyanis az elméleti kiindulópontot nem történelmi eseményként tételezték, hanem a társadalmi megalapozását – az individuumok között kötött szerződést – egy már létező elméleti modell megvalósulásaként fogták fel. E probléma természetesen a „rend" intencionális létrejöttének minden elemében megjelent, így az intézmények kialakulásának mint koordinált közösségi cselekvésnek a folyamatában is. A központi probléma nem a költségmérlegelés, hanem a *megegyezés*: miképp lehetséges, hogy az önző

módon érdekelt és konkuráló egyes emberek azonos vagy éppen különböző érdekekkel közös dolgot űznek és képesek egy kollektív szubjektumot megalapozni? A szerződés ebben az elméletben a cselekvések nem szándékolt hatásának helyére lép, a centrális kooperáció (például mint egyedi források összevonása) a decentrális magatartások spontán alkalmazkodásának helyére, s a szervezet a piac helyére kerül.

E kérdések megválaszolása e gondolkodási hagyományrendszerben szociológiailag kidolgozatlan volt (normák, struktúrák, rendszerek). A megegyezés előfeltevéseiről elméletileg konzisztens feltevéseket – például normákat vagy szankciólehetőségeket, amelyek megengedik a „cselekvés-döntési" elvárások levezetését – a szerződéselméleti vitában nem nagyon dolgozták ki. Inkább a társadalmi alapintézmények – az individuális szabadságok, az állami feladatok és az elosztási elvek – mint egy hipotetikusan feltételezett megegyezési folyamat eredményének megalapozott fikciói kerültek az értelmezési központba. Mivel nem a genetikus magyarázatok, hanem a legitimáló szabályok után kutattak, ennek az elméleti áramlatnak a szociológiai és empirikus – politikatudományi – jelentősége csekély volt, viszont el tudta kerülni a közeli funkcionalizmus csapdáját. Itt is érvényes: éppúgy, mint a csereelméletek társadalomelméleti igényével szemben, a normák, a társadalmi rend vagy az állami berendezkedés kialakulása nem magyarázható azzal, hogy ezek a jelenségek funkciókat teljesítenek, vagyis valami más számára „kerülnek alkalmazásra".

Miközben a szerződéselméletek máig jelentéktelenek maradnak a szociológia számára, jelentőségük más területeken (például a normatív politikaelmélet területén) megfigyelhető. Végtére is, a téma – Hogyan lehetséges kooperáció? – évszázadunk közepe óta, a különböző társadalmi-elméleti területek

fejlődése következtében, újból izgalmas lett. Ilyen területek például: a döntéselmélet, a tárgyalási elméletek („bargaining" a stratégiaelmélet (Schelling, 1960), és különösen a játékelmélet. Ezeknek – a konfliktusok és a konkurenciakapcsolatok elemzését végző különféle álláspontok mellett – a kollektív koordináció akadályai és lehetőségei, vagyis a társadalmi szerződés alapproblémája a témája.

A megegyezésprobléma pontosításában és a megoldásmódok magyarázatában áttörést jelentett a *kollektív javak problematikájának* mint a „kollektív cselekvés logikájának" (Mancur Olson, 1965) az explicit megfogalmazása. A haszonorientált döntések előfeltételezésével a racionális kollektív cselekvés lehetetlenségének tételét terjesztették elő, melynek konzisztenciája nem vitatható (bár empirikus érvényessége esetről esetre másképp ítélhető meg): ha a kollektív jogok egyikének előállításáról van szó, amely élvezéséből senki sem zárható ki, akkor elégségesen nagy csoportokban nem a kollektív javak termelésében való önmegtartóztatás az egyetlen individuálisan racionális alternatíva. Ez ellentmond nemcsak a csereelméletben, hanem az implicite és explicite másutt is, például az osztályelméletekben megfogalmazott feltevésnek: azonos, haszonra vonatkoztatott érdekek egy cselekvésképes kollektíva képződését mozdítják elő. Éppen az ellenkezőjéről van szó.

A kollektív javak problematikája, mint a kooperáció problémájának kifejezése, további axiomatikus pontosításon esett át a matematikai *játékelmélet* továbbfejlődése következtében, melynek fogalmait Neumann és Morgenstern (1944) a gazdasági kérdésfeltevésekkel kötötte egybe. A politikai társadalomelméletek számára mintegy új paradigmává vált *fogoly dilemmát* („prisoners dilemma") a korai ötvenes években alakította ki Merrill Flood, Melvin Dresher és A. W. Tucker,

ám első alkalommal szisztematikusan és általános értelemben Luce és Raiffa (1957) mutatta be. Ez annak a paradoxonnak a kiélezett megfogalmazása, hogy (meghatározott, de semmi esetre sem „valószínűtlen" feltevések alapján) az individuális érdekek izolált követése kollektíven és individuálisan nem vezet optimális eredményekhez. A normatíve alátámasztott elvárást, hogy kooperáció jön létre, mert a kollektíven legjobb eredménynek egy individuálisan racionális stratégia felel meg, matematikai precizitással *szociális mítoszként* leplezték le. Az a tézis, hogy a kooperáció azért jön létre, *mert* kollektív hasznot hoz, funkcionális hibának bizonyul.

A fogoly dilemma feltételei szerint a kooperációs mérsékletesség minden szempontból – tehát mind a haszonmaximalizáláshoz, mind a rizikókorlátozáshoz – a legelőnyösebb cselekvési alternatíva: a kooperációs mérsékletesség tartja fenn a potyautas (free rider) lehetséges legnagyobb hasznát, míg a legnagyobb kár kockázatát az viseli, aki kész az egyoldalú, előzetes teljesítésre („unilateralismus"). A fogoly dilemma különös „ismereti" nyeresége az együttműködés stratégiailag ellentmondásos helyzetének a „feloldásában" van, azaz az olyan szituációknak a feloldásában, amelyekben az egyik fél cselekedetei (legalább) egy másik fél elvárt cselekedeteitől függnek – és mindketten ismerik ezt az összefüggést. Ahelyett, hogy itt egy végtelen folyamatot képzelnénk el, amely vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak tetszés szerinti eredménnyel jut nyugvó helyzetbe; a nem kooperatív játékok elmélete egy olyan pontot jelöl ki, amelyben az individuálisan racionális stratégiák közös cél felé haladnak.

IV.

A szerződéselméletek vonulatát újraélesztő játékelmélet és a kollektív javak problematikája ismét felvetette a következő, a szociológiailag sem jelentéktelen kérdést: „Hogyan jön létre a racionális kooperáció?" – s ezt a problémát, illetve a problémára adandó választ néhány újabb pontosítással egészítette ki. Az alapkérdés a különböző alkalmazási területekre éppúgy vonatkoztatható, mint a nagy pontossággal körülhatárolt megoldási akadályokra. Így tehát a specializált kutatási tételek egész sorával van dolgunk. Ezek genetikusan és axiomatikusan többszörösen kapcsolódnak egymáshoz, de itt – a jobb áttekinthetőség miatt – e tételeket mint tematikusan elhatárolható területeket kell bemutatni. A következőkről van szó:

1. A modern *szerződés- és igazságelméletről* („theory of justice"), amelyben a Hobbesszal megkezdett vonulat máig folytatódik. Témái: olyan tárgyalási szituáció kiinduló feltételeinek és hipotetikus eredményeinek a megvitatása, amelyben az individuumok kollektív intézmények létrehozása egyesülhetnének. Olyan általános elosztási szabályokról értekeznek tehát, amelyek alkalmasak arra, hogy a kollektív és individuális jólétet legitimálható („igazságos") viszonyrendszerbe helyezzék. Tehát nem a tényleges megegyezési folyamatok és elosztási viszonyok leírásáról vagy elemzéséről, hanem *megegyezés kialakítására képes elvekről* van szó, amelyek mind a lehetséges hatások, mind a megvalósulás folyamatának szempontjából a kollektív racionalitás elvét követik.

Ki kell emelnünk Rawls (1971) és Nozick (1974), valamint Buchanan (1975) munkáit. Különösen Rawls (1971) gondolatai okoztak csaknem áttekinthetetlen vitasorozatot a politikai filozófiában. A német szociológiában történt pótlólagos re-

cepciót tekintve Kern és Müller (1986), a kritikai értelmezés szempontjából pedig Koller (1986) játszott fontos szerepet.

2. A „*Public*" vagy „*Social Choice*"-ként megjelölt elméleti területről. Ebben a társadalmi kollektív jelenségek – mint a szervezetek, bürokráciák, koalíciók (pártok) konkurenciája – kialakulása és működése számára ajánlanak gazdasági magyarázatokat. Itt a kollektív javak problematikája kiemelkedő szerepet játszik. Nem pusztán a részvétel bináris (igenre vagy nemre redukálható) kérdésének a szempontjából, hanem a különböző célokkal (illetve preferenciarendekkel) rendelkező cselekvők *demokratikus megegyezésének* problémája szempontjából is. Fontos hozzászólások származnak Downstól (1957), Buchanantól és Tullocktól (1962). Ebben az összefüggésben a kiáramlás („exit") és az ellentmondás („voice") cselekvésopciók Hirschman (1970) által kidolgozott megkülönböztetésére emlékezhetünk, amelynek a különböző cselekvéskontextusok és befolyásolási minták felelnek meg. Az újabb vitákról Mueller (1979), s mint bevezető áttekintés, Barry (1970) ajánlható.

Alapvető adalék Arrow *lehetetlenségi elmélete* (1951). Ez az elmélet arra utal, hogy nem lehetséges olyan kollektív döntési folyamat, melynek eredménye a racionális kollektív döntés mind az öt axiómájának eleget tenne. Az axiómák: a Paretó-optimalitás („unanimity"), az egyes ember nem rendelkezik diktatórikus előjogokkal („nondictatorship"), az alternatívák egymásutániságának tranzitivitása („transitivity"), az alternatívák nem korlátozott köre („range"), függetlenség az irreleváns alternatíváktól („independence"). Ez a tétel megcáfolja azt az elméleti feltételezést, hogy a kollektív cselekvő (demokratikus akaratképzéssel) tagjaik különböző elvárásaiból ellentmondásmentes és a cselekvést vezérlő preferenciarendet tudnak teremteni. Másképp kifejezve: a különböző „érdekek"

nem „tisztázódhatnak" demokratikusan. Csak időbeli egymásutániságban lehet vagy kell ezeket „ledolgozni", például a szakszervezeteknél is megfigyelhető, hogy az érdekek kollektív tisztázási folyamatban újra értelmezést nyernek, azaz diszkurzíve transzformálják őket (Offe–Wiesenthal, 1980).

3. További és politikaelméletileg a legutóbbi időben sikeres területként jelölhető meg az *új intézményes ökonómia*. A központi problémakörök: a döntések, pontosabban az alternatív költségmérlegelést illetően azok a döntések, amelyeket az eredeti bizonytalanság (információs deficit) feltételei között akarnak kialakítani. E folyamathoz az információk nem pusztán tartalmi követelményekként tartoznak hozzá, hanem mindenekelőtt a megvalósulás költségeit felvillantó információ a fontos. Egyrészt a *tulajdonjogok elméleteiről* van szó, különösen, ahogy Alchian (1965) és Demsetz (1974; Alchian–Demsetz, 1972) bemutatják. Másrészt pedig a piaci döntések bizonytalanságának az elméleteiből kialakított *tranzakcióköltség-tételről* beszélhetünk (Williamson, 1975., 1981).

4. Az „új politikai gazdaságtan" továbbgondolt fogalma alatt a szerződéselmélet, a „Social Choice" elmélet és az „intézményes ökonómia" tételeit egymás mellett mutatják be (pl. Groser Herder-Dorneich, 1977; McKenzie/Tullock, 1978). Egyidejűleg azonban az „NPÖ" (új politikai gazdaságtan – *Ford.*) rövidítést is megtalálhatjuk, mint egy „új" *quasi-gazdasági behaviorizmus* megjelölését, de ugyanígy alkalmazzák a *normatív politikaelmélet* ismertetőjegyeként is. Mindkét variáns érthetően erősebben vonatkozik az evolucionista csereelméletre, mint a szerződéselmélet-konszenzus problémájára. Az első variáció mintha a költségmérlegelő döntésben – nem különösen meggyőző – pótlást keresne az ingerreakció sémáján nyugvó és időközben jelentéktelenné vált viselkedéselmélet helyébe (pl. Opp, 1972. 1985.). Abban az

igyekezetben, hogy a gazdasági számításokat minden individuális cselekvésre általánosítsák és ezzel a normatív orientálódás, a kognitív jelentések és az individuális identitáselképzelések számára a szociológiai teret megnyissák, a cselekvés racionális választásának elméletileg specifikus magyarázó ereje elenyészik. A cselekvést nem mint (gyakran) „bizonytalan" alternatívák közötti választást ragadják meg, hanem inkább mint szabály által vezérelt, gazdaságilag optimalitásra törekvő viselkedést írják le. A viselkedéselméletileg kialakított „black box"-ból egy szimpla zsebszámoló lett. A második irányzat a jóléti állam döntési és elosztási problémáit a piaci allokációkba való politikai beavatkozás diszfunkciói szempontjából értelmezi. A politikai intézményekből kiinduló ösztönzésekre és információkra való mikroökonómiai reakciók (racionális választás – *Ford.*) elemzéseiben tisztázzák az irányítási deficiteket és a racionalitáscsapdákat. Legyenek ezek a csapdák akár az individuumok teljesítményeinek és igényeinek konzekvens piacosításával (pl. az egészségügyben) hozzáférhetők, akár a piac számára alkalmas döntések politikai keretfeltételeinek („rendpolitika") felülbírálata által elérhetők. Idevágó elemzések és javaslatok: Engels (1979, 1983) és Herder-Dorneich (1982.).

5. A teljesség kedvéért utalnunk kell még az RC-elmélet legújabb alkalmazási körére, amely *„racionális választás – marxizmus"*-ként jellemezhető. A kollektív cselekvés logikája, a stratégiai interakciók játékelméleti elemzése, a stratégia- és evolúcióselmélet, valamint a különböző mikroökonómiai teorémák termékeny alkalmazását megtalálhatjuk a klasszikus marxista témák újrafelvetésénél, így az osztályképződés, a kizsákmányolás, a szövetségi stratégiák, az emancipációs politika és az intencionális változás körében. Itt különösképp

Elster (1982, 1985), Przeworski (1982, 1985; Sprague társszerzővel: 1986) és Roemer (1982) munkáit kell említeni.

Az elmélet mindegyik említett területén a legfontosabb gondolati innovációk már több mint két évtizede megtalálhatók. Mivel a játékelmélet központi gondolata, a kollektív javak problematikája vagy Arrow lehetetlenségi elmélete logikai precizitásuk alapján már nem javíthatók, a további kutatások a premisszáik differenciálását és újabb alkalmazási területek feltárását jelentik. Ezzel szemben figyelemre méltó innovációk ritkán fordulnak elő. Még leginkább a „kollektív cselekvés mint racionális kooperáció" (vö. V. fejezet) témakörben találhatók, s azokban a munkákban, amelyek a racionalitásfogalom differenciálására és az aktorkoncepció felbontására futnak ki (vö. VI. fejezet).

V.

Amíg a IV. fejezetben tárgyalt elemzési területeknek az evolúciós csereelméletek áramlatával van néhány közös érintkezési pontjuk, ám ez már nem érvényes a *„tiszta kooperációs elméletek"* körére, amelyek kizárólag a megegyezés szerződéselméleti problematikájának elkötelezettei. E felfogások, mint a racionális kooperáció elméletei a sikerorientált kollektív cselekvések akadályaival és lehetőségeivel foglalkoznak. Ezáltal közvetlenül a fogoly dilemmában pregnánsan megfogalmazott kollektív javak problémájához csatlakoznak (lásd a III. fejezetet). Az itt talált megoldási stratégiákat többek között mint az intézmény keletkezésének, mint „szociális evolúciónak" a lehetőségfeltételeire való heurisztikus utalást szemlélik. Az evolucionista csereelméletből ismert az a nagy igényű cél, hogy a reciprocitás, az egyenértékű csere és a kooperáció

normáit egy szigorúan önző és a konkurencia értékeit követő cselekvés játékelméletileg rekonstruálható dilemmája számára, mint történelmileg kialakult megoldásokat mutassák ki (Ullmann-Margalit, 1977; Schotter, 1981; Voss, 1985). A kooperációs elméletek körében jelenleg négy különböző, egymással kombinálható megoldási tétel rajzolódik ki.

1. A kooperációs problémákra a legegyszerűbb válasz: visszanyúlni a „kiscsoportokra", amelyeknek egy sor kooperációt kedvelő tulajdonsága van. A tagság csekély száma az individuális kooperáció eredményének relatíve magas határhasznát biztosíthatja. Az exkluzív tagságnak jelentős számú „interakció-sűrűség" felel meg, amely a kognitív és normatív egyetértés kialakulását valószínűvé teszi és gondoskodik a csoporttagok viselkedésének jól „láthatóságáról". Az utóbbi a pozitív és a negatív szankciók előfeltételeként működik (vö. pl. Voss, 1985). Szigorúan véve ez a tétel a sikeres (mert exkluzív!) kollektív javak termelésének csak néhány, már Olson (1965) által is vázolt kivételes feltételét pontosítja, és ezért *triviálisként* fogadhatjuk el.

2. A sikeres kooperáció másik alternatívája a döntési szituáció megismétlődésében (iteration) van. Ezáltal válnak lehetővé a játékosok közötti tanulási és kommunikációs folyamatok. Az arra alkalmas körülmények között tanulják meg a „Másik" döntéseit, mint az „Én"-től kiindult döntések reakcióit interpretálni. Ez lehetővé teszi, hogy egy magasabb stratégiai síkra váltsanak, ahol már nem egyes játéklépéseket, hanem ezen lépések hálózatát, vagyis metastratégiákat választanak. Ilyen „szuperjáték" elemzéseket főképp Taylor (1976., 1982) végzett, és ezek az elemzések a további sikerfeltételek pontosításához vezettek: a játékos korlátlan időhorizontjaihoz (mert a játék következményének belátható-sága ellenállhatatlan ingerként hat, hogy a megelőző játékokban a kooperáció visszafogására és „haszonlesésre" törekedjünk), valamint a jövőbeli nyereségek értékelésének magas diszkont faktorához (a jövőben elérhető nyereségeket hasonlóan értékesnek kell tartani, mint a múltbeli nyereségeket). Mindkét feltétel a valóságosan adott konfliktus szerveződéseiben csak igen ritkán teljesül: az egymáshoz való fokozatos közelítés tétele kifejezetten valószínűtlen megoldásként marad meg a bizonytalan sikerfeltételekkel együtt.

3. Játékelméleti értelemben nem megoldás a Sen (1973) által javasolt biztonsági játék („assurance game") sem, mivel ez más, mégpedig a fogoly dilemmával szemben „hatástalanított" előfeltételeket feltételez. Az együttműködés a haszonleséshez viszonyítva a legnagyobb eredményt hozza, viszont individuálisan ez nem érhető el, mert a rizikókorlátozás szempontjából az együttműködéstől való tartózkodás a legelőnyösebb. Ez a játékelméleti variáció olyan feltételezés mellett érdekes, amikor a fogolydilemma játékosai képesek tanulni, és ennek megfelelően a preferencia rendjüket képesek korrigálni. Kísérlet sorozatok és versenyjátékok azt mutatták, hogy a fogolydilemma (korlátlanul feltételezett) ismétlődésénél feltételezett kooperáció stratégiák (Tit-for-Tat) alakulnak ki (Axelrod-Hamilton, 1981; Axelrod, 1984). Mindez egy elvben *nem szisztematikus* megoldási javaslat felé, az együttműködést követelő valóságos folyamatok szükségszerű keretfeltételeire utal: nyílt időhorizont és a „Másik" viselkedéséről való információk, vagy a szankcionálható megállapodás alapján vagy a stratégiai választás megfelelő „átláthatóságának" -nyíltságának eredményeképpen.

4. A negyedik megoldási stratégia az „assurance games" említett kooperációs feltételeit a „preferencia-differenciálódás" jelenségekben fedezi fel. A kétszemélyes játék helyett a többszemélyes játékot vizsgálja, melyet vagy mint a konflik-

tus vonal mindkét oldalán több résztvevő koalícióját, vagy mint játékok sorozatát változó jutalékformával, változó résztvevői preferenciával és ezért változó játékkarakterrel kell elképzelni. Mindez a játékosok preferenciáinak különbözőségeit jelenti, abban az értelemben, hogy a különböző „kooperációt kívánó" preferenciarendek egymásra és a mindenkori megváltozott játék konstellációkra „reagálnak". Megfelelő vizsgálatok Schellingnél (1978), van der Veennél (1981) és Elsternél (1985, 1985*a*) találhatók; vö. még Raub és Voss (1986).

Ezt követően jön létre a nagycsoport kooperációja egy többfokozatú folyamatban: a kezdeti különösen magas nekifutási költségeket az erősen motivált aktivisták kisebb csoportja viseli, akiket inkább egy identitás koncepció vezet, sem mint az utilitarista kalkuláció. A kooperációs eredmény esetleges magas valószínűsége nem hat csüggesztően, mert az „aktivisták" a kollektív cselekvés folyamatának hasznait is (mint az „avantgarde" presztizsét) értékelni tudják. Amennyiben a beruházó hajlamú aktivisták valószínű kooperációs sikert szereztek, akkor a feltételezett kooperálók általában sokkal nagyobb csoportja kiszámolhatja a vállalkozásnak egy relatíve magas határhasznát. Részvételük olyan feltétel mellett, hogy mások kezdték el és ezek a későbbiekben is közreműködnek – mint kooperációs eredmény – „lehetségessé" válik. Végül is ez az eredmény a követők és a szimpatizánsok harmadik csoportjával valósul meg. Ők az első csoporthoz hasonlóan egy identitás kooperációt képviselnek, illetve az interakció folyamathasznát alapul vett orientálódás irányába lépnek fel: tekintettel a majd nulla költségekre és sikerrizikóra „korántsem akarnak továbbállni".

A negyedik megoldási javaslat különös erőssége, hogy lehetővé teszi a preferencia differenciálódás struktúrájából kö-

vetkező kooperáció „take-off"-jának magyarázatát, és ezzel megfizeti a társadalom strukturális differenciálódás valóságának vámját. Figyelemre méltó módon a kollektív cselekvésnek a marxista elméleti tradícióban hordozott „homogenitás tézis" pontos tükörképéről van szó, amely tézis durván vázolva így szól: azonos szociális helyzetből ugyanazon tapasztalati tényállások származnak, amelyek újra csak azonos irányozottságú politikai akaratot okoznak, és kollektív cselekvéshez vezetnek. Az empirikusan is sokféleképp csalódást keltett elvárás, a homogenitást kialakító szociális innováció egy olyan cselekvéskoncepciónak alárendelt, amely megengedi, hogy a cselekvés-választás-cselekvés által megváltoztatott „constraints"-ját (kényszereit) számításba vegyék. Érthető lesz, hogy nem egyedül a „choice"-ra való összpontosítás, hanem csak a „constraints"-nek és a „choices"-nak az idődimenzióba kivetített változó játéka adja az RC-elemzések teljesítőképességét. (Amennyiben a jövőbeli döntéseknek a konkrét cselekvés választások által megváltoztatott feltételei nem teljesen megismerhetők, annyiban bizonyos rokonságba kerül az evolúcióelméleti magyarázatokkal.)

VI.

A „rational choice" vagy az „NPÖ" címke alatt találkozó elméletek tágassága és differenciáltsága néhány vezető képviselőjük számára okot adott, hogy a „tradicionális szociológia kimerüléséről" beszéljen és kihirdesse az „economics"-szal való felváltását (Lindenberg, 1985: 254); így kirajzolódik az újabb vitákban egy reflexíve alkalmazott (és tudatosan önkritikus) elmélete a választó cselekvésnek, melynek tényleges esélye van arra, hogy a funkcionális, illetve struktúra

elméletileg beszűkült szociológiát visszaterelje a koncepcionális korlátaiba (vö. Wiesenthal, 1987*a*).

Amit beható munkák, különösen Jon Elster (1979, 1983, 1983*a*, 1985, 1987) és az Elster által összekapcsolt szerzők (Elster 1986, 1986*a*), a téma és magyarázó javaslataikban ajánlanak, legalább két szempontból kihívást jelentenek a klasszikus szociológiai elmélet fenntartásával szemben: egyfelől a „choice" és a „constraint" „alapvető differenciá"-jának termékeny használata következtében; másfelől az „aktor" fogalom ösztönző szétrombolása révén. Ezek a teljesítmények az ismertetett mikro-ökonómiai feltevéseken nyugszanak: azaz különösen a szűkös eszközök elképzelésén, különböző preferenciák pluralitásán, a határhaszon elméletnek megfelelő ár- és kínálati funkciókon stb. Ehhez kapcsolódik még az információs és tranzakciós költségek iránti figyelem, kíváncsiság a kollektív javak problémájának dilemmái iránt, felkészülés a cselekvés intenciók és hatások közötti inkongruenciára, különösen ha ezek magának a stratégiai interakciók komplexitásának köszönhetők. Az újabb RC-elmélet erősen kritizálja a funkcionalista elméleteket (Elster 1982, 1983*a*, 1985*a*). Szemükre vetik, hogy a cselekvéseket, illetve az eseményeket egyedül a kollektív jelenségek (intézmények, normák) szavatolását támogató hatásokkal (latens funkciókkal) akarják magyarázni, anélkül, hogy abban a helyzetben lennének, hogy a struktúra fenntartás és a rendszerint „másképp" szándékolt cselekvés motivációja közötti hatás mechanizmusát bizonyítanák. Egy ilyen visszacsatolási kapcsolat bizonyítása nélkül, az individuális cselekvések összegződött eredményét nem számíthatják a körülményektől függetlenül a cselekvés kauzális feltételeihez. A funkcionalisztikus magyarázatok gyakran megállapodnak pusztán a cselekvés mellék-termékén, amely a motiválás szempontjából irreleváns, sőt

azzal ellentétes. Ez a „cselekvő-analitikus" RC-elmélet a funkcionalista magyarázatok helyett, evolúcióelméleti ismeretekkel, a kauzális – intencionális magyarázatok kontrasztálásából indul ki. A cselekvés és a reproduktíve stabilizált szelekció közötti differencia alapján sikerül a stratégiai cselekvés és egy behaviorista adaptáció (az elvárásokhoz, normákhoz stb.) közötti döntő teljesítmény megkülönböztetést kidolgozni: a stratégiai cselekvés célokat követ, amelyek csak a „vágyak útjának" legyűrésével érhetők el, azaz a „globális maximumhoz" vezető úton több költséget okoznak mint hasznot. Erről nemcsak akkor van szó, ha például cégek beruházási döntéseiket átalakítják, ha a katonai sikereket az „egy lépést vissza, két lépést előre" szabály alapján vizsgálják, vagy ha a szervezeteknek saját magukat kell formálniuk, hogy később „kifelé" hatékonyak legyenek. Stratégiai cselekvés az is, amikor individuumok (vagy társadalmi mozgalmak) csalódást keltett elvárásokat és normasértéseket „bekalkulálnak", hogy más elvárásokat megalapozzanak, illetve meghatározott szabályok megújulását valószínűbbé tegyék. Miközben a természet kizárólag csak a „lokális maxima" evolúciós lépésben fokozatos adott előnyt kell realizálnia, a „globális maximá"-t viszont kognitíve készítik elő, vagyis az emberi megértés jövőbe nyúló képzelőereje révén.

A fentiekben már bemutatott feltevés jelentősége, hogy a szociális realitás létrejöttét és reprodukcióját mint az individuumok kauzális – intencionális optimizáló cselekvésének a következményét fogja el. A „kauzális" prédikátum kizárólag az okozati aspektusra vonatkozik, és semmi esetre sem tartalmazza azt az állítást, hogy a cselekvők a cselekvések következményét kezdettől ismerik vagy csak utólag képesek korrekt módon értékelni. „Intencionális" csupán azt jelenti, hogy a cselekvések intenciókkal rendelkeznek, inten-

cionálisan választ(hat)ják ki, vagyis sikerorientáltan és konzekvensen cselekszünk. Miközben – legalábbis az „esetek" nagy számában – a cselekvés kívánt és nem kívánt, illetve jobb és rosszabb eredménye számára kritériumokat alkalmazunk. Intencionalitás és sikerorientáltság természetesen csak akkor érdekesek elméletileg, ha ezek a korlátozott racionalitás és döntési szituációk kétértelműségének az ismert feltevéseivel kereszteződnek (Simon, 1957; Watkins, 1970; March–Olsen, 1976; March, 1978), és a racionális ellenfelek részvétele alapján magasfokú stratégiai problémákat állítanak fel.

Újból csak egy határozott választóvonal húzódik a szociológiai struktúra elméletek irányában, amelyek nem a „choices"-ra, hanem a cselekvés beszűkülő feltételeire támaszkodnak, amelyekben egyedül a normatív vagy kognitív (elvárás) struktúrákkal foglalkoznak mint cselekvés határokkal. A szociológiai látásmód a cselekvés különböző, átléphetetlen kényszerfeltételeire összpontosít, mint pl. a szocializációs karrierek, amelyek az individuális döntési lehetőségnek határokat és szabadság fokokat rögzítenek. Miközben a szociológia az ilyen cselekvés determinánsok kialakulásának, funkcionális logikájának és reprodukciójának figyelmet szentel, addig az RC-elmélet keretében ezeket a „constraints" fogalmával tárgyalják. Ezzel a választó cselekvés azon beszűkült határait nevezik meg, amelyek esetleg csak „stratégiailag", azaz a cselekvési lépések sorozatában, nem pedig egy adott cselekvési szituáción belül győzhetők le.

A „constraint" tehát éppoly kulcsforma az RC-elméletnek, mint a „choice". Ha a struktúra fogalmakra épülő szociológiai elméletet az RC-tétellel szembeni specifikus másszerűségében akarjuk jellemezni, úgy azt mint „constraint"-

elméletet határozhatjuk meg: azaz a választó típusú cselekvések számára pusztán marginális jelentőséggel bírnak.

A cselekvő-analitikus RC-elmélet a maga általánosítási igényekkel megterhelt előfutáraival szemben drasztikusan lesoványodott. Lemondott a normatív premisszáiról. Nem tételezi sem haszonmaximalizálást, sem utilitarista cselekvő képét. Ami a sikerorientáltság mértékét illeti – legyen az saját haszon vagy felebaráti szeretet – az az elméleti alaptételben nyitva marad. Tehát csak az adott célok eszközeinek a megfelelő mivoltáról van szó. Ezzel semmiképp sem implikált, hogy a célok elérhetők, az intenciók megvalósíthatók. Tekintettel az intencionális cselekvés akadályainak épp az RC-elmélettel kiegészített listájára, és hogy a stratégiai interakciók többféle kontingenciájában egy nagy kérdőjel áll a preferenciák, kogniciók és cselekvéspotenciálok háromszögének centrumában. Az RC-koncepció ilyen redukciójával a gazdasági haszonmaximalizálást csak mint a sok közül egy intenciót tételezik, a differenciálódásnak, más elméletekhez való csatlakozóképességnek jelentős mértékét érik el, és a tematizálható jelenségek rendkívüli nagy területét teszik hozzáférhetővé. Nem a racionális cselekvés lehetőségének bizonyítása, hanem az akadályok és korlátozások tisztázása (normatíve átfordítva: önmaga felvilágosítása) áll a reflexív RC-elmélet válaszkatalógusának legelső helyén. Ebben az összefüggésben például a társadalmi normák és identitás koncepciók nem pusztán mint konkuráló magyarázatok jelennek meg, hanem mint az RC-elemzés tárgyai is. Vagy ezeket a „constraints"-hez rendelhetik, mint a cselekvő identitásának olyan momentumát, amely az individuális választás elé átléphetetlen határokat állít. Ezeket mint a „feasible set" (lehetséges játszmák) meghatározott elemeinek költségfaktorait is szemlélhetjük. Mivel az a kérdés vetődik fel, hogy vajon a normá-

kat „constraints"-ként vagy költségtényezőként veszik figyelembe, egyúttal ez a relevanciájának, vagyis a cselekvés számára normát adó erejének az indikátora is. Ezért alárendelten jelenik meg az RC-elméletnek egy egyedül a normatív integrációra helyezkedő elmélete, mihelyt arra a kérdésre kell válaszolnia, hogy „Miképp változik a viselkedés, amikor az individuum a norma szerinti cselekvéshez egy előnyösebb alternatívát nyer?". Miközben az RC-elmélet erre az esetre a cselekvési terv változását prognosztizálja, a normákhoz alkalmazkodó magatartás elméletének a „feasible set" előnyös kibővítésének esetén is változatlan viselkedéssel kell számolnia (vö. Elster, 1986: 23). (Foglalkozhat a norma konformitással több dimenzióban, miközben a „szabad" döntés indifferens zónájával számol.)

VII.

Milyen témák számíthatók a cselekvő-analitikus RC-elmélet világosan kibővített tárgyköréhez? Milyen újfajta differenciálódások és problémafelvetések merülnek fel az aktor koncepcióval való foglalatosságban?

A különböző kérdésfeltevések elhelyezéséhez célszerű az aktor cselekvési diszpozíciónak (mint döntési szándéknak) a pontosítása egyfelől mint kognitív feltevéseket a releváns környezeti aspektusokról („beliefs"), másfelől pedig mint preferenciákat (vagy „desires").

A kognitív realitás feltevések minőségének viszonylag egyszerű feltétele, hogy racionalitása a rendelkezésre álló evidencia egyik funkciója. Hogy mennyi evidencia kívánatos, az újból csak a szituáció jellegétől és a kívánságok súlyától függ

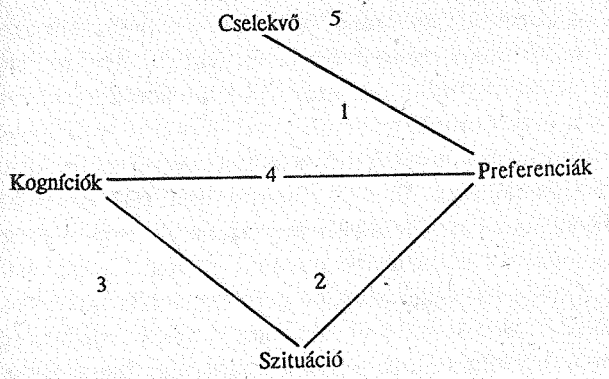

(Elster 1986). A preferenciáktól a tranzitivitás ellentmondásnélküliségét kívánják.

Különös érdeklődésre tarthatnak számot azok a befolyásolási csatornák (1-től 4-ig), amelyekben és amelyeknek következtében a kogníciók és preferenciák változása végbemegy.

1. A cselekvőnek a preferenciáihoz való viszonyában felismerhető a gyenge akarat momentuma („weakness of Will", illetve „akrasia"), amely egy a személyiségből fakadó preferenciaváltozásnak köszönhető. Itt felmerül az inkonzisztens idő preferenciák problémája, azaz a jelen előnyben részesítése a jövővel szemben. A racionális cselekvés, amelynek egy lépésnél több kell az idő realizáláshoz, ezért feltételezi az önmagához való kötődés képességét (mint válasz a szituatív megkísértés Odüsszeusz-problematikájára vö. Elster, 1979). Csak ha a cselekvő képes ellenállni a „lokális maximum" kedvezőbb alkalmából következő csábításnak, akkor lehetséges számára a stratégiai siker, azaz a „globális maximum" elérése. Ez a legvégsőbb konzekvenciájában az jelenti, hogy a racionális cselekvés megkívánja a cselekvő döntési autonómiájának átmeneti felfüggesztését, ami a távolba nyúló célok kitűzésére való képességét érinti.

2. A környezet preferenciákra gyakorolt hatását az exogén preferenciaváltás szempontjából tárgyalják. Egyrészt a preferenciákat szigorúan a szituáció korlátozottságának rendelik alá, vagyis az intencia csak azon alternatíváira hagyatkoznak, amelyek a mindenkori adott környezetben realizálhatóan jelennek meg. Ez a „savanyú szőlő" (Elster, 1983) jelensége. Ezek nem bírnak nagy vonzerővel, mert elérhetetlenek. Fordítva a „globális maxima" realizálása csak akkor jelenik meg lehetségesként, ha a preferenciák az adott környezeti állapotokat átlépik. Ez a feszültség viszony az egyik irányba feloldható, ez a nem racionális. Egy racionális optimalizálás – a szituációra, kognícióra és preferenciákra való visszatekintés nélkül – mindazonáltal lehetetlen.

3. Egy mindenképp racionális reakció erre a problémára az elérhető lehetőségek önmaga állított korlátozása mint a „feasible set" kognitíve irányított stratégiai manipulációja. Így például a csábító cigarettacsomagot a kartávolságnál messzebb rakjuk le; odaadjuk az autókulcsot a háziúrnak stb. (vö. Schelling, 1978*a*). Analóg módon a stratégiai konfliktus-szituációkat (mint pl. a „chicken game") ugyanazon cselekvő nyeri meg, aki elsőként megérti, hogy felismerhetően elvesztette a visszavonulás lehetőségét. A paradoxon nyilvánvaló: a környezetet (át)alakítjuk, hogy a környezetre vonatkoztatott cselekvés a jövőbeli ént irányítsa. Egy olyan identitáskoncepció szükségessége és koncepcionális nehézségei, amely a cselekvőnek a t0 időpontban kötelező döntésprioritását ismeri el a t1 időpontban lévővel szemben, kézenfekvő.

4. Amennyiben a preferenciák irányítják a realitás feltevéseket, úgy az önámítás, tágabb értelemben a „wishful thinking" jelenségeivel van dolgunk. Ezek különösen akkor lépnek fel, amikor olyan környezeti változásokra törekszünk,

amelyeket nem mint az intencionális cselekvés eredményeit, hanem kizárólag mint másképp szándékolt cselekvés mellékterméket érhetjük el („states that are essentially by-products"; Elster, 1983). Ez elsősorban a mentális állapotok szándékolt változtatásának próbálkozásait érinti. Például azok a fáradozások, hogy valamit higgyünk; mások tudatát megváltoztassuk; balsikert megrendezzünk, hogy abból tanuljunk; vagy a felszólítások paradoxonát kedvelni, hogy spontán legyen az engedetlenség bizonyítása stb.

5. Végül a cselekvő fogalma maga is a differenciálódási törekvések áldozatává vált, amennyiben a reflexív RC-elmélet búcsút mondott az integrált, időben stabil cselekvő elképzelésének azért, hogy a cselekvésdiszpozícióinak endogén és exogén változási folyamatait tisztázza. A cselekvőket tehát nemcsak olyanként veszik szemügyre, mint akik az öndistanciálásra képesek, amikor a metapreferenciáikról (tehát más preferenciák preferenciáiról) beszélnek (George, 1984). Mind gyakrabban pluralitásként jelennek meg, mint „multiple selves" (Elster, 1986*a*), azaz mint szokások („habits") és mentális állapotok instabil és csupán lazán integrált konfigurációja. Ezzel a különböző preferenciarendek koordinációja, mint egy és ugyanazon individuum egymás után fellépő „beliefs"-ének és „desires"-ének a koordinációja azonos logikájú problémát jelenít meg, mint a különböző individuumok koordinációja.

VIII.

Az aktor koncepció konzekvens leépítésében a kollektív javak problematikája egy váratlan második oldalt is felfed: ez nemcsak több cselekvő egyidejű koordinációjakor lép fel, hanem pontos analógiában ugyanazon cselekvő (legyen az in-

dividuum vagy egy szervezet) időben (diakron) differenciált cselekvésdiszpozíciónak a koordinációja tekintetében is. Amennyiben a probléma mindkét oldalát együtt nézzük, akkor megmutatkozik a kollektív javak problematikájának a bilateritása, mint a *stratégiaképesség-nyerésnek az alapproblémája:* az individuális cselekvőnek, aki keresi az individuális kooperációt, a másik kooperációs hajlandóságáról információkat kell szerezni és azokat értékelni; nem csupán a csekélyebb rizikó „megfelelő" stratégiáit kell kiválasztani, hogy gondoskodjon a becsapás elleni biztosítékokról, és megvizsgálni, vajon érti-e, hogy az ellenfél miképp érti a játékot. Ezen felül még *magát* is egy kooperációs képességű cselekvővé kell formálni, vagyis megtenni az előkészületeket, hogy egy, összességében előnyösen értékelt cselekvés programot a beruházás költségesebb fázisaiban is megtartson. A racionális cselekvés központi problémája, hogy a próbálkozás kivonja magát az ad hoc előnyösebb lokális maxima alól.

A cselekvés problémák RC-elemző rekonstrukciójának ezen helyén vetődik fel a kérdés az ilyen stratégiák és környezeti feltételek szisztematikus magyarázata iránt, amelyek a reflexív racionalitás elégséges színvonalát lehetővé, illetőleg hozzáférhetetlenné teszik. Éspedig nemcsak a „választó" individuumok tekintetében, hanem inkább a stratégiai interakciókban korporatíve cselekvők döntési folyamatainak elemzése számára. Feltehető, hogy egy integrált cselekvő sokféle szokásos feltételezése csak ritkán állja ki az elemzést. Gyakrabban, mint feltételeznénk, a cselekvéskoncepciók egy társadalmi mítosz erős momentumait is tartalmazhatják.

A vázolt feltételezések és körülmények között a haszonmaximalizáló és a matematikai azonosságban feloldható „homo oeconomicus" modelljéből már nem sok marad. Sem a saját haszon, sem egy világosan definiálható és ennyiben

instruktív cselekvés cél, sem pedig a jelennel kapcsolatos maximáló stratégiák nem összeegyeztethetők a racionális cselekvő koncepciójával, amelynek a jövőre nyitott, de mégis véges időtartományokban kell megméretni. Ahol a racionalitás éppen abban van, hogy egy cselekvő az előnyösnek tűnő választásokat egy jövőtudatú identitáskoncepcióra hivatkozva kizárja („Nem vagyok az, aki elfelejti, hogy holnap is választani kell"), és újra a klasszikus szociológia „homo sociologicus"-a lép be a játékba. Viszont csak itt, azokon a döntési pontokon, amelyekben a cselekvők önmagukkal és másokkal kialkudják; vajon a társadalmi felelősséget és identitást mint a választó cselekvés „constraints"-ját kell-e kezelni (vö. Hollis, 1979), és semmi esetre sem már ott, ahol a normák és identitáskoncepciók létezéséből a lehetőleg maradandó választási cselekvések állítólagos ineffektivitására következtetnek.

Az RC-elméletek tehát abba az irányba mutatnak, hogy a szociológiai magyarázatok körét figyelemre méltó darabbal szűkítsék. Viszont ennek az a következménye, hogy nemcsak kauzális – intencionális típusú magyarázatok, hanem az eredeti szociológiai magyarázatok is (amelyek az elvárásokban lévő szabályszerűségekre nyúlnak vissza) kifejezőerőt nyernek.

Alchian, A.: Some economics of property rights. Megjelent: Il Politico 30, 1965, 816–829. o.

Alchian, A.–Demsetz, H.: Production, information costs, and economic organization. Megjelent: American Economic Review 62, 1972, 777–795. o.

Arrow, Kenneth, J.: Social Choice and Individual Values, New York (Wiley), 1951.

Axelrod, Robert: The evolution of cooperation. New York (Basic Books), 1984.

Axelrod, Robert–Hamilton, William D.: The Evolution of Cooperation. Megjelent: Science, vol. 211, 27 March, 1981, 1390–1396. o.

Barry, Brian–Hardin, Russel (szerk.): Rational Man and Irrational Society. Beverly Hills (Sage), 1982.

Blau, Peter, M.: Exchange and Power in Social Life. New York (Wiley), 1964.

Buchanan, James: The Limits of Liberty. Between Anarchy and Leviathan. Chicago (University of Chicago Press), 1975.

Buchanan, James–Tullock, Gordon: The Calculus of Consent. Ann Arbor (University of Michigan Press), 1962.

Coase, R. H.: The nature of the firm. Megjelent: Economica 4, 1937, 386–405. o.

Demsetz, H.: Toward a theory of property rights. Megjelent: *E. Furubotn–S. Pejovich* (szerk.): The Economics of Property Rights. Cambridge, Mass. (Ballinger), 1974, 31–42. o.

Downs, Anthony: An Economic Theory of Democracy. New York (Harper and Row), 1957.

Elster, Jon: Ulysses and the Sirens. Studies in rationality and irrationality. Cambridge (Cambridge University Press). 1979.

Elster, Jon: Marxism, Functionalism, and Game Theory, The Case for Methodological Individualism. Megjelent: Theory and Society 11, No. 4/1982, 453–482. o.

Elster, Jon: Sour Grapes. Studies in the subversion of rationality. Cambridge (Cambridge University Press), 1983.

Elster, Jon: Explaining Technical Change. A Case Study in the Philosophy of Science. Cambridge (Cambridge University Press), 1983*a*.

Elster, Jon: Rationality, Morality, and Collective Action. Megjelent: Ethics, vol. 96, October 1985, 136–155. o.

Elster, Jon: Making Sense of Marx. Cambridge (Cambridge University Press), 1985*a*.

Elster, Jon (szerk.): Rational Choice. Oxford (Blackwell), 1986.

Elster, Jon (szerk.): The multiple self. Cambridge (Cambridge University Press), 1986*a*.

Elster, Jon: Subversion der Rationalität. Frankfurt (Campus), 1987.

Engels, Wolfram: Eine konstruktive Kritik des Wohlfahrsstaates. Tübingen (Mohr), 1979.

Engels, Wolfram: Den Staat erneuern, den Markt retten. Köln (div), 1983.

George, David: Meta-Preferences. Reconsidering Contemporary Notions of Free Choice. Megjelent: International Journal of Social Economics, vol. 11. Festschrift in Honour of G. F. Rohrlich, 1984. 92–107. o.

Groser, Manfred–Herder-Dorneich, Philipp: Ökonomische Theorie des politischen Wettbewerbs. Göttingen (Vandenhoeck and Reprecht), 1982.

Hayek von F. A. (1967): Bemerkungen über die Entwick-

lung von Systemen von Verhaltensregeln. Megjelent: uő. 1969, 144–160. o.

Hayek von, F. A. (1967*a*): Die Ergebnisse menschlichen Handelns, aber nicht menschlichen Entwurfs. Megjelent: uő. 1969, 97–107. o.

Hayek von. F. A.: Freiburger Studien. Gesammelte Aufsätze. Tübingen (Mohr), 1969.

Heath, Anthony: Rational choice and social exchange. Cambridge (Cambridge University Press), 1976.

Herder-Dorneich, Philipp: Der Sozialistaat in der Rationalitätenfalle. Grundfragen der sozialen Steuerung. Stuttgart (Kohlhammer), 1982.

Hirschman, Albert, O.: Exit, Voice, and Loyality. Cambridge, Mass. (Harvard University Press), 1970.

Hobbes, Thomas (1651): Leviathan, Neuwied, 1966.

Hollis, Martin: Rational man and social science. Megjelent: *R. Harrison* (szerk.): Rational Action. Cambridge, 1979, 1–15. o.

Homans, George C.: Social Behaviour: Its Elementary Forms. New York, 1961.

Hume, David (1739): A Treatise of Human Nature. Oxford, 1967.

Kern, Lucian–Müller, Hans-Peter (szerk.): Gerechtigkeit, Diskurs oder Markt? Opladen (Estd. Vlg.), 1986.

Knight, Frank H. (1921): Risk, Uncertainty and Profit. New York, 1965.

Koller, Peter: Theorien des Sozialkontrakts als Rechtfertigungsmodelle politischer Institutionen. Megjelent: *Kern–Müller* (szerk.), 1986, 7–33. o.

Lindenberg, S.: Rational choice and sociological theory: new pressures on economics as a social science. Megjelent:

Journal of Institutional and Theoretical Economics (ZgS), 141, 1985, 244–255. o.

Locke, John (1690): Two Treatises of Government deutsch: Über die Regierung. Stuttgart (Reclam) 1983.

Luce, R. Duncan–Raiffa, Howard: Games and Decisions. New York (Wiley), 1957.

Luhmann, Niklas: Macht. Stuttgart (Enke), 1975.

Mandeville, Bernard (1723): The Fable of the Bees deutsch: Die Bienenfabel, Frankfurt (Suhrkamp), 1968.

March, James G.: Bounded Rationality, Ambiguity, and the Engineering of Choice. Megjelent: Bell Journal of Economics, vol. 9, 1978, 587–608. o. Utánnyomás megjelent: *Elster* (szerk.), 1986.

March, James G.–Olsen, Johan P.: Ambiguity and Choice in Organizations. Bergen (Universitätsforlaget), 1976.

McKenzie, Richard B.–Tullock, Gordon: The New World of Economics. Explorations into the Human Experience. Homewood, Ill. (Irwin), 1978; németül: Homo Oeconomicus. Ökonomische Dimensionen des Alltags. Frankfurt (Campus), 1984.

Mueller, Dennis C.: Public choice. Cambridge, Mass. (Cambridge University Press), 1979.

Neumann von, John–Morgenstern, Oskar: Theory of Games and Economic Behavior. Princeton (Princeton University Press), 1944.

Nozick, Robert: Anarchy, State, and Utopia. New York (Basic Books), 1974.

Offe, Claus–Wiesenthal, Helmut: Two Logics of Collective Action. Megjelent: Political Power and Social Theory, vol. 1, 1980, 67–115. o.

Olson, Mancur: The Logic of Collective Action. Public

Goods and the Theory of Groups. Cambridge, Mass. (Harvard University Press), 1965.

Opp, Karl-Dieter: Verhaltenstheoretische Soziologie. Reinbeck (Rowohlt), 1972.

Opp, Karl-Dieter: Konventionelle und unkonventionelle politische Partizipation. Megjelent: Zeitschrift für Soziologie, Jg. 14, Heft 4/1985, 282–296. o.

Przeworski, Adam: The Ethical Materialism of John Roemer. Megjelent: Politics and Society 11, No. 3/1982. 289–313. o.

Przeworski, Adam: Capitalism and Social Democracy. Cambridge, 1985.

Przeworski, Adam–Strague, John: Paper Stones. A History of Electoral Socialism. Chicago (University of Chicago Press) 1986.

Raub, W.–Voos, T.: Die Sozialstruktur der Kooperation rationaler Egoisten. Megjelent: Zeitschrift für Soziologie, Heft 5/1986, 309–323. o.

Rawls, John: A Theory of Justice. Cambridge, Mass. (Harvard University Press), 1971.

Roemer, John E.: A General Theory of Exploitation and Class. Cambridge, Mass., 1982.

Rousseau, Jean-Jacques (1762): Du Contract Social deutsch: Gesellschaftsvertrag. Stuttgart (Reclam), 1986.

Schelling, Thomas C.: The Strategy of Conflict. Oxford (Oxford University Press), 1960.

Schelling, Thomas C. (1978): Hockey Helmets, Daylight Saving, and other Binary Choices. Megjelent: *Barry–Hardin* (szerk.), 1982, 110–119. o.

Schelling, Thomas C. (1978*a*): Economics, or the Art of Self-Management. Megjelent: The American Economic Reviwe 68, No. 2/1978, Papers, and Proceedings of the Nineteenth Annual the AEA, 290–294. o.

Schotter, Andrew: The economic theory of social institution. Cambridge, Mass. (Cambridge University Press), 1981.

Sen, Armatya: On Economic Inequality. Oxford (Clarendon Press), 1973.

Simon, Herbert A.: Models of Man. New York (Wiley), 1975.

Smith, Adam (1776): An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations deutsch: Der Wohlstand der Nationen. München (Beck), 1978.

Taylor, Michael: Anarchy and Cooperation. London (Wiley), 1976.

Taylor, Michael: Community, Anarchy and Liberty. Cambridge (Cambridge University Press), 1982.

Thibault, J. W.–Kelley, H. H.: The Social Psychology of Groups. New York (Wiley), 1959.

Ullmann-Margalit, Edna: The Emergence of Norms. Oxford (Clarendon), 1977.

Vanberg, Viktor: Markt und Organisation. Individualistische Sozialtheorie und das Problem korporativen Handelns. Tübingen (Mohr), 1982.

Van der Veen, Robert J.: Meta-rankings and collective optimality. Megjelent: Social Science Information 20, No. 2, 1981, 345–374. o.

Voss, Thomas: Rationale Akteure und soziale Institutionen. München (Oldenbourg), 1985.

Watkins, John: Imperfect Rationality. Megjelent: *R. Borger–F. Cioffi* (szerk.): Explanation in the Behavioural Sciences. Cambridge (Cambridge University Press), 1970, 167–217. o.

Wiesenthal, Helmut: Die Ratlosigkeit des homo oeconomicus. Megjelent: *Elster*, 1987, 7–19. o.

Williamson, Oliver, E.: Markets and Hierarchies. New York (Free Press), 1975.

Williamson, Oliver E.: The economics of organization: the transaction cost approach. Megjelent: American Journal of Sociology 87, 1981, 548–577. o.

WERNER RAMMERT

TECHNIKA A MINDENNAPOKBAN

Technisierung im Alltag. Theoriestücke für eine spezielle soziologische Perspektive.

„Amíg a munka és a termelés oldalán teljességgel tudjuk, hogy mely struktúrákkal, cselekvőkkel és racionális elvekkel kell számolnunk, és ezért mely kategóriákkal kell dolgoznunk, addig ez a mindenkori ellentétes oldalon, az »életmód« esetében kevésbé világos." (Offe 1984:38)

Technika a mindennapokban: szociális probléma és kutatási téma

Az a tény, hogy az ipari munka világa az új szerszámgépekkel, szállítási eszközökkel és energiaelőállító technológiával megváltozik, az ipari forradalom óta kollektív tudásunk része. A munkatudományok, az üzemgazdaság és az iparszociológia sokoldalúan és folyamatosan kutatja, hogyan megy végbe a termelés technizálódása, s ez milyen irányt vesz, és milyen következményekkel jár.

Jelenleg az a helyzet tárul a szemünk elé, hogy a nyilvános és magánirodákban az információk létrehozására, elterjesztésére és kezelésére író, számoló és kommunikációs technikai eszközök sokasága szolgál. Azt a problémát, hogy a kommunikáció technizálását milyen stratégiákkal és e stratégiák milyen következményei lendítik előre, túlnyomórészt még az ipari munka racionalizálásához hasonlóan vizsgálják, függetlenül attól, hogy laboratóriumi kutatási tevékenységekről, a tömegkommunikációs eszközök információs tevékenységeiről, a bankok rendelkezési, vagy az igazgatás szervezési tevékenységeiről van-e szó. Kétségtelenül kifejlődik egy; többé már nem a termelés racionalizálásának paradigmájára orientált kutatás, amely hol a szolgáltató „munka" különleges feltételeit (Berger, Offe, 1980), hol a kutató tevékenység jellegzetes karakterét (Krohn–Rammert, 1985), hol pedig a

„politikai racionalizáció" sajátosságait veszi tekintetbe. Úgy tűnik, hogy ezen tanulmányok közös nevezőjeként kialakult a reflexív racionalizáció új paradigmája felé történő fogalmi orientáció, amely a munka helyett a kommunikációra mint alapfogalomra vonatkozik.

Az eddigiekben inkább az emberek ki nem mondott tudásához tartozott az, hogy a munka- és szállítási, kommunikációs- és szórakoztató technikák eszközei együttesen határozzák meg otthoni mindennapjainkat. Kevésbé explicit témája a szociológiai kutatásoknak az, hogy mit jelent a háztartások számára a fűtés, a főzés és tisztítás gépesítése, hogy a telefon, a rádió és televízió az emberi kapcsolatok és életstílusok milyen formáit hozták létre. Erre vonatkozóan, kiváltképp a „mindennapi élet felfedezése óta", sok technikai és társadalomtörténeti munkában, s néhány etnológiai tanulmányban található utalás. A mindennapi élet technizálásának problémáját kivonatosan a fogyasztás- és a médiumkutatás egy része is tárgyalja.

Mindenesetre a hétköznapi életben végbemenő technizálás – a jelenleg tervezett innovációs lökéssel – meglepő módon ismét a nyilvános gyakorlati és elméleti érdeklődés középpontjába került:

– A termelés mikroelektronikai technikával lehetővé tett rugalmas automatizálása kérdésessé teszi a munkának és a nem-munkának a modern világra jellemző időbeli elhatárolását, valamint a munkahely és háztartás térbeli elválasztását.

– Az új információs és kommunikációs médiumokkal rendkívüli módon megnövekszik a privát életvilágra gyakorolt nyomás: a társadalmi életformákban való részesedéshez szükségessé válik a növekvő privát információs munka, a megfelelő kompetencia és infrastruktúra kiépítése.

– Az állampolgári kezdeményezések és más új társadalmi mozgalmak számára a magánszféra és a kommunális élettér védelme fokozatosan a politikai érzékenység és akciók szempontjává válik.

– A mindennapi élet reneszánszát jelzi mind az alternatív élet- és munkaformák kipróbálása, mind pedig a hivatásszerű munkaélet protestáns kultúrájáról az élet kiművelésére irányuló egzisztencialista „munkára" való fokozatos értékáthelyeződés.

A társadalomtudományi elméleti vitákban hasonló eltolódások rajzolódnak ki:

– A társadalomtudományi irodalomban a „munka" és „ipar" témái elvesztik központi szerepüket (Touraine, 1972; Gorz, 1983; Offe, 1984), és növekszik a „kommunikáció" és „kultúra" témáinak jelentősége.

– Az újabb szociológiai elméleti munkák vagy explicit módon a mindennapi élet; életvilág és „ordinary language" filozófiáiból indulnak ki (Berger, Luckmann, Waldenfels, Winch, Cicourel, Bourdieu, Giddens) vagy pedig nagymértékben bevonják ezeket rekonstrukciós feltevéseikbe (Habermas, Luhmann, Touraine).

A szóban forgó technizálódási lökések és a feltámadó technikakritikai viták sürgető problémaként jelenítik meg a mindennapokban végbemenő technizálás gyakorlati kérdéseivel való tudományos foglalkozást is. A társadalomtudományi technikakutatás tisztázhatná ugyanis a vitatott tényállásokat (a mindennapi technológiák elosztása, alkalmazása, hatása), mind e tényállásoknak a társadalmi cselekvők által történő érdekorientált létrehozását és definiálását (termelési stratégiák, hatalmi különbségek, kulturális modellek).

A jelenlegi szociológiai vitában nézetem szerint a különböző „elméleti töredékek" létezése járulékosan megengedi

egy olyan speciális kutatási perspektíva megalapozását (Joerges, 1979; Hörning, 1985*a*, 1985*b*), amelynek nem kell sem a „Technika és ipar" és a „Technika és szervezet" után a „Technika és kultúra" vagy a „Technika és az ember" harmadik és utólag hozzárendelt rubrikájára korlátozódnia, amely még csak nem is ábrázolja a fontos, egymás után besorolt „téma maradékok" léptékét. A következő fejtegetésekben megkísérlem – a szociológiai elméleti vita háttere előtt – a mindennapiságot elemző perspektíva szempontjából a centrális fogalmak leírását és az empirikus történeti kutatások számára vezérlő problémafeltevések kifejlesztését.

A „mindennapiság" kategóriája – paradigma vagy a szociológia elmélet perspektívája?

A hétköznapok nyelvhasználatában tudni véljük, hogy mit jelent a „mindennapiság" kifejezés: ez az a szokásszerű valami, amely semmi különöset nem mutat fel, és amelyben minden nap egyformán telik el. A szociológiában a mindennapiság fogalmának alkalmazása kevésbé egyértelmű és a félreértések nagy veszélyével kapcsolódik össze: használata változó, egy társadalmi terület leírására és lehatárolására szolgáló egyszerű kategóriától egészen valamely elméleti paradigma igényes, lényegi fogalmáig terjed.

A használatban mutatkozó megkülönböztetésekre támaszkodva bizonyára nem elégséges a mindennapiságot – ellentétben a „fennkölt vagy hivatalos" világgal – mint „privát" életet, vagy – ahogyan Elias ironikusan megjegyzi (Elias, 1978: 26) – mint „hétköznapi cselekvést" az „ünnepnapi cselekvéstől" való elkülönülésében, az „ünnepnapisághoz" és „rendkívüliséghez" viszonyítva meghatározni (Kosik, 1967: 71).

A mindennapiság fogalma éppoly kevéssé válik elméletileg pontosabbá azáltal, hogy a szabad idő területeként felfogott mindennapi világot mint a fogyasztás szféráját a társadalmi térbeliség értelmében elhatárolják az üzemi munka területétől mint a termelés szférájától, vagy kulturális életvilágként különböztetik meg a civilizációs rendszertől. A mindennapiság fogalma nem tűnik egyszerű szociológiai kategóriának. De ennek ellenére az itt felmutatott antinómiák felhívják a figyelmet a mindennapi és a nem mindennapi különbözőségére vonatkozó tudásra, amelynek feldolgozása úgy tűnik, hogy mértékadó módon befolyásolja a szociológiai elméletképzés irányát.

A fenomenológiai gondolkodási tradícióban, a szimbolikus interakcionizmusban és az egzisztencializmusban az „életvilág" vagy a „mindennapi élet" fogalmainak mintegy paradigmatikus jelentősége van az emberi cselekvés fizikális és szociális világban szemlélt analízise számára. Ezeket Husserl „az érzéki tapasztalás és minden általa táplált gondolati élet folyvást kétségtelen magátólértetődőségben előzetesen adott világaként" (Husserl, 1982: 83), Heidegger pedig az „ittlét" és a lehetőségek tekintetében vak „gondozás" (Besorgen) „átlagos mindennapiságaként" határozza meg (Heidegger, 1984: 43 f; 191. ff.) „... az emberi világ a mindennapi tudat számára az apparátusok, berendezések, viszonylatok és kapcsolatok olyan kész világaként nyilatkozik meg, amelyben az individuum társadalmi mozgása mint vállalkozó kedv, foglalkoztatottság, integráltság (Eingespanntsein) stb. egyszóval mint gondoskodás (Besorgen) játszódik le". (Kosik, 1967: 65) A mindennapiság e fenomenológiai fogalmának szisztematikus jellemzőjeként a térbeli miliőben, a dologi eszközvilágban (Inventar), az időbeli ritmusban és a szociális interakciókban való otthonosság emelhető ki.

A fenomenológiai reflexió, a szimbolikus interakció analízis és az etnometodológiai kísérletezés e mindennapi világ feltárására irányul, mivel annak „legfelső" és „elsődleges" valóságként az összes többi valóságot meg kell előznie. Ezek aztán ismét csak úgy jelennek meg, mint „körülhatárolt értelmi tartományok, mint a zárt értelemstruktúrájú legfelsőbb valóság enklávéi". (Berger, Luckmann, 1969: 28.). E kiinduló feltevésekben a mindennapi valóság és más elhatárolt valóságok differenciájának megalapozási viszonyává válik. Ily módon a mindennapi tudást a társadalmi folyamatok paradigmájának rangjára emelik. Ezáltal létrejön az a veszély, hogy az elemzésben a társadalmi szituációk mikrovilágára szorítkoznak és a már racionalizálódott életvilágok és az elkülönült cselekvési rendszerek önelvű dinamikájára vonatkozóan nem fejlesztenek ki többé elméleti tudatot.

Habermas a mindennapi élet cselekvéselméleti paradigmájának e szűk értelmezéséből a kommunikatív cselekvés elméletében javasol kiutat. Számára az „életvilág" a kulturális háttértudás ki nem mondott készletként szerepel, amely különböző életformákban képes kifejeződni. Mihelyt azonban az életvilág explicit módon megnyilatkozik, rejtett háttérbizonyosságát elveszíti, és bevonul a társadalmi racionalizációs folyamatba. Ez a folyamat a szimbolikusan generalizált médiumoknak – mint a pénz és a hatalom – kialakulása és a rendszerszerűen integrált cselekvési területek elkülönülése – mint a gazdaság és a politika – révén bontakoztatja ki önálló dinamikáját. A modernség e racionalizációs elméletében az életvilágot úgy tekintjük, mint ami feszültségteljes viszonyban áll az elkülönült médiumok által vezérelt rendszerekkel. A társadalmat ekkor kettős értelemben fogják fel: egyfelől a cselekvő szubjektumok résztvevő perspektivájából mint „valamely társadalmi csoport életvilágát", másfelől a nem-

résztvevő megfigyelő perspektívájából „cselekvések olyan rendszereként", amelyeknek funkcionális értéke a fennmaradás biztosítására vonatkozó hozzájárulásuktól függ. (Habermas, 1981. Bd. 2:179.) Ily módon a rendszer és életvilág nem két egymással szemben álló terület: nem társadalmi-térbeli távolságról van tehát szó, mint ami pl. a gyár és a család vagy az államilag szervezett nyilvánosság és a privát intim szféra között áll fenn. A rendszer és életvilág sokkal inkább a perspektívák azon különbségét fejezi ki, amely a rendszerre orientált, a komplexitásnövekedés folyamataiban érdekelt megfigyelő perspektívája és cselekvőre orientált, a racionalizációs folyamatokban érdekelt résztvevő perspektívája között áll fenn.

Valamely társadalmi jelenségnek a „mindennapiságban" történő vizsgálata ezután azt jelenti, hogy a rendszer és életvilág metszéspontjain fellépő problémákat az életvilág racionalizációjának és szociális cselekvőinek perspektívájából rekonstruáljuk, az elkülönült, erősen formalizált cselekvési rendszerekre vonatkoztatjuk, és megvizsgáljuk a racionalizáció és rendszerdifferenciálódás életvilágot érintő paradox hatásait.

A mindennapiság eme analitikus perspektívája módszerében és problémafelvetésében különbözik a rendszer perspektívájától, amely szervezett cselekvési rendszerekben vizsgálja a társadalmi jelenségeket. Ennél ugyanis a rendszeren belüli differenciálódás és a rendszerintegráció problémái állnának előtérben és a formálisan szervezett szociális rendszerek – mint például vállalatok, igazgatások – teljesítményfokozásához és önvezérlési kapacitásához való hozzájárulását vizsgálnák. Az ipari és szervezetszociológiai kutatás mind a mai napig túlnyomórészt e perspektíva szerint alakította ki kérdésfeltevéseit.

A „technizálás a mindennapokban" problémájára irányuló speciális kutatási perspektívára való tekintettel megfontolásaink számára egy olyan szociális területet választunk ki – nevezetesen az otthoni és közösségi életgyakorlatot (Lebenspraxis) – amelyen elméletileg mintaszerűen és empirikus példákkal illusztrálva fejtjük ki a rendszer és életvilág metszéspontjainak problémáit.

Az életstílus és a társadalmi kapcsolatok változása a közösségi praxisban

Hogyan határozható meg közelebbről a közösségi életpraxis területe? E cselekvési tartomány negatíve a keresetszerzésen alapuló munkaformák, a formális szervezeti struktúrák és generalizált szabályozók hiányával jellemezhető. Pozitíve megfogalmazva, ez alatt a magán- és közélet eljárásai (Praktiken) értendők: az intim kultúrától az otthoni-családi életformákon keresztül a baráti-szomszédsági, valamint regionális és a politikai kultúrkör közösségi kapcsolatáig. Amennyiben a rendszerperspektívában a cselekvési összefüggések a racionalitás standardok és a funkcióspecifikusan generalizált kommunikációs médiumok elsőbbsége szerint határolhatók le, úgy ezzel ellentétben a mindennapiság perspektívájára az érvényes, hogy itt ezeket a standardokat összekeverik egymással, a társadalmi cselekvők újólag megtárgyalják és jelentőségükben újradefiniálják, és nem univerzális nézőpontok alapján építik be az életgyakorlatba és specifikus relevanciarendszerekbe. Az eljárások (Praktiken), a normák és értékek olyan különböző kombinációi keletkeznek, amelyek specifikus „életstílusokká" kristályosodnak ki.

A társadalmi cselekvők között a vegyes problémahelyzetekre adott termékeny válaszok rögzülése révén életstílusok

formálódnak ki. Bennük az állapotok és a helyzetek többértelműségei és az általuk előidézett érintettségek (Betroffenheiten) olyan magatartássá vagy „habitussá" (Bourdieu, 1979: 165, 178 ff) transzformálódnak, amely struktúrája révén meghatározza a lehetséges praxis módjait. Az „élvezés" habitusa más viselkedésmódokat hoz létre, mint a „fogyasztásé", még akkor is, ha az ugyanazokra a produktumokra vonatkozik. A különböző kultúrszférák radikálisan elválaszthatók egymástól annak alapján, hogy a dolgokhoz a „megértés" (Vernehmen) és a „gondozás" (Pflegen) beállítódásával közeledünk, vagy szükségleti javakként a „rendelkezés" (Verfügen) és „elhasználás" (Vernutzen) attitűdjével kezeljük őket.

Ebből az aspektusból a habitus koncepcióval a közösségi életgyakorlat (Lebenspraxis) önértelműsége ragadható meg a gazdaság és politika rendszerimperatívuszaival szemben. A mindennapi élet technizálásának elemzése számára ebből az a vezérlő problémafelvetés következik, vajon az otthoni és a közösségi életpraxisba behatoló technikák mennyiben integrálódnak a létező életstílusokba, vagy mennyiben használhatók fel aktív módon egy új életstílus kialakításához? Jelentős kutatási mezők lennének például a nemek és generációk közötti, a rokonságon belüli viszonyok, valamint az intimitásra irányuló kapcsolatfelvételre, a szórakozásra, a képzésre, a politikai elkötelezettségre vonatkozó magatartások változása és kontinuitása. Hozzájárult-e a háztartási technika a nők és férfiak viszonyának szimmetrizálódásához? Csökkentették-e a televíziós technika révén a gyermekek és felnőttek közötti távolságot? A telefon elmozdította vagy megnövelte a kommunikatív hálózatokat?

A habituskoncepciónak azonban van egy másik oldala is: nemcsak az életgyakorlatok (Lebenspraktiken) „modus ope-

randija", hanem egyidejűleg „strukturált struktúra" is (Bourdieu, 1982: 279.). A habitus specifikus életfeltételek, a bennük levő pozíciók és a velük összekapcsolt praxisformák és elsajátított dolgok kifejeződése. Ebből az aspektusból érthető meg a több értelmű életpraxisnak az egyértelműen szervezett cselekvési rendszerek racionalitásai által történő áthatása. A mindennapi élet technizálása szempontjából második központi problémafelvetésként határozható meg az, hogy a technikai eszközökkel és rendszerekkel összekötött használati módok és elsajátítási viszonyok miként hoznak magukkal egy meghatározott életstílust, és ezt az alkalmazás módszereivel hogyan rögzítik észrevétlenül? A rádió és televízió megváltoztatta-e a nyelvi és képi információkkal kapcsolatos magatartásunkat? A másoló- és regisztráló technikák átalakították-e az eredetiséghez és az aktualitáshoz való viszonyunkat? A komputeres információs és kommunikációs rendszerekre való átállás el fogja-e tüntetni érzéki, tapasztalatorientált és szubjektivált gondolkodásmódunkat?

Mind a kreatív önértelmű gyakorlatok és kulturálttá tevő stílusképződés elsőként megnevezett aspektusa, mind pedig a rendszerszerű racionalizálás standardok interpenetrációjának utóbb említett aspektusa elemeit képezi a mindennapiság társadalmi kapcsolatai reprodukciójának. E két aspektus és metszéspontjukon egymáshoz való viszonyuk a mindennapiság technizálására irányuló társadalomtudományi kutatás tárgyi területéhez tartozik. Ha a technikai fejlődéssel csak az alternatív életstílus és milieu keretében foglalkoznak, akkor a figyelem leszűkül a rendszerreprodukció problémáira. Ha technikát a mindennapokban csak a rendszerracionalitás interpenetrációjának hordozójaként szemlélik, akkor túl gyorsan veszendőbe mehet az önhibaként felrótt „kolonialista" függőséggel kapcsolatos elméleti érzékenység. A mindennapokban végbemenő technizálás vizsgálata azt jelenti – így pontosíthatjuk a problémafeltevést –, hogy a közösségi társadalmi kapcsolatok és a bennük az életgyakorlatok önértelmű stilizálásának és rendszerspecifikus önértelmű racionalizációjának feszültségmezőjét elemezzük.

Technizálás a mindennapokban: tehermentesítés vagy kolonializáció?

A mindennapok technikája vezérszó, mindenekelőtt az otthoni tér tárgyainak olyan sorát juttatja eszünkbe, mint a borotválkozó készülék, mosógép, vasalóautomata vagy telefon, rádió, televízió, lemezjátszó és videokészülék, személyi számítógép. Ezeket akár a „kistechnológia" készülékeiként is meghatározhatjuk. Ám ha jobban utánagondolunk, a „nagy- és kistechnológia" eme megkülönböztetése csak kis mértékben segít. Pontosabb szemügyrevétel esetén feltűnnek a víz- és energiaellátással, a telefonhálózattal és adó-vevő készülékekkel összefüggő csatlakozások, összekötő csövek és vezetékek: a konnektorok, vezetékek, csövek, kábelek és antennák arra emlékeztetnek, hogy a háztartásban meglevő technika nagyobb technikai rendszerekhez kapcsolódik.

A csatlakozót az embernek a kőkorszak természeti kényszerei alóli emancipációja, vagy a nagy energiakonszernek üzletpolitikájának való kiszolgáltatottsága szimbólumaként kell tekintenünk? Ez a kérdés ilyen durván ellentétbe állító módon, ahogyan azt az ipari propaganda és iparkritika felteszi, nem válaszolható meg. Természetesen azért csatlakozhatunk az implicit technikaértelmezésekhez, hogy a kérdést ehhez kapcsolódva a technizálás explicit koncepciójával differenciált módon újra felvessük.

Ideiglenesen „technizálás" alatt az anyagi eszközöknek cselekvési összefüggésekbe való beépítését és ezeknek a szociotechnikai rendszerekbe történő átalakítását értjük. Az emberi életgyakorlat technizálásának jelentőségére irányuló kérdésére két irányban adtak választ: egyesek a tehermentesítést és a teljesítményfokozást hangsúlyozzák, mások különösen a technizálási folyamatok kolonializálását és kontraproduktivitását vizsgálják.

A tehermentesítés-tézis képviselői főként funkcionálisan érvelnek. Gehlen mind a „természetfeletti technikát" a mágikus eljárásokat, mind a „tulajdonképpeni munka" gyakorlatát pszichikai és fizikai tehermentesítő funkciójukból magyarázza. „Ellenben a technika egészének a fejlődése egy háttérben meghúzódó tudattalan, de konzekvensen követett logikát mutat, amely egyedül az emberi munka és teljesítmény előre haladó objektivációjának, valamint az ember növekvő tehermentesítésének fogalmaival írható le..." (Gehlen, 1957: 19.) E nembeli fejlődési perspektívában a technizálás az emberi szervezet teljesítményei megszilárdításának és helyettesítésének mintáit követi azáltal, hogy az emberek öntudatlanul létrehozzák bizonyos életfolyamatok modelljeit.

Témánk szempontjából még figyelemre méltó a tehermentesítésnek az a további, Gehlen által említett mozzanata, mely szerint a technikák a szokásképződés, a rutin és a hatás magától értetődővé válásának tendenciáját mutatják. Eszerint a technizálás nemcsak az emberi cselekvési funkcióknak materiális eszközök által történő helyettesítése révén hat tehermentesítőleg, hanem a cselekvéseknek a technikai rendszerekhez való hozzákapcsolódása útján is.

Úgy fogalmazhatnánk, hogy a mozgások rutinizálódása, a cselekvési idők ritmizálódása és a szellemi reakciók algoritmizálódása az olyan „technikai habitusnak" kedveznek,

amely a követelmények mindennapivá válása és a szokatlan kihívások szabaddá tétele révén teljesítményfokozódáshoz vezet. Popitz, Bahrdt és mások ezt a folyamatot a gép „működésének" példáján mint a „habitualizálódás" formáját írták le. Emellett lényeges az, hogy a „téma eltolódott" az egyes cselekvések végrehajtásától (emelők működtetése, eszközök leolvasása) éppúgy, mint a technikailag közvetített munkafolyamat lefolyását szabályozó gépek kezelésétől. Ezt a koncentrációt az egyes cselekvési mozzanatoknak a tudatból való kirekesztése révén érik el, s a tudatot ezáltal tehermentesítik. (Vö. Popitz, Bahrdt ún. 1957:117 ff.)

Az emberi cselekvések végrehajtásának és a szociotechnikai rendszerekben lejátszódó technikai műveleteknek metszéspontján tehát analitikus módon, értelmesen különbséget lehet tenni a „habitualizáció" és a „technizálás" között. Ezt a különbségtételt nem kell újból érvényteleníteni egy további absztrakcióval, mint amire éppenséggel Luhmann törekszik „növekedésként" értelmezett technizálási koncepciójával. Husserlhez kapcsolódva Luhmann-nál a technika lényege „az átélés és cselekvés értelemfeldolgozó folyamatainak az összes implikált értelmi vonatkozás számbavételétől, meghatározásától és kommunikatív explikációjától való tehermentesítésben rejlik." (Luhmann, 1975:71.) Ennélfogva minden elkülönült kommunikációs médium növekedést, idealizálást és sematizálódást létrehozó teljesítményei, bináris kódjai és szelektív láncolatai (Kettenbildung) a hatalom, a logika és a pénzügy területein a technizálás jelenségeihez tartoznak. Az első vizsgálat szerint úgy tűnik, hogy a témákban e technizálási koncepcióval elért nyereséget túlságosan drágán vásárolták meg, a cselekvő és rendszer perspektívája differenciájának és a habitualizáció és technizálás ezzel összekötött különbségének eltüntetése árán.

A kolonializációs tézis képviselői szintén messzemenően igazodnak a strukturalista és funkcionalista értelmezési módokhoz. A fenomenológiai civilizáció kritika a technizálás térhódítását az életvilágban folyó illegitim rablógazdálkodásnak, a szemlélet összeszűkülésének, a kontingencia életvilágból történő kiűzetésének, az eredetileg eleven értelemképződés módszerré való átváltozásának (vö. Husserl, 1982; Blumenberg, 1981:24, 32) és a technikai kategóriák dominánssá válásának tekinti az életvilágban (Freyer, 1960). Az önállósuló technológiai racionalitás és a tökéletesedő technikák azon struktúráját veszik alapul, amely megragad és „logikájának" megfelelően transzformál minden életterületet. (Vö. példaként Ellul, 1964.)

A marxista kapitalizmuskritikában a technikát a társadalmasodás médiumaként fogják fel. Ökonómiai struktúraként azéletterületet megfertőzi értékesülési logikájával, sa termelési folyamatokban nemcsak az élő munkaerőt rendeli alá a tőke logikájának, hanem tendenciaszerűen a fogyasztási és szabadidőtevékenységeket is.

Az uralomkritikai változatban erőteljesebben utalnak a végrehajtók (Betreibern) és az érintettek (Betroffenen), a szakértők és laikusok, a tulajdonosok és vevők, a termelők és vásárlók közötti, technizálással átvitt aszimmetrikus kapcsolatokra: A „nagytechnológiákkal" fokozatosan növekszik az egyes cselekvőknek a technikai rendszerek funkcionálásától való függősége, az alternatív technika választás lehetősége pedig csökken. A feminista verzióban a technizálást a patriarchális struktúra kifejeződéseként elemzik: amíg a „férfimodell" szerint a technizálás a természetet az uralkodás és kizsákmányolás tárgyává teszi, addig ez a nők természetes szülési képességének, valamint óvó és ápoló természeti adottságának gyarmatosítására irányuló kísérletként is értelmezhető. (Vö. többek közt Bammé, 1983:311 ff.)

Ezekben a kritikákban gyakran összekeveredik az életvilág valamennyi racionalizációs törekvésének és a racionalizáció mértékének és módjának ettől analitikusan elválasztandó kritikája. A kooperáció racionalizációja – amely az ipari termelés szervezésének, technizálódásának és eltudományosodásának folyamatai révén megváltoztatja a munka világát – önmagában véve már éppoly kevéssé tekinthető a kizsákmányolás, az idegen általi meghatározás és elidegenedés okának, mint ahogy a kommunikáció racionalizációja – amely a tudást termelő feldolgozó, gyűjtő és közvetítő cselekvési rendszerek elkülönüléséhez vezetett a hozzátartozó technikai készülékkekkel, mint a röntgenkészülékek, EDU-berendezések, rádió- és televízióhálózatok – sem jelenti automatikusan az életvilág kultúrájának felbomlását.

A modern problematikája sem teljesen az életvilág és a rendszerszerűen stabilizált cselekvés-összefüggések különbsége, miként azt a konzervatív és neokonzervatív kritikusok feltételezik. Sokkal inkább a rendszerszerű öndinamikák kormányozhatóságáról és produktumaik társadalmi integrálhatóságáról van szó a résztvevő cselekvők perspektívájából. Ezen kívül a rendszerszerű technológiafejlődés és az életvilágbeli technikafelhasználás közötti kapcsolatok nem magyarázhatók egyszerűen a struktúralogikák elemzésével. A mindennapi életben végbemenő technizálás differenciált elemzése megköveteli a különböző, abban részt vevő cselekvők – mint a feltaláló, gyártó, felhasználó, fogyasztó és törvényhozó – azonosítását, technizálási stratégiáiknak és kulturális modelljeiknek, végezetül történetileg változó hatalmi konfigurációiknak és cselekvési potenciáljaiknak elemzését.

A technizálás révén végbemenő tehermentesítésre és ko-

lonizálásra vonatkozó kérdésre nem adnak kielégítő felvilágosítást az eddigi válaszok:

– A technizálási folyamatot mindkét nézőpont – ellentétességük ellenére – egyoldalúan azon új technológiák fejlődésének és termelésének perspektívájából szemléli, amelyek dominanciáját egyszerűen feltételezik.

– Ilyen vagy olyan módon, de mindig feltételeznek egy olyan struktúralogikát, amely meghatározza a technizálódási folyamatok menetét anélkül, hogy figyelembe venné a cselekvők struktúraképző cselekvési potenciálját.

– Az általános cselekvési funkciókkal és gazdasági érdekhelyzetekkel szemben teljesen kirekesztődnek a szükségletinterpretáció kulturális modelljei és az életstílus képződésének történeti folyamatai.

A mindennapiság technizálására irányuló vizsgálatok számára a következő módon pontosítható a tehermentesítésre és kolonalizálásra vonatkozó kérdés:

– A társadalmi cselekvőknek milyen feltételek között nincs többé lehetőségük arra, hogy a rendszerszerű technizálási folyamatokat kulturális modelljeikhez igazítsák?

– A társadalmi cselekvők milyen feltételek között tudnak új technikai eszközöket a maguk számára elsajátítani és mindennapi életstílusukba önértelműen beépíteni?

Életstílus és technikaelsajátítás az otthoni hétköznapokban: egyetemessé válás (Universalisierung) vagy szétválasztás (Distinktion)?

Amennyiben a modern időkben a technizálási folyamatok analíziséről van szó, akkor eddig csaknem kivétel nélkül az ipari termelési technika állt előtérben. Az egyszerű készülékektől és eljárásoktól a komplex technológiai aggregát rendszerekig vivő fejlődés fokait és formáit (mint a termelés mechanizálását, kemizálását és villamosítását) empirikusan részletekbe menően minden iparágban megragadták, érvényesülésének feltételeit különböző elméleti kiindulópontok alapján magyarázták.

Ezzel szemben nagyon keveset tudunk a lakás mechanizálásának, a mosás kemizálásának és a háztartási gépek villamosításának folyamatairól. Nagyszüleink generációja óta az életvezetésünkben bekövetkezett radikális fordulat – a főzésre és fűtésre egyaránt alkalmas széntűzhelyről a villany- vagy gáztűzhely és központi fűtési rendszer differenciálódására; a főzőüstről, a cinkkádról és mosódeszkáról a teljesen automatizált mosógépre; vagy az alkalmi zenés-táncos estéről az állandóan jelenlévő otthoni zenei apparátusokra, a rendkívüli színházi és mozi élményről a hétköznapi televízió- és videofogyasztásra, vagy az időfecsérlő hatósági ügyintézésről és rokonsági látogatásról a gyors telefonkapcsolatokra – sem tudatosult. E technikai eszközök generációról generációra oly módon nőttek bele mindenkori hétköznapjainkba, hogy minden rákövetkező fiatalabb generáció életterének magától értetődő készleteként vette át őket.

A technizálás e mindennapi története – szemben az iparival – „anonim" módon ment végbe, amit azt Sigfried Giedeon – e téma kevés kutatóinak és elbeszélőinek egyike – megjegyzi (Giedeon, 1984). Az a tény, hogy a mindennapok technizálásának problémája most kilép ebből a névtelenségből és növekvő mértékben vonja magára a nyilvánosság figyelmét, lényegében az információs és kommunikációs technológiák fejlődési potenciáljával és a társadalmi cselekvők ellentétes kulturális javaslataival függ össze:

– A vállalkozók és gazdaságpolitikusok a háztartást az

ipari megújulási és növekedési stratégiák érdeklődésre számot tartó tárgyaként fedezték fel; sőt egyes tudósok, mint Gershuny vagy Toffler (1980) azt feltételezték, hogy a háztartás investív, tartós fogyasztási javakkal történő felszerelésével – amelyekkel maguk termelhetik a szolgáltatásokat – kiváltják az ötödik nagy fellendülési hullámot. A háztartás és a hivatal elválasztásának most lehetséges megszüntetése (Aufhebung) fokozhatná az üzemi munkaerőhasznosítás rugalmasságát és csökkenthetné a fix költségeket. Az állampolgári ökológiai-, nő- és alternatív mozgalmak a háztartást és az őt beágyazó közösségi életpraxist az egyéni autonómiák és kollektív ellenállási stratégiák terepévé nyilvánítják; függetlenül attól, hogy az erőltetett nagy projektek elleni állampolgári tiltakozásról, vagy az iparosított és kemizált élelmiszerekre irányuló fogyasztói kritikáról, a nemek közötti munkamegosztás feminista provokálásáról vagy az ipari munkától és a privát családi élettől való alternatív elfordulásról van-e szó, itt van a tagadás és a tiltakozás helye, itt van a kiindulópont az alternatív élettervek kialakítása és kipróbálása számára.

Ha arról akarunk valamit megtudni, hogy az új technológiák milyen feltételek között válnak az otthoni hétköznapokat a „tőke logikája" alá rendelő eszközzé, és milyen feltételek alapján lehetséges a technizálásnak a sokrétű orientációs komplexusokhoz és az önértelmű individuális technika elsajátításhoz való igazítása, akkor vetnünk kellene egy pillantást visszafelé a technizálás újabb kori történetére, és azt kellene megkérdeznünk magunktól, vajon az egyetemessé válásra vagy szétválasztásra irányuló tendencia számára találhatók-e okok és tények.

Az egyetemessé válás tézisének szempontjából különböző empirikus tények és érvek vehetők számba. Ha először az

NSZK-beli háztartások tartós fogyasztási javakkal való felszereltségének statisztikáira vetünk egy pillantást, akkor az utóbbi évtizedekben feltűnik a technikai eszközökkel való felszereltség gyorsan növekvő emelkedése és az egyes háztartások közötti erős kiegyenlítődés. Csak a nyugdíjban és szociális segélyben részesülők 1-2 fős háztartásai esnek ki a modern, nagy értékű javakkal felszerelt háztartások egységes képéből. Azonban a munkások, alkalmazottak, tisztviselők és önállóak háztartásai között ebből a szempontból nem állapíthatók meg nagy különbségek.

Ezek a statisztikai adatok azt a benyomást közvetítik, hogy a H. Schelsky által már az 50-es években az osztályok közötti mobilitás miatt kikiáltott „nivellált középosztály-társadalom" (Schelsky, 1950) a hétköznapi életformát illetően most jelenik meg valódi formájában. Mivel magyarázható a mindennapi életforma egységesülése felé mutató fejlődés?

Mind Karl Marx tézise a tradicionális szféráknak a tőkeértékesülés logikájának történő tendenciális alárendeléséről, mind pedig Max Webernek a modernizáció folyamatában lejátszódó, minden életterület szukcesszív racionalizációjára vonatkozó tézise, kapcsolódási pontokat kínálhat a magyarázat számára. Az otthoni élet és az üzemileg szervezett szabad munka elválasztása mindkettőjüknél egyike a nyugati kapitalizmus konstitutív elemeinek: az embereket – eltekintve egyéb életösszefüggéseiktől – időbelileg rendelkezésre álló és bérrel megfizethető szabad munkaerőként kezelik, minek következtében csak a tőkeértékesülés racionalitás-standardjaihoz igazodó gazdasági szisztéma alakulhatott ki. A nem kapitalista módon szervezett közösségi és otthoni életösszefüggéseket átengedték saját tradicionális orientációiknak, mivel azok csak a munkaerő nemzésének, fegyelmezésének és megújulásának instanciáiként tartották lényegesnek.

A kapitalista vállalkozók csak relatíve későn ismerték fel, hogy a háztartás nem pusztán a munkaerő forrása, hanem az ipari tömegáruk vevője és fogyasztója is. Ahogyan az emberek munkaerejük munkaerőpiacon történő puszta felkínálóiként való felszabadítása előfeltételezte tradicionális újratermelési módjaik szétrombolását, akként követelte meg a hagyományos öneálllátásról az iparilag rendelkezésre bocsátott javak és szolgáltatások fogyasztására való átállás a munkásháztartásokban a saját kezdeményezés és a közösségi termelés felbomlását. Burkart Lutznak a német gazdaságtörténetre vonatkozó vizsgálatai szerint „...a 20. század közepéig... az ipari- és piacgazdasági szektor munkavállalóinak nagy többsége a háztartásvezetést és az életmódot tekintve még a legszorosabban kapcsolódott a tradicionális szektorhoz." (Lutz, 1984:214). Az ipari javak tömegfogyasztására és ezzel a magánháztartásokban az új életmódra való áttérésért Lutz a háború utáni időszakban a gyorsan emelkedő bérekkel járulékosan rendelkezésre álló jövedelmet, a szabászmunka és házimunka tradicionális teljesítményeinek az iparilag gyártott javak (a konfekcióáruk és elektromos háztartási készülékek) általi kiszorítását, valamint az élelmiszerellátás iparosítását és nagykereskedelmivé válását teszi felelőssé (uo. 216. f.).

A háború utáni korszak mindennapi életformákat kiegyenlítő tömeges jólét a tradicionális szektornak az ipari- piacgazdasági szektor által végrehajtott „belső honfoglalásának" eredményeként magyarázzák ökonómiai – strukturális szempontból. Arra a kérdésre, hogy e szektorális struktúraváltást a gazdasági cselekvők és mindenkori stratégiák miként hozták mozgásba és milyen irányba orientálták, az alárendelést elméletileg tételező kiindulópont – amely intenciója szerint csak az esélykonstellációk változását kívánja magyarázni –

nem adhat választ. A háztartások ipari tömegtermékekkel való növekvő felszereltségének e szint alatti magyarázatára véleményem szerint Jonathan Gershuny cselekvőorientált kiindulópontja néhány tanulságos és felhasználható ötletet ad. Hasonlóan Lutzhoz, ő is a postindustriális szolgáltatás-teoretikusok feltételezései ellen fordul. A statisztikai adatok alapján nem állapíthatja meg a háztartások fogyasztásra és szolgáltatásokra fordított kiadásainak engeli törvény értelmében vett növekedését és az ezen alapuló, szolgáltatásokat biztosító gazdaság (Dienstleistungswirtschaft) expanzióját. Ha a jövedelemelosztás egyenletesebb és az egyéni jövedelem nagyobb lesz, akkor először csökken a szolgáltatások teljesítése iránti készség és egyidejűleg növekednek a szolgáltatások költségei, s másodszor mind több ember érdeklődik a komplikált luxuscikkek iránt (vö. Gershuny, 1981: 107.).

Az individualitás és a személyes választási lehetőség iránti kereslet ráadásul növeli a személyes szolgáltatások áru által történő helyettesítésének tendenciáját: a mozi- és színházlátogatás helyett rádió-, lemezjátszó-, televízió- és videokészülékeket vásárolnak. Ahelyett, hogy háztartási alkalmazottat vennének igénybe, elektromos háztartási gépeket szereznek be, a szállítási szolgáltatások használata helyett növekvő mértékben vesznek saját járművet. Következményét tekintve Gershuny kritizálja annak az uralkodó „munkahelyorientált technikafelfogásnak" a kizárólagosságát, mely szerint a technikai változás mindenekelőtt olyan új termelési rendszerekben csapódik le, amely csökkenti a termelési költségeket, s ezáltal megváltoztatja a relatív árakat és a fogyasztási magatartást. A termelésre orientált szemlélet szerint a technológia csak az árak és a vételre kínált javak körének megváltoztatása révén befolyásolja az életstílusokat (vö. Gershuny, 1981:1.). Egy kiegészítő „háztartásorientált technikafelfo-

gás" mellett érvel, mely szerint a háztartás különböző szükségleteinek kielégítése alá van rendelve az ellátás technikai és szervezeti eszközei változásának. A háztartás mindenkori „ellátási módja" („mode of provision") ennek megfelelően határozza meg a kimenő javak (Endgüter) kibocsátási mintáját (uo. 2.) A háború utáni korszakban a hosszú prosperitáshullám okozójaként a „társadalmi innovációknak" nevezett ellátási módok effajta váltakozásait – mint a tradicionálisnak új életmód által történő felváltását – határozzák meg.

Ebben a feltevésben a háztartást önálló és jelentős gazdasági cselekvőnek tekintik, aki gazdaságilag racionális számítások szerint dönt szükségletei kielégítésének módja és elosztása felől. Megfelelően magas jövedelem mellett azt tekinti racionálisnak, hogy saját teljesítményei helyett megvásárolja a szolgáltatásokat. Mindenesetre minél magasabbak a szolgáltatások árai az árukéhoz képest, annál racionálisabb inkább árukat, mint szolgáltatásokat vásárolni. És minél produktívabbak az áruk, annál racionálisabb azokat megvásárolni. (Uo. 4. ff.)

E tételekkel megmagyarázhatók mind a különböző háztartások ellátási módjainak a mindenkori kritikus jövedelmi nagyságaik által előidézett különbségei, mind pedig az ellátási mód kiegyenlítődése és univerzális érvényesülése a továbbra is fennmaradó jövedelmi különbségek ellenére. De kielégítő módon megmagyarázható-e a gazdasági cselekvőmodellel az életstílus és az otthoni mindennapok technikai elsajátítása?

Nézetem szerint a feltevés első korlátozása abban rejlik, hogy a sokrétű otthoni életgyakorlatokat a gazdasági háztartási döntésekre redukálja. Az életgyakorlatok nem egyszerűen az optimálisan választott gazdasági ellátási módok eredményei. Jóllehet, új életstílusok kiformálódása a gazdasági feltételek összefüggésében megy végbe, ámde e feltételek alapján nem magyarázható meg: mert az tény, hogy kedvező gazdasági helyzetekben milyen kulturális orientációs modellt használnak, dönt a további fejlődésről, amint azt Max Weber már a protestáns modellnek a nyugati kapitalizmus keletkezésében játszott szerepének jelentőségére utalva kimutatta; kedvező gazdasági helyzetek már más történeti szituációkban és más földrajzi régiókban is léteztek. Az új alternatív életstílus keletkezése sem vezethető le a kedvezőtlen gazdasági helyzetből, ebben az esetben bizonyára döntőbb szerepet játszanak az új társadalmi mozgalmak kulturális átértelmezési és önszervező folyamatai.

A feltevés másik korlátozása a hasznossági elv szerinti racionális döntések feltételezésében rejlik. Az életstílusokról azonban nem racionális módon hoznak döntéseket. Életstílusokat nem lehet sem szabályok szerint produkálni, sem szándékosan csinálni (vö. Habermas, 1954:24). Kulturális értelemben ezek a rendszerkövetelmények és a saját kívánságok közötti közvetítés sikeres kísérleteiként, a rendszer és életvilág metszéspontján jönnek létre.

Amennyiben a technizált otthoni mindennapi élet tendenciális egyetemessé válásának tézisét fenn kívánják tartani, s nem feltételezik az univerzális művelődés aligha képviselhető fejlődési logikáját, akkor a termelési-, fogyasztási- és életmódok olyan modellje után kellene nyomozni, amelyet – bármilyen okból következően, de – minden társadalmi cselekvő elfogad és a gyakorlatban követ. Mivel azonban valamely kulturális modell értelmezése és megvalósítása (Ausrichtung) a különböző történeti cselekvők társadalmi konfliktusainak állandó tárgya, és mert a régi kulturális modell töréseiből egy új kulturális modell meghatározásával kapcsolatban új konfliktusvonalak keletkeznek, számomra pillanatnyilag nem

tűnik plauzibilis feltételezésnek az, hogy a mindennapiság „egydimenziós" struktúrája és az ennek megfelelő technika-elsajátítás érvényesül.

E kritikai megfontolások ráirányítják a figyelmet az ellentétes módon eljáró distinkciós tézisre. Ebben feltételezik a lehetséges technizálási stílusok elvi nyitottságát és sokoldalúságát és e feltevés alapján kérdeznek rá az egységesítés és differenciálás feltételeire.

Ennélfogva a technizált közösségi életpraxis *egységes* struktúrája csak a cselekvők közösen osztott kulturális modellhez való igazodásának történeti eredményeként magyarázható. Példának okáért a háború utáni Szövetségi Köztársaságban az otthoni-családi életmódok tradicionális és részben romantikusan meghatározott modelljétől való elfordulás és a modern pragmatikus „American Way of life"-hoz újonnan történő igazodás bizonyára fontos előfeltételeit képezték a tartós fogyasztási cikkekbe való fergeteges beruházásoknak. Ezt tipikusan szemlélteti a hűtőgép, a beépített konyha, a televízió és az autó. Ez az új orientáció teremtette csak meg a technizált életstílus és ezzel a várható piaci kereslet „elfogadottságát". És csak ez a tényállás jelenítette meg profitábilisként a vállalkozások számára a „fehér áruk" ipari tömegtermelésébe való befektetést. Végtére is a legtöbb technikai készülék és a költségcsökkentő tömegtermelési eljárások is már mind valamennyien ismertek voltak a két világháború közötti korszakban – részben már az első világháború előtt – és az Egyesült Államokban már széleskörűen elterjedtek. Ezek a tisztán technológiai és gazdasági tények tehát nem magyarázhatják a privát életvezetés technizálásának különböző időpontjait és gyorsaságát. A háború utáni Németországban a fejlődés döntő kiváltó tényezőiként a tradicionális kötöttségek és értékképzetek radikális feloldódása, valamint a teljesítmény és fogyasztás új kulturális modelljének létrejötte játszottak szerepet.

A mindennapokban végbemenő technika elsajátítás differenciált struktúrája különböző szinteken mutatható ki. Nemcsak a gazdasági osztálykülönbségek jönnek szóba okokként, hanem a szubkulturális és individuális distinkció gyakorlatai is.

A nagy értékű műszaki javak beszerzésének és a mindennapi életvezetésbe való beépítésének a síkján a fent megadott statisztikák pontosabb elemzésével megállapíthatók a kereseti helyzetek szerinti különböző megoszlások. Azonban ez a sík kevésbé igazodik a szokásos osztálytagozódáshoz, inkább azon kritikus jövedelmi vonalak mentén oszlik meg, melyektől kezdve racionálisabb a háztartás számára drágább háztartási befektetésekre vállalkozni azért, hogy azután saját munkával összekapcsolva olcsóbban és önállóbban jussanak bizonyos szolgáltatásokhoz. A magasabb jövedelmi rétegek gyakran azáltal különböznek ettől a széles középtől, hogy a készülékeken végzett saját munkát háztartási személyzet foglalkoztatásával helyettesítik. Például manapság egy Mercedes megvásárlása a széles közép számára is lehetséges, ámde a sofőr foglalkoztatása jelzi a „finom különbséget".

Azonban a nagyértékű technikával ellátott háztartások spektrumán belül is jelentékeny különbségek keletkeznek második síkon a készülékek specifikus típusának kiválasztása következtében. Ezek csak részben vezethetők vissza a rendelkezésre álló jövedelem nagyságára. A vásárlási döntések túlnyomórészt az áthagyományozott életstílussal összekapcsolódott normatív képzeteket és értékpreferenciákat követik. A piac- és reklámkutatások nem ok nélkül fáradoznak a sok különböző célcsoporttal, amelyeknek „életérzései" hangos, hivalkodó fogyasztásban (Veblen, 1971) vagy csendes

exkluzív luxusban, „high tech"-professzionalizmusban vagy a a gazdasági takarékossági verzióban, a férfias „Power-Look"-ban vagy a technikai funkció feminista visszafogottságában fejeződnek ki.

Az eltérő terméktípusok közötti választás sem egyedül technikai teljesítőképességük, sem pedig gazdaságosságuk alapján megy végbe kizárólag, hanem inkább a tudatosan választott egyéni stílus és a nem tudatosan átvett szubkulturális életmodell határozza meg a különböző háztartások preferencia struktúráját. Minden egyes vásárlással létrehozzák és igazolják, ezzel egyidejűleg másoktól elhatárolják a saját életstílust. Emellett a másoktól való elkülönülés elsődlegesen már nem a gazdaságilag meghatározott osztályvonalak, hanem az exkluzív versus tömeges, a professzionális versus laikus, az esztétikailag ízléses versus giccses stb. kulturálisan meghatározott osztályozása mentén történik.

A distinkció harmadik síkja a hasonló technikai készülékek alkalmazásának különböző módja alapján állapítható meg. Jóllehet igaz, hogy az előállító által a szándékolt funkció konstrukciója szempontjából a technikai készülékek meghatározott hasznosítási magatartást ajánlanak ésszerűnek, azonban ezáltal a felhasználásra semmiképp sem gyakorolnak egységesen ható kényszereket: az utazó limuzin átalakítható versenyautóvá, a luxuskonyhában lehet főzni egyszerű konzervételeket, az olcsó fényképezőgéppel készíthetők professzionális minőségű fotók, a tanulócomputer a „Hacker" eszközévé, a magán videokészülékek kollektíven használt videomozikká válhatnak. A gazdasági, technológiai és gyakorlati racionalitásról kialakított elképzelések különbözőek mind a technika kifejlesztőinél és a technika felhasználóinál, mind pedig az egyes felhasználó csoportoknál. Megvan annak a látszata, mintha a technikai készülékek növekvő

mértékű univerzálódásával együttjárna felhasználási szokásaik megsokszorozódása. Mindenesetre egyetemességükkel együtt nőnek annak esélyei, hogy tartósan integrálódjanak a különböző életvilágokba, és mindennapjainkban általánosan elfogadott és magától értetődő módon használt technikai háttérré (Inventar) váljanak.

Ámde a növekvő differenciálódás itt említett tendenciái a fokozódó individualizáció ezzel együttjáró lehetőségeivel semmiképpen nem jelenti a technizálási gyakorlatok szerkezetnélküliségét és tetszőlegességét. Kontingenciájuk hangsúlyozása csak a kapitalista kolonializáció vagy kulturális egyetemessé válás struktúralogikájának leegyszerűsítő feltételezése ellen irányult. A mindennapiság perspektívájával bepillantást nyerünk a rendszer és életvilág metszéspontjában lejátszódó strukturális folyamatokba. Ennél először a rendszerűen megalapozott egyenlőtlenségeknek a közösségi életgyakorlatokba való transzformációjáról van szó. Az empirikus vizsgálat kérdése, hogy mennyiben reprodukálódnak a társadalomstrukturális viszonyok a mindennapi technológiákban és az ezzel összekapcsolt technikai eljárásokban (Technikpraktiken).

Másodszor valamely önértelmű technikai gyakorlatnak, valamely alkalmazási stílus megteremtésének, vagy egy olyan társadalmi mozgalom létrehozásának lehetőségéről van szó, amelyben szabad területek nyerhetőek a rendszerszerű előírásokkal szemben vagy a saját rendszerstruktúrák kiépítése révén nyomást gyakorolhatnak azok átprogramozására.

Az első problémakomplexus alatt a technikák mindennapivá válásának feltételei és formái, a második problémakomplexus alatt pedig a válságos fejlemények és a technikára vonatkoztatott reformmozgalmak keletkezésének okai tárgyalhatók.

Technikai változás a mindennapokban: a mindennapivá válás és a válság között

Az életvilág technikájának funkciójára és következményeire vonatkozó kiinduló kérdést, – hogy az tehermentesítés vagy kolonializáció-e – átalakítottuk a technizálást létrehozó rendszerek és a technikát alkalmazó kultúrák metszéspontjában levő, a releváns cselekvők közötti társadalmi kapcsolatokra irányuló vizsgálati kérdéssé. Az önértelmű racionalizáció tézisével – vajon ez ökonómiai vagy technológiai-e – szembeállítottuk az önértelmű mindennapivá válás tézisét, amelynek elsajátítási gyakorlatai és felhasználási stílusai különböző magatartásokon és kulturális modelleken nyugszanak. E perspektíva eltolása vajon milyen következményekkel jár a mindennapokban végbemenő technikai változás vizsgálata szempontjából?

Megfontolásaink utolsó szakaszában a technikák mindennapivá válásának feltételeivel és formáival kívánunk foglalkozni. Úgy tűnik, hogy ezek kezünkbe adják a kulcsot néhány válságjelenség megértéséhez.

A tehetetlenségi és félelemérzések növekedése és az új technológiák csökkenő mértékű elfogadottsága éppen olyan szimptómái a mindennapivá válás krízisének, mint az új politikai- és kulturális alternatív mozgalmak keletkezése, amelyek nem az osztályprobléma, hanem a szociális rendszerek és cselekvők metszéspontjain felmerülő koordinációs problémák miatt szerveződnek.

Nem létezik a mindennapivá válás problémája addig, amíg a mindennapi szükséglet technikáit valamely kulturális csoport tagjai maguk állítják elő és variálják. Végtére is az új technikák tervezetei közvetlenül a mindennapi technikai praxisból keletkeznek. Ezek összhangban állnak az uralkodó

kulturális normákkal és értékekkel. A radikális újításokat rendszerint a közösséget integráló kultúrától való elhajlásként negatíve szankcionálják. Erről nemcsak a feltalálók mellőzései és kemény büntetései tanúskodnak – ahogyan azokat a modern kor kezdetekor a kézműves céhek foganatosították –, hanem pl. a fotográfusok hivatásának kigúnyolása és visszautasítása a vidéki-paraszti kultúrában egészen századunk közepéig. (Vö. Bourdieu, többek közt 1983). Az ilyen kulturálisan integrált területeken a technikai eszközök, s a velük való bánásmód változása észrevehetetlen és inkább evolúciós jelleget ölt. Mind az egyes szakmai kultúrákban a kézműves szerszámok, mind pedig a tradicionális regionális kultúrákban a háztartási és konyhai eszközök évszázadokon át tartó „finom" változása és differenciálódása alátámasztja e kijelentést.

Csak a technikaelőállítás és technikafelhasználás kontextusainak elkülönülésével válhat virulenssé a koordinációprobléma, úgy mint a mindennapivá válás válsága. A hétköznapi technika gyakorlatait vezérlő orientációs komplexumok radikálisan különbözőek lehetnek a létrehozó és az alkalmazó cselekvőknél. Amíg az előbbiek úgy integrálódnak a cselekvési rendszerbe, hogy önmagukat a kapitalista értékesülés gazdasági racionalitás elvei szerint szervezik, addig a utóbbiak eljárásaikkal (Praktiken) olyan orientációs módokat reprodukálnak és termelnek, amelyekben különböző racionális standardokat egymással koordinálnak és önhatalmúlag összekevernek, egymástól elhatárolnak és materiálisan értékelnek. A mindennapi életgyakorlatok – eltérően a szociális cselekvési rendszerektől – nem redukálhatók a normális racionalitás valamilyen típusára, ezektől elhatárolódnak orientációik sokfélesége által, amelyek bár művelődési struk-

túrákká sűrűsödnek, de mégsem jelenthetnek haladást a formális racionalizáció értelmében.

Mielőtt e bázison a mindennapokban végbemenő technikai változás válságának feltételeire és formáira rákérdeznénk, foglalkoznunk kell a rendszer cselekvő metszéspontjában meglévő különböző perspektívák koordinációjának és interpenetrációjának mechanizmusaival.

A piac mechanizmusa univerzalizált cserekapcsolatokon alapul. Közvetít a termelők árukínálata és a háztartások kereslete között. Bár bizonyos módon a fogyasztók választása és a felkínált áruk spektruma, minősége és ára révén már előzetesen strukturált; mindamellett működő piacmechanizmus esetén a technika fogyasztóinak preferenciái teljesen kifejezésre jutnak. A piac mechanizmusa csak a kollektíve hasznos, nyereségesen nem előállítható árukra nem terjed ki.

Az otthoni és közösségi életgyakorlatokban végbemenő technikai változást csak nagyon feltételesen magyarázhatjuk a piaci mechanizmussal: noha a termékek innovációja és olcsóbbá válása fontos tényezők elterjedésük sebessége szempontjából, azonban egy már létező szükségletet feltételeznek a keresleti oldalon, mely szükséglet csak felélesztheto és fokozható a piackutatás és reklám révén. A piac működésének csődje csak annyiban járul hozzá a válságok keletkezéséhez, amennyiben a piac egyfelől nem képes érzékelőket (Sensorium) kifejleszteni a kollektíve hasznos javak (ti. használati érték) észleléséhez, másfelől a termelési módszerek és az individuális fogyasztási stílusok gazdaságilag és társadalmilag összeegyeztethetetlen tömeghatásaira nem ismer korlátozó szabályokat.

A szervezet koordinációs mechanizmusának erőssége ezen hiányok megoldásában rejlik. A koordinációs mechanizmus az állampolgárokkal szemben a politikai rendszer tekintélyi

kapcsolatán, az egyes tagokkal szemben a formális szervezeten nyugszik. Az állam is a mindennapi élet technizálására irányuló infrastruktúrák megteremtése – mint közlekedési hálózatok és telekommunikációs csatornák –, a törvényhozás és normák megszabása révén növekvő mértékben hoz a privát életterek továbbfejlesztésére vonatkozó előzetes döntéseket. Az egyik oldalon a polgárok alternatív programok választásán keresztül felhatalmazzák a politikai rendszer cselekvőit, míg a másik oldalon nem határozhatnak a technológiai prioritásokról, a megvalósítás részleteiről és az eltérő érdekek koordinációjáról.

A szervezeti mechanizmus annyiban magyarázhatja a változást, amennyiben megteremti az új műszaki eszközök szabályozott és megfelelő alkalmazásának előfeltételeit. Mi lenne a háztartási gépezet konnektor nélkül, milyenek lennének az olyan szórakoztató készülékek, mint a rádió és televízió, az adások sugárzására szolgáló intézmények és a nyilvános jogszerű programok nélkül? Jóllehet a mindennapi életben ezáltal megkönnyítik a teljesítmény- és szórakoztató funkció technizálását, de ezzel nem magyarázható meg az az elvi készség, hogy elfogadják a technizálást, és anyagi hordozóit integrálják az életgyakorlatokba.

A szervezet elégtelen működésében aztán válságos fejlemények keletkeznek, amennyiben a cselekvők a bevált fejlődési ösvények gyors megváltoztatását vagy az egyének és csoportok számára specifikus problémamegoldásokat igényelnek. A technika mindennapivá válásának válságai azonban nem magyarázhatók egyedül az „állam elégtelen működésére" (Staatsversagen), a „nagy technológiára" vagy a „bürokrácia kényszerére" való utalással. E koordinációs mechanizmus legitimitásáról és legitimitás-vesztéséről más társadalmi szférákban döntenek.

A harmadik koordinációs mechanizmust „kulturális modell"-ként kívánjuk meghatározni. A „kulturális modell" olyan értelemteremtő és meggyőző kommunikációs kapcsolaton nyugszik, melynek közvetítésével a dolgoknak és eszközöknek, a dologi és szociális viszonyoknak szimbolikus jelentést kölcsönöznek, meghatározott gyakorlatokat szentként, ésszerűként, hasznosként, normálisként vagy morálisként különböztetnek meg. A kulturális modellek azáltal járulnak hozzá az elkülönült cselekvési rendszerek szociális integrációjához, hogy közös morált, ethoszt vagy habitust alakítanak ki, és ezáltal a modellszerű stílusképzésen keresztül szabályozzák a rendszer és cselekvő metszéspontjában keletkező feszültségeket és bizonytalanságokat. Az új technikák normális mindennapivá válása magyarázható a technikai gyakorlat mindenki által osztott és jóváhagyott kulturális modelljével. A tudás „technológiai termeléssel" összekapcsolt szervezetei és a modern világ gondolkodási stílusai az abban közvetlenül nem résztvevők, valamint a mindennapi élet termeléstől elválasztott szférái számára is háttértudássá váltak (vö. Berger, többek között 1975:27 ff.). Ha a termelési rendszerből új technika hatol be a mindennapokba, akkor mindig rábukkan egy már létező „technológiai mentalitásra", amely megkönnyíti befogadását. A mindenkori összmodellt reprezentáló technikai elem minden integrációjával reprodukálják és igazolják a technológiai habitust. Ily módon valamennyi tevékenység gépesítésére és villamosítására irányuló sajátszerű szívóhatás keletkezik, amely a hatékonysági szempontok alapján gyakran olyan fura termékekhez vezet, mint az osztrigabontókés vagy a spagettikészítő automata.

A professzionális minőségű főző-, audió- és videokészülékek, a versenyautó tulajdonságaival rendelkező, rendszerint a laikus gyakorlatban használt járművek elterjedését nem

lehet a mindennapi életben érvényesülő gazdasági kalkuláció vagy a technikai hasznosság szempontjával magyarázni. A technikai kultúra csúcsértékeiben való részesedés és azok disztingvált életstílusként való demonstratív kinyilvánítása motívumokként érvényesülhetnek pl. az otthoni audió-video-berendezések stúdiószerű felszerelése vagy a német „csúcsjárművek" olyan országokban való beszerzése számára, ahol szigorú sebességkorlátozások vannak, mint az Egyesült Államokban és Japánban.

Eddigi ábrázolásunkban talán az a látszat keletkezhet, mintha a kulturális modell esetén a modernizáció normáinak és értékeinek evolúciós szempontból irányított és egyetemes mintájáról lenne szó, ahogyan azt Parsons kifejlesztette a strukturalista-funkcionalista elméletben. Azonban már fentebb Touraine-re támaszkodva kiemeltük, hogy az életvezetés történelmi cselekvők által hordozott orientációs módjától, az akkumuláció formájától a megismerési módon keresztül a kreativitás reprezentációs módjáig húzódó összefüggésről van szó (vö. Touraine, 1976:109. ff.). Ezek számunkra általában csak akkor válnak tudatossá és tematizált problémává, ha vagy az új technikai rendszerek elterjedésének akadályává, vagy az új technikai kultúra tömegméretű kibontakozásának katalizátoraivá lesznek.

Válságos jelenségek lényegében két feltétel alapján keletkeznek:

1. Ha a technikai eszközök vagy radikális másféleségük, vagy pedig tömeges, zárt együttesként való fellépése által kérdésessé teszik a cselekvők megszokott életstílusát, ha tehát nem integrálódhatnak nagyobb átállások nélkül a cselekvők meghitt hétköznapjaiba. Így pl. a katalizátoros autók bevezetése könnyebb, mint a tömegközlekedési rendszerre való átállás; nem a képernyő, a home-computer vagy a tele-

fon vált ki félelmet és nyugtalanságot, hanem az otthoni munkahelyhez (Heimarbeitsplatz) való kapcsolódásuk.

2. Ha új technológiai eszközöknek a mindennapokba való tömeges integrációja a rendszer szintjén olyan előre nem látott sorozatos problémákhoz vezet, amelyeket felkarolnak a tiltakozási és megújulási mozgalmak. Az erre vonatkozó példák eléggé ismertek: levegőszennyezés, az egyéni fűtési rendszerek és autók révén, forgalmi dugók, vízelszennyeződés, a családi és nyilvános kommunikáció elsorvadása.

A mindennapivá válás válságának mindkét típusa a rendszer és a cselekvők életvilágának metszéspontjában keletkezik. Abban különböznek, hogy az első válságtípus a kulturális modell két distinktív formájának összeütközése, míg a második a kulturális modell univerzális elterjedése következtében jön létre.

Az első válságtípust gyakran az „elfogadottság" problémájaként írják le. Itt a cselekvő perspektívájának a hangsúlyozása helyes, bár ezt gyakran leegyszerűsítik az új technikai rendszerek és a tradicionális elképzelések, valamint a begyakorlott életmódok tematikus kapcsolatára. Ebben az egyenes vonalú látásmódban implicit formában még mindig W. F. Ogburn (1922; 1957) „cultural lag" – tézise rejlik, mely szerint a technikai előrelépések gyakran gyorsabban fejlődnek, mint a morális rendek és a kulturális alkalmazkodások. Meghatározásunk szerint azonban nem a rendszernek az életvilágba való expanziójáról, s nem is a kultúrának a technika mögötti lemaradásáról van szó. E válságtípusnál a kulturális modell eltérő orientációs érdekeinek konfliktusáról van szó, amelyeket egyfelől a technikát létrehozó cselekvők, másfelől a technikát alkalmazó cselekvők megszokott életstílusa és begyakorlott társadalmi kapcsolataik reprezentálnak. Az úgynevezett elfogadottsági válságok ily módon nem az újtól és

idegentől való atavisztikus félelmen nyugszanak, hanem jelezhetik a tervezett elhasználódást, a termékek indifferens alkalmatlanságát (Unangemessenheit), sőt, a technikai megoldások elmaradását a szociokulturális kihívások mögött. Ennélfogva az elfogadottsági problémák jobban megérthetők a hatalom szempontjából aszimmetrikus kommunikációs kapcsolat problémáiként, melynek megoldására nem fejleszthetők ki jobb reklám- és propagandatechnikák. Az effajta válságok a legkönnyebben azáltal küzdhetők le, ha a mindennapi életben tereket rendeznek be a technikák gyakorlati és kísérleti elsajátítására és időt nyernek az új mindennapi életmód felépítéséhez. Ily módon a különbözőképpen érdekelt társadalmi cselekvők racionalitás standardjai nyilvános vitákba léphetnének egymással.

A második válságtípus a gazdasági és társadalmi „összeegyeztethetőség" problémáit érinti, természetesen a rendszer perspektívájából szemlélve. Itt éppen nem a cselekvők közötti ellentétekről van szó, hanem a rendszer/cselekvő érintkezési területének törésmentes, a mindenki által osztott kulturális modell közvetítésével történő összekapcsolásáról. A kulturális modell ezáltal bontakoztathatja ki teljes fejlődési dinamikáját. Ez tehát a technikai és a vele összekapcsolt életmód mindennapivá válásának és diffúziójának univerzális eredménye, amely válságos jelenségekhez vezet. A problémák hasonlítanak a „monokultúra" problémáihoz, egy bizonyos időpontban a nem túl hatékony, de alapvetően értelmes alternatívákat elnyomják vagy akár szétrombolják, úgyhogy a megváltozott feltételek között többé már nem nyúlhatnak vissza azokra. Az intézményesült rendszertől való függőség növekszik. A rendszer fogékonysága és zavarérzékenysége mindinkább drámaivá váló következményekkel kötődik össze. Önbiztosítása és fennmaradása több energiába és rá-

fordításba kerül, mint amit végül maga létrehoz. A szociális és ökológiai összeférhetőség válságait a kontraproduktivitás rendszerproblémáiként fogjuk fel, amelyek a monopolizált problémamegoldások esetén a ráfordítás és teljesítmény közötti inverz kapcsolatokhoz vezetnek.

A technikai problémamegoldásnak – a cselekvők kifejezett vagy hallgatólagos egyetértésével végbement – önállósulása és általánosodása univerzális és monopolszerű energiaellátási-, közlekedési- vagy orvosi kezelési rendszerré egyben a cselekvők rendelkezési és ellenőrzési igényeitől való eltávolodását is jelenti. Ráadásul az energia intenzív jólét, komfort és professzionális ellátás mindenki által osztott kulturális modellje megnehezíti a haszonmérleg veszteségi és visszatérítési tételeinek (Schadens- und Umkehrentwicklungen) korai felismerését. Válságszimptómának tekinthetjük továbbá a kulturális megújulási mozgalmakat, amennyiben azok a rendszerkritikát az életmód és kulturális modell kritikájává transzformálják, az alternatív életgyakorlatok és közösségi kapcsolatok révén kipróbálják a munka és az élet másfajta kiművelésére vonatkozó kezdeményezéseket. Ennek tipikus példái mindenekelőtt a termelő és fogyasztó, a professzionálisok és laikusok, a politikai establishment és a polgár, a „dolgozó férfi" és a „háziasszony" társadalmi kapcsolatainak újjászerveződése. Ily módon a megújulási mozgalmak olyan immunrendszerként hatnak, amely az egyértelmű (Einsinnig) túlságosan eltávolodott rendszerszerű fejleményeket ismét visszahozza a társadalmi cselekvők terepére. A válságmegoldások azután a rendszer/cselekvő érintkezési pontján új társadalmi kapcsolatok újjászerveződésének jellegét öltik magukra azáltal, hogy például óvó-, biztonsági és korlátozó szabályokat építenek be a rendszerekbe, és az életgyakorlat szempontjából releváns problémamegoldások

több kulturális változata számára tereket hoznak létre vagy tartanak nyitva.

Megfontolásaink szerint a mindennapi életben végbemenő technizálás vizsgálati perspektívájának ragaszkodnia kell ahhoz, hogy az ezen a területen lezajló technikai változás túlnyomó anonimitása ellenére ez (ti. a technikai változás) nem értelmezhető kizárólag a rendszer perspektívájából technikai fejlődésként. Éppoly kevéssé jelent segítséget, ha az ezen területen keletkező, kevésbé túlhajtott módon nyilvánosan vitatott válságfejleményeket csak a társadalmi cselekvők érdekkonfliktusaiként vagy még inkább leegyszerűsítve, elfogadottsági problémaként tárgyaljuk. Az itt bemutatott, a mindennapiságot elemző kiindulópont implikálja a rendszer- és a cselekvőperspektíva összekapcsolását:

– Az új technikák mindennapivá válásának folyamata mindig előfeltételezi a cselekvők részvételét a fejlődésben, vagy hallgatólagos egyetértésen nyugvó cselekvés által vagy nyílt, kulturális meggyőződésen nyugvó mozgalomként, ahol mindkettő a „kulturális modell" koordinációs és interpenetrációs teljesítményén alapul.

– Habár a válságos fejlemények megkülönböztethetők azáltal is, hogy a cselekvők érdekeinek különbözőségéből, vagy a kulturális rendszer univerzalitásából indulnak-e ki, azonban az első válságtípus elemzéséhez éppen úgy szükséges, hogy az eltérő cselekvői érdekeket a közösen osztott kulturális modellre vonatkoztassák, mint ahogy a második válságtípus elemzése szempontjából az szükségszerű, hogy a rendszerproblémákat a cselekvők észlelésein és interpretációján keresztül vizsgálják.

Az eddigiekben egymással lazán összekapcsolt elméleti részek alátámasztják a kezdetben kinyilvánított nézetet, miszerint a technizálási folyamatok vizsgálata számára ki-

fejleszthető a mindennapiság speciális analitikus-elméleti perspektívája. A kérdésfeltevések itt megemlített problématételezései és pontosításai csak a kritikai vitára vagy a további pontosításra irányuló ösztönzésekként érthetők meg. Az analitikus megkülönböztetéseket és az elméleti koncepciókat termékenységükre és tarthatóságukra tekintettel először történeti és empirikus anyagon kell felülvizsgálni. Ezek azt ajánlják, hogy a vizsgálat terepeit a rendszer és cselekvő metszéspontjának centrális problémáihoz rendeljük azért, hogy ott a technizálási folyamat közvetítésével rekonstruáljuk a mindennapivá válás, a közösségi életgyakorlatok és társadalmi kapcsolatok válságos fejleményeinek folyamatait.

Bammé, A. többek között: Maschinen-Menschen. Mensch-Maschinen. Grundrisse einer sozialen Beziehung. Reinbek, 1983.

Berger, J.–Offe, C.: Die Entwicklungsdynamik des Dienstleistungssektors. Megjelent: *Leviathan, H.* 1:41–75.

Berger, P.–Luckmann, T.: Die gesellschaftliche Konstruktion der Wirklichkeit. Stuttgart (1966), 1969.

Berger, P. u.a.: Das Unbehagen in der Modernität. Frankfurt, 1975.

Blumenberg, Z.; Wirklichkeiten, in denen wir leben. Stuttgart, 1981.

Bourdieu, P.: Entwurf einer Theorie der Praxis. Frankfurt, (1972), 1979.

Bourdieu, P.: Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. Frankfurt (1979), 1982.

Bourdieu, P. u.a.*:* Eine illegitime Kunst. Die sozialen Gebrauchsweisen der Photographie. Frankfurt (1965), 1983.

Elias, N.: Zum Begriff des Alltags. Megjelent: *Hammerich, K.–Klein, M.* (szerk.): Materialien zur Soziologie des Alltags. KZFSS, SH 1978. 20:22–29.

Ellul, J.: The Technological Society. New York (1954), 1964.

Freyer, H.: Über das Dominantwerden technischer Kategorien in der Lebenswelt der industriellen Gesellschaft. Mainz, 1960.

Gehlen, A.: Die Seele im technischen Zeitalter. Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft. Hamburg (1949), 1957.

Gershuny, J.: Die Ökonomie der nachindustriellen Gesell-

schaft. Produktion und Verbrauch von Dienstleistungen. Frankfurt, 1981.

Gershuny, J.: Social Innovation and the Division of Labour. Oxford, 1983.

Giedeon, S.: Die Herrschaft der Mechanisierung. Ein Beitrag zur anonymen Geschichte. Frankfurt (1948), 1984.

Gorz, A.: Wege ins Paradies. Berlin, 1983.

Habermas, J.: Die Dialektik der Rationalisierung. Vom Pauperismus in Produktion und Konsum. Megjelent: Merkur, 1954. Jg. VIII, Nr. 78.

Habermas, J.: Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 2. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft. Frankfurt, 1981.

Heidegger, M.: Sein und Zeit. 15. Tübingen (1927), 1982.

Hörnig, K. H.: Wie die Technik in den Alltag kommt und was die Soziologie dazu zu sagen hat. Megjelent: *W. Rammert* és mások (szerk.): Technik und Gesellschaft. Jahrbuch 3. Frankfurt, 1985*a*. 13–35. o.

Hörnig, K. H.: Technik und Symbol. Megjelent: Soziale Welt, Jg. 36, H. 2, 1985*b* 195–207. o.

Husserl, E.: Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie. Második bővített kiadás. Hamburg (1936), 1982.

Joerges, B.: Überlegungen zu einer Soziologie der Sachverhältnisse. Megjelent: Leviathan, 1979. Jg. 7.

Joerges, B.: Berufsarbeit, Konsumarbeit, Freizeit. Zur Sozial- und Umweltverträglichkeit einiger struktureller Veränderungen in Produktion und Konsum. Megjelent: Soziale Welt, 1981. H. 2, 168–195. o.

Kosik, K.: Die Dialektik des Konkreten. Frankfurt, 1967.

Krohn, W.–Rammert, W.: Technologieentwicklung: autonomer Prozess und industrielle Strategie. Megjelent: *B. Lutz* (szerk.): Soziologie und gesellschaftliche Entwicklung. Frankfurt, 1985.

Luhmann, N.: Macht. Stuttgart, 1975.

Lutz, B.: Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Eine Neuinterpretation der industriell-kapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts. Frankfurt, 1984.

Offe, C.: „Arbeitsgesellschaft". Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven. Frankfurt, 1984.

Ogburn, W. F.: Social Change: With Respect to Culture and Original Nature. New York, 1922.

Ogburn, W. F.: Cultural Lag as Theory. Megjelent: Sociology and Social Research, Vol. XLI, Jan. 1957. 167–173. o.

Popitz, H.–Bahrdt, H. P. és mások: Technik und Industriearbeit. Tübingen, 1957.

Schelsky, H.: Die Aufstiegsbedürfnisse in der nivellierten Gesellschaft. Megjelent: Universitas, 1954. Bd. 9.

Schmidt, G.: Rationalisierung und Politik – Einige Überlegungen zum Wandel der industriellen Beziehungen in modernen kapitalistischen Gesellschaften. Bielefeld, 1984. (Reihe FSP Zukunft der Arbeit.) – Lásd e kötetben.

Strümpel, B.: Lebensstill und Arbeitsmotivation deutscher Erwerbspersonen. Megjelent: *M. Dierkes–B. Strümpel.* (szerk.): Wenig Arbeit – aber viel zu tun. Opladen, 1985. 51–66. o.

Toffler, A.: Die dritte Welle. Zukunftschance. Perspektiven für die Gesellschaft des 21. Jahrhunderts. München, 1980.

Touraine, A.: Die postindustrielle Gesellschaft. Frankfurt (1965), 1972.

Touraine, A.: Was nützt Soziologie? Frankfurt, 1976.

Veblen, Th.: Theorie der feinen Leute. Eine ökonomische Untersuchung der Institution. München (1899), 1971.

HANS-JOACHIM BRACZYK

KONSZENZUSVESZTÉS ÉS ÚJ TECHNOLÓGIÁK

A nukleáris újrafeldolgozó létesítmények körüli konfliktus példája mint a technikai változások társadalmi vezérlésének elve

Konsensverlust und neue Technologien zur exemplarischen Bedeutung des Konfliktus um die atomare Wiederaufarbeitungsanlage für die gesellschaftliche Steuerung technischen Wandels.

Az eddigi technikai változásra vonatkozó német szövetségi konszenzusmodell mint technológiapolitikai integrációs módozat, egyre inkább csődöt mond. A különböző társadalmi síkokon szükségessé válnak kiegészítő, illetőleg szubinstitucionális megállapodások ahhoz, hogy az új kihívásokat az életvilág és a munkacentrikus célkoncepciók tartós konfrontációjából átültessék a kognitíve ellenőrizhető és társadalmilag vezérelhető technológiapolitikába.

Az 50-es és 60-as években a technikai változásokat messzemenően támogatta a társadalomban kialakult konszenzus.[1] Azóta e változások fokozott mértékben alá vannak vetve a hatalomgyakorlás útján történő szabályozásnak. Az alábbi fejtegetések e különbségek megvilágítását szolgálják. Ezen a háttéren feltehetőleg megérthetők a technológiapolitikai problémahelyzetek és az ezekkel összekapcsolt, a szociális rendszerrel szemben támasztott, a vezérlés és integráció szempontjából releváns követelmények. E cikk az erre irányuló első kísérlet. Az említett problémaösszefüggést mint modellt kell leírni. Erre a célra igen alkalmas a német szövetségi nukleáris újrafeldolgozó létesítmény (WAA = Wiederaufarbeitungsanlage) bemutatása.[2]

[1] Ha úgy vesszük, akkor az „ipari fejlődés paradigmájába" vetett hiten; ehhez lásd *Braud, K. W.:* Neue soziale Bewegungen. Entstellung, Funktion und Perspektive neuer Protestpotenciale. Eine Zwischenbilanz, Opladen, 1982.

[2] Az eset rekonstrukciójának és a tézis interpretatív kiélezésének alapját képezi *Braczyk, H.-J.–Hengstenberg, H.–Mill, U.* tanulmánya: Arbeitsbedingungen in (nuklearen) Wiederaufbearbeitungs anlagen (WAA). Medienanalyse, a DGB résztervezete a BMFT megbízásában. Kutatási jelentés ASIF, Bielefeld, 1985.

Ami a plutónium specifikus tulajdonságait és a plutóniummal való visszaélés esélyeit érinti, a hasadóanyagok újrafeldolgozása különleges „rizikóköteget" (Risikobündel) egyesít a nukleárspecifikus kockázatok között. Nos, ebben a konfliktus résztvevői között is egyetértés uralkodik, míg a „kockázat uralhatóságának" („Risikobeherrschbarkeit") lehetőségeit különbözőképpen ítélik meg. Ezért az egyik nézet a hasadóanyagokat újrafeldolgozó létesítményekben „interno eternus"-t lát, a másik pedig meg sem tudja azt különböztetni egy „kerékpárgyártól".[3]

Általában a nukleárspecifikus problémák palettája (Problemfächer) és különösen az újrafeldolgozó létesítmények palettából kiemelendő sajátosságai alkotják az „anyagi bázist" abban a konfliktusban, amely minden valószínűség szerint még sokáig nem ér véget, és amely feltehetőleg még inkább eszkalálódni fog.

Bárhogyan is végződjék e konfliktus, a technológiapolitikai célelérési, döntési és átalakítási mechanizmusok elemzéséhez kiváló tanulmányozási tárgy. Az energia előállítására szolgáló atomtechnikai berendezések általában, és az újrafeldolgozó létesítmények különösen, a modern nyugati racionalizációs folyamatnak egészen rendkívüli emanációit jelentik azáltal, hogy az energiává és káros hulladékká transzformált természetet a technikai kiszámíthatóságra redukálják.[4] Társadalompolitikai és társadalomtudományi szempontból egyaránt gyümölcsöző lehetne a konfliktust azon domináns pozíciók alapján rekonstruálni, amelyeket a releváns cselekvők (intézmények, szervezetek, csoportok) foglalnak el a racionalizációs folyamattal szemben.

Máris érdekfeszítő hipotézis képzésre sarkall, ha a konfliktusban részt vevő releváns cselekvőket – a technikai változáshoz való viszonyukra tekintettel – a racionalizációs folyamat alkotórészeiként szemléljük. Léteznek előjelei annak, hogy „társadalmunk" a racionalizációs folyamattal szemben esetleg reflexív módon kezd viselkedni.

Azt, hogy mi jelenleg a probléma, természetesen meghatározza a technikai változásoknak a hatalmi aszimmetriák által ösztönzött értelmezése, amely egyúttal megalapozza a konfliktusok tartalmi és társadalmi feszítőerejét is. Az életvilágcentrikus szociális és technikai konstrukciók megvalósításával szemben támasztott, ellentmondást nem tűrő, kifejezett igény – legalábbis a társadalom peremén – ellentétben áll a technikai változás öntörvényszerűségébe vetett – felszabadító – hittel. E nyilvánvalóan kibékíthetetlen konfrontáció látens esélye az, hogy a technikai változás önértelmét (Eigensinn) diszkurzíve értelmezzük és konstruktív módon átalakítsuk.

A konszenzus ezen elrendeződésének egyszerű gondolati

[3] Ehhez lásd: *Rossuagel*, A.: Der Fall „K" Szenaricum über den Atomstaat im Jahre 2030. Zwischenbericht, Universität Essen, 1981. március; Argumente gegen die Atomenergienutzung Gruppe Ökologie, Institut für Ökologische Forschung und Bildung Hannover e. v., 2. átdolgozott kiadás, 1982. május; *Rede–Gegenrede*: DWK-Stellungnahmen zu Thesen der Kritiker. Deutsche Gesellschaft für Wiederaufarbeitung von Kernbreunstoffen mbH, O. I.; Wiederaufarbeitung. Bürger fragen – Experten antworten. Bayerisches Staatsministerium für Landesentwicklung und unweltfragen, 1982. október.

[4] A „világ varázstalanítása" *(M. Weber)* értelmében vett formális racionalizáció folyamatából és az értékek új társadalmi mozgalmak révén végbemenő dramatizálásából következő általános feszültséget értelmezi *Schmidt, G.:* Die Entzauberung der Entzauberung der Welt. Versuch einer soziologische angeleiteten Stellungnahme zur gegenwärtigen Diskussion um die Krise der Moderne előadás kézirata. Bielefeld, 1984. január. (Publikáció előkészületben.)

rekonstrukciós vázlata, amely nézetem szerint az 50-es, 60-as években nagymértékben statikus jelleget kölcsönzött a technikai változásnak, értelmezési keretet kínál a konszenzus elhasználódási jelensége tézis számára, valamint a különböző társadalmi síkokon végbemenő WAA-vita fontos elemei megértéséhez. Ezáltal felismerhetővé válnak a konszenzus elvesztésének problémái és az ezzel összefüggő technológiai-politikai integrációs és vezérlési nehézségek. Ezek további kutatási hipotézisekre ösztönöznek.

Konszenzuson alapuló technikai változás a „munka társadalmában"

Az 50-es és 60-as években széles társadalmi konszenzus hordozza a technikai változások fejlődési dinamikáját. A technikai változás a kollektív és individuális jólét gyarapodása szükségszerű feltételének számít. A jólét növekedése[5] kompenzálja a technikai változások olyan sokszorosan regisztrált negatív hatásait is: mint pl. a képzettségi szint csökkenése, az állások elvesztése, elbocsátás, áthelyezési és foglalkoztatási kockázatok, a munkaterhelések és az egészséget érintő veszélyek felhalmozódása stb.

A technikai változás fejlődési iránya és eredménye nem szorult saját legitimitására. A széles konszenzus az elkerülhetetlen technikai-gazdasági dologi kényszereken keresztül lehetővé teszi a technikai változások irányának és eredményének kiegyenlítését (Verrechnung).

[5] *Glatzer, W.–Zapf, W.* definíciójának értelmében: Lebensqualität in der Bundesrepublik. Megjelent: Lebensqualität in der Bundesrepublik, Frankfurt am Main, 1984. 391. o.

A technikai változások kérdéseiben a dologi kényszerbe vetett hit (Sachzwangsglaube) egyesíti a politikát, a gazdaságot, a szövetségeket (Verbände), a szakszervezeteket és a munkavállalókat. A műszaki változás modernizálja a népgazdaságot, jobb munkafeltételekhez vezet, új munkahelyeket teremt, piaci előnyöket biztosít, illetőleg eredményez, és végül a növekvő vásárlóerő és a munkaidőcsökkentés alapja. A „munka társadalmának" önmegértésében a „társadalmi haladás", a „technikai haladás" funkciójaként jelenik meg.

A dologi kényszerbe vetett hit tabuként kezeli a technika keletkezésének, hasznosításának és alkalmazásának társadalmi konstituálódását. Csak a technika bevetésének következményei válnak a társadalmi probléma tematizálás tárgyává. A „munka társadalmában" (Arbeitsgesellschaft) a technikai haladás és e haladás társadalmi következményeinek szétválasztása a technikai változások sikerfeltétele. Így közelíthettek a technikai haladás társadalmi, gazdasági és munkapolitikai kérdésfelvetései az elosztási problémák szabályozási kérdéseihez. Maga a műszaki fejlődés szakértői kérdés maradt. Ez a szétválasztás a társadalmi konszenzus újrastabilizálására szolgált, legalábbis amíg a technikai haladás becsült haszna felülmúlta a becsült károkat, és amíg volt mit elosztani.

A technikai haladásnak és e haladás következményeinek a szétválasztása súlyos következményekkel jár a társadalmi konszenzusra nézve. Az ismertetett konszenzus keretében a funkcionálisan differenciált döntési és alkalmazási rendszerek intézményesített védelme alatt tisztán dologi célszerűségi megfontolásokat követve bontakozik ki a technika koncepciója, fejlődése, előállítása és elterjesztése. A „munka társadalmában" például a termelési technika előállítása és bevezetése nem köteles igazodni a társadalmilag nyilvánvaló szociális

normákhoz.[6] Persze a technikai fejlődés nemcsak a tisztán dologi célszerűségre irányul, hanem jelentős mértékben igazodik a célrendszerek (pl. a termelési szervezetek) eszményképeihez is. A „munka társadalma" központi intézményei példaképfunkcióval rendelkeznek a technika feltalálása, kifejlesztése és előállítása, valamint bevezetése számára. Továbbá, ebben az értelemben érvényesek a munka szervezésének (Arbeitsgestaltung) taylori elvei mint a termelési technológiák fejlődésének konstruktív előírásai; és ebben az értelemben a – szociálisan reflexív – technika „determinálja" a munka funkciójának kialakítását.

A „munka társadalmában" végbemenő technikai változások azzal jellemezhetőek, hogy a technikai fejlődést túlnyomórészt az előbbi elvek szolgálatába állították. A munka szervezésének elvei (a technikai fejlődés szempontjából) normative kötelező hatállyal rendelkeznek és egyúttal az intézményes mechanizmust tehermentesítik. A technikai fejlődésnek e tekintetben szilárd vonatkozási pont áll a középpontjában.[7]

A technikai haladás a megnövekedett jólét túlnyomó haszna mellett a résztvevőknek jelentős mértékben garantálja a társadalmi folyamatok átláthatóságát és kiszámíthatóságát. Ezt az összefüggést a társadalmi konszenzus keretében a

[6] Az úgynevezett másodlagos szabályozások kivételével, amelyek többnyire a munkavédelmi joghoz és a technikai üzembiztonsághoz sorolhatók.

[7] Az úgynevezett új termelési koncepciók létrejövetelével bizonyára a technikai fejlődés egységes eszményképekre implicit módon történő normatív rögzítésének is vége van. Ehhez lásd: *Brödner, P.:* Fabrik 2000. Alternative Entwicklungspfade in die Zukunft der Fabrik. Berlin, 1985; *Kern, H.–Schumann, M.:* Das Ende der Arbeitsteilung? München, 1984; ehhez kritikai távolságtartással: *Gebbert, V.:* Gruppenarbeit und Belegschaftsbeteiligung in der Eisen- und Stahlindustrial. Frankfurt am Main, 1985.

technikai haladásra vonatkozó értelmezési formula kétségtelenül fordítva ábrázolja. E vonatkozásban a technikai öntörvényűség látszata elfedi a műszaki fejlődés implicit normára irányultságát. Azaz, a technika sajátos társadalmi konstituálódása itt visszalép a technikai fejlődés inherens, alternatíva nélküli lefolyására vonatkozó feltevés mögé.

A háború utáni korszak legtöbb nyugati ipari országában az ok és okozat „felcserélése" a társadalmi konszenzusban fontos sikerfeltétele a „társadalmilag békés" technikai változásoknak. Végtére is sem magát a technikai haladást, sem pedig a munka funkciójának ezzel szorosan összekapcsolt tipikusan taylorista meghatározását nem vetik alá legitimációs kényszernek, csupán a társadalmi következményeket problematizálják és legitimálják. Így a technikai változás társadalomkritikai elemzései is a fő kérdésekben a munkaerő helyettesítésre összpontosítják figyelmüket, a munkaerő kiválasztásra és az adott hasznosítási feltételekhez való alkalmazkodásra koncentrálnak.[8]

E magas társadalmi funkcionális racionalitás kifejezéseként nem véletlen az, hogy a technikai változások e típusa egybeesik az erősödő szakszervezeti mozgalommal és a szakszervezeteknek egyre növekvő mértékű részesedésével az intézményesített hatalomból.

Ilyen feltételek között a technikai haladás pozitív és negatív következményeinek leginkább a szövetségi jellegű (Verbandlich) érdekképviselet felel meg. Ez garantálja a sikert a szakszervezetek számára, és stabilizálja azt a társadalmi konszenzust, amely ezt a technikai haladást hordozza. E feltételek mellett a szakszervezetek nemcsak elismert pozícióhoz

[8] Ebben az értelemben a közvetlenül a háború utáni korszak ipar- és munkaszociológiai vizsgálódásai egészen a 70-es évek kezdetéig megalapozottak.

jutnak a „munka társadalmának" intézményi szerkezetében, hanem integráló és szabályozó funkciókat is átvesznek a műszaki változás folyamatában abban az értelemben, hogy a politikai, gazdasági szervezetekkel (Verbänden) és a tudomány képviselőivel közösen a technikai változásokat követő és követelő egyszerű managementet alkotnak. Ez egyrészt abban áll, hogy a politika és a gazdaság érintetlenül hagyja és megóvja a mindenkor specifikus célelérési és döntési autonómiákat, másfelől pedig abban, hogy a technikai változások hasznainak elosztásánál érvényesítik az együttműködés áraként megszabott követeléseiket (Mitwirkungsansprüche). Abban a mértékben, ahogyan a legfontosabb társadalmi erők intézményesen belépnek a funkcionális kapcsolatok szövevényeibe, úgy homogenizálódnak a technikára vonatkozó mindenkor intézményspecifikus értékorientációk, s úgy közelítenek a termelőerők racionalisztikus kibontakoztatására, az „ipari fejlődési paradigmájára" vonatkozó formális-affirmatív irányultsághoz. A „munka társadalma" konszenzus által vezérelt technikai fejlődésének lényegi ismertető jegye a technikai-gazdasági dologi kényszer érvényessége, illetve ezen érvényességbe és a technikai változás öntörvényűségébe vetett hit. A munkacentrikus intézményi szerkezet alátámasztja az érvényességet és az érvényességbe vetett hitet.

Ebben az intézményi szerkezetben a legkülönbözőbb érdekeket és érdekcsoportokat képviselik: lényegileg közös ismertetőjel azonban a perspektívák azonos módon történő megközelítése. A technikai változás által a mindenkori klientúrának juttatható haszon elosztására és a haszonban való részesedésre vonatkozó intézményes garanciák kedvező kilátása arra ösztönöz, hogy a szereplők önként alávessék magukat a feltételezett módon öntörvényűen lejátszódó technikai fejlődésnek. A konszenzus által vezérelt technikai változás

hosszú ideig tartó sikere szempontjából nyilvánvalóan döntő volt az intézményi szerkezet belső struktúrálódása. A technikai változások következményeire összpontosító szabályozás megfelelő intézményeiben az államot, a gazdaságot, a munkavállalókat és professzionális szakértőket a transzfer kifizetésekre szolgáló állami és kvázi állami intézmények a munkaadók szövetségei és szakszervezetek, a gazdasági szövetségek és tudományos intézmények stb. képviselik. A technika áldásos következményeiben valamennyi releváns szereplő sikerrel részesedik. Hatalmat, illetőleg befolyást[9], gazdasági előnyöket és legitimálási esélyeket nyernek. Az intézményi szerkezeten belül valószínűleg ez képezi azoknak az állhatatos és folytonos kísérleteknek hátterét, amelyekben a jelenlegi technológiapolitikai problémákat a „munkatársadalom" konszenzus ábrázolásának további érvényességére támaszkodó igények alapján oldják meg ,azaz úgy tesznek, mintha a megváltozott feltételek között még ma is fennállna a konszenzus bemutatott elrendeződése. Azonban a „munka társadalmában" végbemenő technikai változások domináns típusa és a vázolt konszenzusmodell feltételezik egymást. Az egyik megváltoztatásával kérdésessé válik a másik fennállása.

[9] A befolyás és hatalom megkülönböztetéséhez vö. legújabban *Zündorf, L.:* „Koordinierung differenzierter Organisationsstrukturen als Problem von Macht, Einfluss (11) und Verständigung" Thesen papier, Münster, 1985.

Amíg a technikai változást elsődlegesen munkacentrikus intézmények integrálják és a fenti értelemben vett, a technikát követő és követelő egyszerű management uralkodik, amely referenciapontjait lényegileg a „munka társadalmának" intézményeiben találja meg, addig a technikai haladás tematikailag eltérő problematizálásai csak egészen a társadalom peremén mehetnek végbe. Találó példa erre a környezetvédelem témájának karrierje. A 60-as évek végén és a 70-es évek elején a „munka társadalmának" releváns intézményein belül mindenekelőtt a technikusok, mérnökök és természettudósok voltak azok, akik megkísérelték felhívni a figyelmet az erőltetett termelőerő-fejlesztés ökológiai tévedésére. Megkérdőjelezték a technikai változás tartalmának és irányának elháríthatatlanságába vetett hitet, ami szentségtöréssel ért fel, mert ily módon érintették a „munka társadalma" intézményeinek alapjait is. Bebizonyosodott, hogy e kritikai perspektíva tipikus módon nem integrálható a „munka társadalmának" központi intézményeibe. A környezet elpusztítása elleni tiltakozásnak mindenekelőtt nemcsak az önálló kognitív, hanem a szociális identitást is meg kellett szereznie, és fokozatosan meg kellett teremtenie önmagát a társadalom perifériáján. Így nem csodálható, hogy a „munka társadalmának" intézményei, amelyek a technikai haladáshoz való formális-affirmatív igazodás alapján álltak, a technika alternatív hasznosítására és bevezetésére vonatkozó koncepciók (Einsatzkonzepte) kifejtése szempontjából alig jöttek szóba.

Tipikus, hogy a „munka társadalma" nem ismer intézményesen alátámasztott, életvilágcentrikus, technológiapolitikai koordinációkat, hanem a műszaki változást előrevivő technikai-gazdasági dologi kényszer konszenzust megalapozó

érvényességre épít. Ilyen körülmények között a technika hasznosítására és bevezetésére vonatkozó koncepciókkal kapcsolatos vita minden kísérlete tárgyilag idegennek és laikusnak tűnik. Mivel normatíve érvényes az a felfogás, hogy a technikai változást nem kell sem minőségileg, sem pedig mennyiségileg legitimálni, így annak kell igazolnia magát, aki megkísérli mindezt kétségbe vonni.

A WAA-téma ezen a háttéren küzdi fel magát fokozatosan az igazgatás-technikai technokrata méltóságok titkos tanaiból a nyilvános konfliktus tárgyává, s azonmód belekényszerítve a vitába a munkacentrikus intézményeket is.

Mihelyt a WAA-téma egyáltalán átlépte a sajtó észlelési küszöbét – ami 1972 elejére tehető –, olyan szakértők léptek fel, akik véleményezőkként, szakértőként, tudósokként és hivatásos specialistákként terjesztették a nyilvánosság elé a WAA-technológiát. Már az a sorrend, is, amelyben a WAA-vitában a további szereplők a sajtónyilvánosság előtt résztvesznek, jellemző a WAA-téma karrierjére és a munkacentrikus intézmények technikára irányuló, elsőrendűen „következmény-orientált" látásmódjára.

Az a mód, ahogyan a WAA-téma a sajtón keresztül a nyilvánosság elé kerül, azt a felismerést sugallja, hogy a nukleáris újrafeldolgozó létesítmények felállításának tervei a „munka társadalma" széles technológia-politikai konszenzusán nyugszanak. Miután a szakértők mintegy celebrálták az előjátékot, a végrehajtó szervek képviselői most már cselekvőkként léptek fel azért, hogy az integrált Nukleáris Hulladéktároló- és Megsemmisítő Központ[10] keretében kihangsúlyozzák az új-

[10] Ehhez lásd: Bericht über das in der Bundesrepublik Deutschland geplante Entsorgungszentrum für ausgediente Brennelemente aus Kernkraftwerken. 2. kiegészített és teljesen átdolgozott kiadás. II. Stand 1977. szeptember. Deutsche Gesellschaft zur Wiederaufarbeitung von Kernbrennstofen, Hannover.

rafeldolgozó létesítmény sürgősségét és elháríthatatlanságát. Eddig az eljárás normális állami gondoskodási politikaként jelenik meg. Az 1972-től 1984/85-ig terjedő időszakban a WAA-téma képviseletét a sajtóban, a szövetségi és tartományi kormányok és az alsóbb igazgatási szervek (itt mindenekelőtt az alsó-szászországi, bajorországi és hesseni) megbízottai uralják. A kezdeti szakaszban az újrafeldolgozó létesítmények mellett fellépő szövetségi kormányzat van a súlypontban.

Amikor a tervet a 70-es évek első felében a szövetségi kormányzat előnyben részesítette, a projekt megvalósításához eleinte a már kipróbált rutinnal látott hozzá. Bízott a terv energia- és technológiapolitikai igazolásába vetett legitimitás hitben.

A szövetségi kormány lépéseit először azon hátrányos következmények elhárításának irányában teszi meg, amelyek esetleg a WAA-technológia alkalmazásáról való lemondásából erednének. A szövetségi kormány utalt az ipari társadalom fejlődési lehetőségeivel és cselekvési kényszereivel kapcsolatban kialakult, akkoriban nagyon is megosztott problémamegértésre. Akkori indoklásának lényegi érvei:

– Az atomenergia-hasznosítás – és ezzel kapcsolatban az újrafeldolgozás is – szükséges ahhoz, hogy fedezze a növekvő energiaszükségletet, amely fontos előfeltétele a további gazdasági növekedésnek és életszínvonal emelkedésének.

– Az állandóan növekvő energiaszükséglet csak az atomenergia pótlólagos bevezetésével fedezhető.

– Újrafeldolgozás nélkül nem mehet végbe további atomenergiahasznosítás.

Ezzel megnevezik a WAA-terv igazolásának egyik oldalát. A másik oldal azon problémasoroknak a megoldását érinti, amelyek az atomenergia eddig végbement hasznosításából

keletkeztek: a nukleáris hulladék tárolása és megsemmisítése. A szövetségi kormányzat úgy érezte, hogy döntési kényszernek van kitéve. A nukleáris hulladékok tárolásának és megsemmisítésének helyzetét feszültségekkel terhesnek tartották. Csak egy újrafeldolgozó létesítmény képes a nukleáris hulladékok tárolását és megsemmisítését – tekintettel a köztes pusztán átmeneti jellegű megoldások[11] tehermentesítésre – huzamosan biztosítani.

A szövetségi kormányzat szempontjából az újrafeldolgozás az energiaellátás az atomtechnikai létesítmények hulladékának tárolása és megsemmisítése összefüggésében csupán problémamegoldási technológiának számít.

Természetesen mindez új és növekvő nehézségek előtt megy végbe. 1973/74-ben kerül sor az első olajár sokkra. A szövetségi kormány részéről az olajpolitikától való elfordulás és az áramfelhasználás feltételezett növekedési rátája miatt előnyben részesítik az atomenergia-politikát. Azt állítják, hogy az atomenergia további növekvő felhasználása esetén a nagy újrafeldolgozó létesítmény (évente 1400 tonnás kapacitással) két legyet üt egy csapásra: megoldja a nukleáris hulladék tárolásának és megsemmisítésének problémáját és csökkenti a külföldi magánszállításoktól és feldolgozásoktól való német függőséget.

A jövőbeli energiaellátás és a Nukleáris Hulladéktároló és Megsemmisítő Központ koncepciója hasonlóképpen szükségszerűnek és ésszerűnek tűnik – amíg hisznek az előfeltevésekben és a keretfeltételekben.

Időközben a kormány kétségtelenül szükséghelyzetbe kerül. A vegyipar elveszíti az újrafeldolgozásban való érdekelt-

[11] Ehhez számítanak a külföldi üzemeltető társaságokkal kötött szállítási és feldolgozási szerződések is.

ségét. Az újrafeldolgozás ugyanis egy kémiai folyamat.[12] Azzal, hogy a vegyipar elfordul a projekttől, mindenekelőtt a központi know-how-hordozó megy veszendőbe. Mindenesetre még rövid idővel a legfontosabb atomerőműveket üzemeltető energia ellátó vállalatok előtt (EVU = Energieversorgungsunternehmen) tervezőtársaságot alapítottak a nukleáris hasadóanyagok újrafeldolgozására.[13] A BMI törvényes lépésekkel fenyegetőzik azért, hogy az energiagazdaságot szükség esetén a nukleáris hulladéktárolás- és megsemmisítés, valamint az újrafeldolgozó létesítmények megvalósítására kényszeríthesse. Ezen kívül a 9a §-nak az atomtörvénybe való felvételével előírják a nukleáris maradékanyagok károkozás nélküli megsemmisítését és értékesítését. A rá következő időszakban az érdekeltek ezt a paragrafust az újrafeldolgozó létesítmény alapítására és üzemeltetésére vonatkozó törvényes előírásként értelmezik.

Az 1976-os év kezdetéig a WAA-témával kapcsolatban jóformán nincs vita a nyilvánosság előtt. A témát ellenben nyilvánosságra hozzák. A technikai változás még a 70-es évek kezdetén általánosan érvényesülő megértésének (weithin tragendes Verständnis) értelmében itt olyan cselekvők szerepelnek az ügyben – szakértők, igazgatási emberek és természetesen a nukleáris gazdaság –, akik nyilvánvalóan értenek valamit a dologhoz.

Semmi sem utal a közeledő konfliktusra. A WAA még nem témája a pártoknak, és az ipari partnerek (szakszervezetek, munkaadók szövetségei, üzemi tanácsok és munkaadók) tel-

[12] Lásd *Baumgärtel, G.–Huppert, K.-L.–März, E.:* Brennstoff aus der Asche. Die Wiederaufarbeitung von Kernbrennstoffen. Essen, 1984.

[13] 1977-ben átalakították: Deutsche Gesellschaft zur Wiederaufarbeitung von Kernbrennstoffen, DWK.

jességgel érdektelennek mutatkoznak. Azt mondhatjuk: A munkacentrikus intézmények funkcióspecifikus munkamegosztása értelmében az ipari partnerek az ügyben oly régen nem illetékesek, hogy nem kell elvégezniük a következmények konkrét feldolgozását.[14] Meg kell állapítani azt a fontos tényt is, hogy a szövetségi, a tartományi és a kommunális parlamentekben 1976–77-ig nem létezik a WAA-téma, a népképviselők először 1981. és 1983. között kezdik meg a vitát.

A WAA-téma sajtóban befutott karrierjéből és a résztvevő csoportok összstruktúrájából, valamint az egyes szereplők vitában való résztvételének időbeli lefolyásából a következők állapíthatók meg:

1. Kezdetben a WAA-tervet úgy menedzselik, ahogyan azt F. I. Strauss eleve ajánlotta: mint egy „kerékpárküllőgyárat", azaz mint valamely termelőhely létesítését, amely pusztán a maga különleges közjófunkciója és katonapolitikai robbanó ereje – amelyet a közhivatalok ismét csak szigorúan tabuként kezelnek – miatt feltételezi az állam koordinációs és felügyeleti szerepét. A tervezésben és kivitelezésben rendelkezésre állnak a szakértők és a nukleáris gazdaság.

2. A szabályozásnak a „munka társadalmán" kívüli intézményei, mint pl. a parlament és a pártok, valamint az ipari partnerek egyöntetűen nem látnak okot a terv megvitatására és ellenőrzésére. Az a tény, hogy a tervet a munkacentrikus intézmények nem tematizálták, jelezte az elvi egyetértést. A munkaközpontú intézményeken belül nem létezett semmilyen indíték a téma problematizálására.

[14] A szakszervezetek ezen felül egészen sajátoságos részvételi magatartást tanúsítottak a vitában. Ezt anticiklikusnak is nevezhetnénk. A szakszervezetek és az ipari partnerek mindig csak akkor vonják ki magukat együttesen a vitából, ha a téma robbanásveszélyes, és ha a hullámok elcsitultak, újból szóra jelentkeznek.

3. A WAA-projekt nemcsak az akkori szövetségi kormány technológia- és energiapolitikája szemszögéből magától értetődő, ez valamennyi technológiapolitikailag fontos intézmény számára szinte „természetes". Az ezután kezdődő konfliktus – egyrészről a létesítmény mellett lakók és a polgári kezdeményezések, másrészről pedig különösképpen az állami szervek és a DWK-üzemeltető társaság között – képviseli az életvilágcentrikus és a munkacentrikus technológiapolitikai célkoncepciók közötti konfliktust.

A wackersdorfi WAA-konfliktus keletkezésének és példaszerű minőségének megértéséhez rögzítenünk kell a tényállást: a Német Szövetségi Köztársaság technológiapolitikai szempontból (potenciálisan) fontos intézményei objektíve tudatlan módon viszonyultak az újrafeldolgozó létesítmények felépítésével és üzemeltetésével kapcsolatos problémahelyzetekhez. Az objektív tudatlanság jelzi, hogy az intézmények számára alapvetően magától értetődő volt, hogy az ellátásnak, a hulladék tárolásának és megsemmisítésének megadott problémái elvileg technikailag megoldhatók, a technikai megoldásokkal összekapcsolt kockázatok technikailag uralhatók, s a jelen nyitott problémáit minden esetben megoldja a jövőbeni technikai haladás. A „munka társadalmának" e credója természetesen többé már nem találta meg a feltételezett híveit.

Jóllehet a belső és külső események hatása a későbbi történésekre aligha mérhető fel megfelelő precizitással, mégis feltételezhető, hogy a gyakran több, mint ambiciózus módon megkezdett, energiapolitikán gyakorolt, nyilvánossá váló kritika és az áramellátás területén fenyegető túlkapacitások első jelei 1977-ben együttesen határozták meg a szövetségi kormány addig követett energiapolitikájának revízióját a hazai szén- és energiamegtakarítási lehetőségek fokozottabb felhasználásának javára. Ennek ellenére a WAA-terveket

tovább konkretizálták. 1977-ben az alsó-szászországi tartományi kormány Lüchow-Dannenberget nevezi meg az Integrált Nukleáris Hulladéktároló és Megsemmisítő Központ székhelyéül; a DWK kérelmezi az első engedélyt a létesítmény egy részére. Ugyanabban az évben a szövetségi kormány megállapodással (Junktim) rendelkezik a nukleáris hulladék tárolása és megsemmisítése kérdésének megoldásait tartalmazó további atomerőmű-engedélyekről. Csakúgy, mint korábban, az újrafeldolgozás, a nukleáris hulladék tárolása és megsemmisítése elsődleges, illetve alternatíva nélküli technikájának számít. A nukleáris gazdaság területén fontos grémiumok, a reaktorbiztonsági- és sugárzásvédelmi bizottság a WAA felépítését és üzemeltetését biztonságtechnikai szempontból realizálhatónak tartják. Amint azt időközben megtudjuk, ezek a testületek a „munkacentrikus" összetétel és a kognitív problémameghatározások alapján hajlamosak a megítélendő veszélyeztetések és kockázatok alulértékelésére. Ehhez jön még az is, hogy az érvényes határérték megállapítások és a bizottságok számára érvényes dozimetrikus mérőmódszerek többé már nem felelnek meg az ismereteknek, illetve a technika állásának.[15]

Az itt, már a kiindulásban felismerhető tántoríthatatlanság (Unbeirrbarkeit), amellyel a résztvevő hatóságok ragaszkodnak a WAA-tervhez, – habár a dolgok állása már akkoriban is, és méginkább a rákövetkező időben megváltozott –, kiprovokálja a létesítmény motívum struktúrájára vonatkozó kérdéseket.[16] Mármost az újrafeldolgozó létesítmény prob-

[15] A DGB-nél levő Technika és Munka Munkaközösség tanulmányai a megfelelő bizonyítékokkal szolgáltak.

[16] A létesítmény többek között tápot ad a kritikus megfigyelő azon állításának, miszerint az akkori szövetségi kormányzat, hasonlóan a jelenlegihez, szigorúan ragaszkodik az újrafeldolgozó létesítmény katonapolitikai opciójához.

lémamegoldó koncepciója maga teremti a problémákat. Az „érintettek" tűrési készségének határai láthatóvá válnak. A munkacentrikus intézményeken kívül a tervvel szemben kiépül az ellenállás. Szervezett és nem szervezett polgárok (állampolgári kezdeményezések és a létesítmény mellett lakók) sürgetik a WAA-terv differenciált igazolását.

Először a berendezés gorlebeni telepítésével szemben fejlődött ki ellenséges érzület. Az „életvilágba történő" közelgő „beavatkozás" az érintettek számára durva fenyegetésként jelenik meg. Feltehetőleg ez adott kezdő lökést a konfliktusnak. A konfliktus robbanóerejének azonban más okai vannak. Ezek a terv sikertelen legitimálásában, és abban a kísérletben rejlenek, hogy a balsikert a jogállami eljárás „túlságos kiterjesztése" révén egyenlítsék ki.

Amennyire a folyamat rekonstruálható a sajtónyilvánosság szintjén, megállapítható, hogy a legitimálási esélyt a munkacentrikus intézményeken belül a végrehajtó- és törvényhozó szervek érdekelt képviselői éppoly kevéssé használták ki, mint a politikai pártok és az ipari partnerek. A tervvel szemben az intézmények peremén támasztott kételyek először nem váltak témává az intézményeken belül. A később elkezdődő parlamenti és pártokon belüli viták egy új legitimitási kényszer következményei voltak, amely a résztvevőket új és új konfliktusok felvállalására kényszerítette.

A tervvel szemben kiépülő ellenzék lényege itt a következő: Az eljárás – vitathatatlan – jogi alakszerűsége ténylegesen annak a tervnek az „elpalástolását" (Ummantelung) szolgálta, amelyet az érintett technológiapolitikai szempontból fontos kormányzati intézmények többé-kevésbé csukott szemmel bocsátottak az útjára. Kifejezésre jutott a technológiapolitikai intézményrendszer akkoriban éppenséggel „normális", az önelégültség objektív vonásait magára öltő önértelmezése,

amely – tekintettel az itt szóban forgó robbanásveszélyes anyagra – feltételezte a tervvel szemben kibontakozó, ismert és keményen ellenséges érzületet is. A szavahihetőség egy része – úgy tűnt hosszú időre – elveszett.

Alsó-Szászországban, ahol a tulajdonképpeni konfliktus elkezdődik, egyik oldalon a létesítmény tőszomszédságában élő (nem szervezett) lakosság, a helyi polgári kezdeményezések és a környezetvédő polgári kezdeményezések szövetségi szintű egyesülése (BBU), a másik oldalon az alsó-szászországi tartományi kormány áll egymással szemben. A konfliktus a székhely kérdésével kapcsolatban a súlyosbodó biztonsági kételyek miatt robban ki. Egyidejűleg kritika éri a székhely-kijelölés eljárását is. A véleménykülönbség egyrészt a hatóságok, a politikusok, a gazdasági vállalkozók és szakszervezetek, másrészt a (szervezett) polgári tiltakozások között alakul ki. Láthatjuk: a terv kritikusai és ellenzői már nem, illetőleg még nem látják képviselve érdekeiket a technológiapolitikailag releváns intézményi szerkezetben. Éppen ezért ragaszkodnak ahhoz, hogy a tervet meggyőzően kell igazolni. A polgári tiltakozásban ezen kívül kétségek merülnek fel a tekintetben, vajon a döntési folyamat lebonyolításának formális jogi alakszerűsége persze garantálja-e az ésszerű és elfogadható döntéseket.

A polgári kezdeményezések és a létesítmény mellett élő lakosság kifogásai és fenntartásai messzehatóak:

– A biztonsággal kapcsolatos kételyek egészen az emberiség veszélyeztetéséig terjednek.

– Tartanak a jogállam veszélyeztetésétől. A létesítmény mellett élő lakosok fenyegetve érzik magukat az atomállamtól. A helyi polgári kezdeményezés fogyatékosnak látja a döntéshozatalban való részvételét, és nem tartja legitimáltnak a tervet.

– Vitatják az újrafeldolgozó létesítmény gazdaságosságát.
– Óvnak az újrafeldolgozó létesítmény katonai hasznosításának veszélyeitől.

A WAA-technológia technikai, szervezeti és szociális uralhatóságának lehetőségével szembeni bizalmatlanság, a saját életvilágba történő növekvő beavatkozással szembeni ellenállás, a terv elháríthatatlanságával kapcsolatos kétség és az eljárás lebonyolításának formális procedúráján gyakorolt kritika képezik az állami cselekvés és a technikai haladás megváltozott értékelésének forrásait.

A következő két évben, 1978- és 1979-ben a helyzet jelentősen megváltozik. Az Egyesült Államokban elfogadják a Nuclear Non-Proliferation Actot, amelynek meg kell akadályoznia, hogy más országok az Egyesült Államokkal nukleártechnikai-kooperáció esetében lehetőséget kapjanak atomfegyverek előállítására. A Carter-kormány ezen felül sürgeti a szövetségi kormányt, hogy részesítse előnyben a maghasadó anyagok újrafeldolgozásával szemben a közvetlen, végleges tárolást. A DGB síkraszáll a közvetlen végleges tárolás alternatívájának konkretizálásáért, anélkül persze, hogy az újrafeldolgozó létesítményektől búcsút venne. Végül is 1979-ben egyfelől bekövetkezik a második olajárrobbanás az atomenergiakapacitások kiépítésére irányuló újólagos támogató hatással (Schubwirkung) egyetemben, másfelől baleset történik a Harrisburg melletti Three-Mile Island reaktorban, amely egészen rendkívüli publicitást kap.

Mindezekkel a háta mögött kellett az alsó-szászországi tartományi kormánynak az újrafeldolgozó létesítménnyel rendelkező Integrált Nukleáris Tároló és Megsemmisítő Központ létesítése számára tervbevett régió szervezett és nem szervezett lakosságának rendkívül erős ellenállását regisztrálnia. Az ellenállást az a félelem motiválta, hogy az újrafeldolgozó

létesítmény építése a tartományi kormány minden ellenkező biztosítása ellenére rég lezárt ügy.

Végül végbemegy a látványos Gorleben–Hearing, amit az alsó-szászországi tartományi kormány részben választástaktikai okokból, részben pedig a szövetségi kormánnyal szembeni, pártpolitikailag motivált ellenállástól indíttatva rendez.

Az integráció releváns intézményeire és a technikai változás vezérlésére vonatkozó, felvázolt perspektívában a Gorleben–Hearing láthatóan kihangsúlyozza a háttérben eddig oly sikeres, tehermentesítő konszenzusalakzat kimerült teherbíróképességét. Ebben az összefüggésben fontosnak tartjuk a következőt:

A Hearing – függetlenül attól, hogy mi motiválta és milyen eredményekre vezetett – a „munka társadalma" technológiapolitikai határainak beismerése.

A rendezvény eredményei megrendítik a WAA-terv eddigi politikai igazolását és példaszerűen felmutatják a technológiapolitikai dilemmát. Különböző lehetőségek léteznek, amelyek között dönteni lehet, illetve kell. Eszerint a technikai megoldás dologi kényszere nem létezik. Ezen kívül helytelennek bizonyul az az állítás, hogy halaszthatatlanul rászorulnak a tervre. Ennél fogva rövid távú cselekvési kényszer sem áll fenn.

A Hearing a technológiapolitikai célelérés fórumai szervezésének reális lehetőségét demonstrálja. E fórumok tartalmi szempontból meggyőzően egészíthetik ki a munkacentrikus technológiapolitikai intézményeket, és természetesen formálisan is provokálhatják őket.

A terv megtárgyalásának és az általa hordozott konfliktusok lehetőségének hatása alatt úgy dönt az alsó-szászországi kormányfő, hogy az újrafeldolgozó létesítményt ne építtessék meg mindaddig, amíg a (választásra jogosult) népesség nincs

meggyőzve a tervről és a létesítmény biztonságtechnikai uralhatóságáról. Aztán még ugyanabban az évben (1979) létrejön a szövetségi és tartományi kormányfőknek a nukleáris hulladék tárolásának és megsemmisítésének integrált koncepciójára – eltérve a hulladéktároló- és megsemmisítő létesítmények helyi koncentrációjától – és az újrafeldolgozás (a tárolás és megsemmisítés értelmében) alternatíváinak vizsgálatára vonatkozó határozata.

A munkacentrikus intézmények ezzel a határozattal próbálják megkerülni a problémát. A nukleáris hulladéktárolás és megsemmisítés megváltozott elveivel engedélyezik az újrafeldolgozásra vonatkozó politikai alternatívákat, és azt is elismerik, hogy az idő nyomása nem olyan szörnyű. Azonban az alapelvek azt is megengedik: az egyiket nem kell megtenni, és a másikat nem kell megengedni. Itt mutatkozik meg az „elfogadottságra" vonatkozó döntés. Az elfogadottságnak kell helyettesítenie a konszenzust. Az elfogadottság a lehatárolt konfliktus körülírására szolgál, vagyis arra, hogy az érintettek ne vállalkozzanak semmi veszélyes dologra (gravierendes) az intézkedéssel szemben.

Az alsó-szászországi tartományi kormány Gorleben-döntésének kimenetelében a nukleáris hulladék tárolása és megsemmisítése megváltozott alapelveinek hátterén a politikai rendszeren belül érvénytelenítik az újrafeldolgozó létesítményt igazoló eredeti érveket (Rechtfertigungsgründe). Felengedett a nyomasztó időzavar, az újrafeldolgozó létesítmény felállítására irányuló dologi kényszer lazult, mert mint mondják, a nukleáris hulladék tárolásának és megsemmisítésének léteznek más lehetőségei is. Persze a további vita, amelyet a munkacentrikus intézményi szerkezet csaknem minden képviselője most már lényegesen intenzívebben folytat, a sajátságos kontinuitás csalhatatlan nyomait hordozza. E kontinuitás érinti az újrafeldolgozó létesítményt igazoló új érvek megteremtésére irányuló fáradozást.

A történés úgy jelenik meg a „Gorleben után", mintha a dolgok a fejükre lennének állítva. Mint ahogy az emlékezetes, a WAA-t a „problémamegoldó koncepció" lényegi alkotórészeként vezették be. A további gazdasági növekedés előfeltételének számító energiaellátás, valamint a nukleáris hulladéktárolás és megsemmisítés problémáit meg kellett oldani. A szövetségi kormány és a villamosenergia-gazdaság emberei pártpolitikusok, valamint a szakemberek és szakértők egy része csak egy lehetőséget láttak a probléma megoldására: a maghasadó anyagok újrafeldolgozását.

Mármost a Gorleben–Hearing után jobbára ugyanazon szereplők mondják, hogy ezek a problémák egyáltalán nem léteznek, illetve megoldásukhoz semmi esetre sem az idő szorításában kell hozzálátni. Azt is mondják, hogy a probléma megoldásához az újrafeldolgozás alternatívái elgondolhatók, illetőleg rendelkezésre bocsáthatók. Sajátságos az, hogy az erőket most egy egészen más probléma megoldására koncentrálják: arra ugyanis, hogy a tapasztalt ellenszegülés ellenére miként realizálható a WAA-terv.

Emellett lényeges az újrafeldolgozás újbóli igazolása vonatkozási síkjának változása. Az energiapolitikai, valamint a hulladéktárolás- és megsemmisítés technikai szükségszerűségétől a technológia fenntartására vonatkozó döntéshez való elkanyarodás a politikai értékelés feltételeit is megváltoztatja. Legalábbis a technológia fenntartásának célja hasonlíthatatlanul nehezebben becsülhető fel, mint az állítólagos energiapolitikai cselekvési kényszer.

Végül egy új tehertételt is jeleznek. Eszerint nem a kényszerhelyzettől való felszabadulás kedvéért kell a jövőben újrafeldolgozó létesítményt építeni; ami által régebben elég-

ségesen igazoltnak tűnt a költségeknek a közösségekre és a terheknek az érintettekre való szétosztása; hanem egy – lehetséges – lehetőség megóvásának kedvéért kell megvalósítani a tervet. Ez új felvilágosító munkára ösztönöz.

Ily módon az a mód, ahogyan a hangsúlyokat elhelyezték a nukleáris hulladék tárolásának és megsemmisítésének újrafogalmazott elveiben, arra irányult, hogy a végrehajtó szervek a konfliktust inkább a konvencionális technikai változás pályáján dolgozzák fel. És arra is irányult, hogy az eddigiekben hallgatólagosan előfeltételezett konszenzus helyett elfogadottságot (Akzeptanz) kell szerezni.

Az elfogadottság anélkül fejezi ki az elfogadási készséget, hogy egyetértéshez vagy beleegyezéshez kötődne. Azért, hogy ezt elérjék, elfogadottsági stratégiákat fejlesztenek ki. Ezeknek az a funkciójuk, hogy a konszenzus képződés folyamatainak bevezetését éppenúgy elkerüljék, mint a disszenzus nyilvánvaló artikulációját. Az elfogadottság stratégiái a legitimális pótlására is szolgálnak. Árnyoldaluk a szavahihetőség további elvesztése – mindenekelőtt persze akkor, ha csődöt mondanak.

A politika és gazdasági képviselői ténylegesen fáradoznak az elfogadottság megszerzéséért – elsősorban a WAA-technológia javára egykor meghozott döntés elfogadottságáért – a nukleáris hulladék tárolásának és megsemmisítésének megváltoztatott elvei alapján. A munkacentrikus intézményrendszer reagál a disszenzusra – persze igen fantáziátlanul. Az elfogadás stratégiái a munka társadalmának bázisából kompenzációs ajánlatokat tesznek. A polgárok számára munkahelyeket, a létesítmény által érintett régió számára pedig pozitív struktúra hatásokat helyeznek kilátásba. Meglepő módon ez az ajánlat nem éri el a remélt hatást. A létesítés

potenciális helyein, Gorlebenben és Hessenben,[17] valamint a későbbi egymással versengő székhelyeken, Dragahnban és Wackersdorfban lezajló konfliktusra tekintettel kirajzolódik a technikai változás következményeinek elenyésző vonzerejére utaló tendencia: nyilvánvaló, hogy az elérni kívánt pozitív struktúrahatások és az új munkahelyek többé már nem hozhatóak feltétel nélkül összefüggésbe az új technikával. A politika és a (nukleáris) gazdaság elfogadottsági stratégiái eközben elárulják azt, amitől a terv ellenfelei már régóta félnek: a pozitív struktúrahatásoknak és az új munkahelyeknek kell az egyébként már meghozott döntést elfogadhatóvá tenni. A disszenzusra való reakció e formája – a demonstráció és az államhatalom foganatosítása mellett – egészen a wackersdorfi újrafeldolgozó létesítmény körüli összetűzés legutóbbi eseményeiig érvényesül (sich durchhalten).

A munkacentrikus intézményi szerkezetben eddig alig található elegendő kapacitás a technikai változás életvilágcentrikus értékelési mércéinek befogadására, mivel ezek csak nehezen összeegyeztethetőek a „munka társadalmának" normatív orientációival. A legkülönbözőbb érdekek képviseletét, a technológiapolitikai cél meghatározását és a technológiapolitikai döntéseket, illetőleg ezek megvalósítására gyakorolt befolyást vizsgálva alig ismerhetők fel az intézményi szerkezet inherens reformképességének előjelei.

A munkacentrikus intézmények durva normatív szelektivitása eközben előidézte egy olyan párhuzamos technológiapolitikai kultúra felvirágzását a társadalom perifériáján és az

[17] Az újrafeldolgozó létesítmény építése elleni alsó-szászországi döntés után Hessen miniszterelnöke, *Börner* az említett okokból kifejezte jóakaratát. Késznek nyilatkozott síkraszállni egy kis kapacitású (350 évi tonnás) hesseni újrafeldolgozó létesítmény felépítéséért.

intézményi kapcsolatok köztes tereiben, amelynek befolyásával szemben valamennyi lehetséges elszigetelési kísérlet bizony elenyésző sikerrel járt.[18] Jóllehet az „alternatív koncepciók" (amelyek egyelőre talán a nem konformista technológiapolitika gyűjtőfogalmának számíthatnak) részben szétterjednek az intézményi szerkezetben, azonban ezek inkább a hierarchikus szempontból alacsony beosztással és csekély döntési kompetenciával rendelkező funkcionáriusokat érik el. Ha eleinte hosszú ideig szó is lehetett a létesített intézményrendszer technológiapolitikai céltételezéseinek aszimmetrikus polarizációjáról egyfelől, és az abban nem képviselt érdek-

[18] Tanulságos a müncheni műszaki egyetem elnökének, *W. Wild*nek a Handelsblatt 1986. február 28. március 1-jei számában megjelent cikke: Die grün-alternative Perspektive ist trostlos und auch gänzlich irreal. Azokkal a szerzőkkel való intellektuális konfliktusában, akik felfogásuk szerint szellemi (igazoló) hátteret biztosítanak az alternatív mozgalmak számára *(Habermas, J.–Jonas, M.–Schumacher, E. F.)*, a munka társadalmában vitathatatlan objektív felismerésként értelmezett dologi kényszer konszenzuson alapuló érvényességének tételezésével kezdi fejtegetését: „Ahogyan a zöld-alternatív értékelképzelések keresztezik a munka társadalmának követelményeit, úgy keresztezik a zöld-alternatív tudomány elképzelések annak a kutatásnak a következményeit, amelynek helyt kell állnia a nemzetközi versenyben!" Majd az alternatív technika koncepció gondolatainak (az érdekek által vezérelt megismerés, a tudás szükségszerű felelősségetikájának és az enyhe technológiákra való irányultság háttere előtt) a legjobb és legreményteljesebb német tudósok új nemzedéke által történő, sokszor feljegyzendő adaptációját katasztrofális következményekkel járó szellemi zűrzavarként jelenítette meg. „Míg az USA-ban és Japánban főként a »High Technology« létezik, tehát kiváltképpen a modern mikroelektronika, az »Artificial Intelligence« és a géntechnológia, amelyek elbűvölnek és amelyek kihívják az alkotó aktivitást, addig nálunk a sok jó koponya azon fáradozik, hogy az olyan primitív technológiákat tegyék jobbá, mint például a szélenergia hasznosítása. Ezáltal a pénzt és szellemet olyan területre irányítják, melynek hozadéka valószínűleg csekély marad."

csoportokról másfelől, a „belső"-ről és a „külső"-ről – ami megkönnyítette, hogy peremhelyzetükről (Randständige), kívülállókról, kiszállókról beszéljenek –, akkor most már a polarizálódó technológiapolitikai célkoncepciók képviselői többé nem azonosíthatók precízen a belső-külső közötti különbségtevés segítségével. Éppen a dragahni[19] és a wackersdorfi konfliktus lefolyásának összehasonlító vizsgálata tanúsítja a résztvevő intézmények csökkenő normastabilitásának és csökkenő homogenitásának esetében a vélemények és koncepciók kiélezett polarizációjának tendenciáját. Ily módon megfigyelhetjük a wackersdorfi újrafeldolgozó létesítmény felállítása ellen megalakult és egyre erősödő intézményen kívüli ellenzék mellett azt is, hogy részben az érdekelt intézmények, illetve ezek tagjai is kifejezetten a terv ellen fordulnak. Mindamellett feltűnő a következő:

A WAA-terv elleni – intézményeken kívüli – mozgalom meglehetősen egyenetlen szociális struktúrája ellenére a kezdetben heteronóm és különböző kritikák és értékelések tendenciájukban homogenizálódnak. A terv pártfogóival és támogatóival való konfliktus „helyi jellege" csak felszíni. Az ellenállás tartalma, iránya és intenzitása inkább a konfliktus sajátlagos kontinuitásából fejlődik ki, amely Lüchow-Dannenbergben vette kezdetét, és amelynek közbenső állomásai Gorleben, Wangershausen, Dragahn, Karlsruhe és Pfalz voltak.

Az aktuálisan, mindig csak helyileg képviselt konfliktus, a „normális képet" jeleníti meg. A kisebbség (tudniillik a terv helyi ellenfelei) nem akarja a többség – mégpedig a munkacentrikus intézményi szerkezet szövedékében reprezentált

[19] Azt a székhelyet, amelyet aztán az alsó-szászországi miniszterelnök vett tervbe 1982-ben az újrafeldolgozó létesítmény létesítési helyeként.

társadalom – akaratát tiszteletben tartani. Ha azonban a konfliktust kivetítjük egy folytonossági vonalra, akkor a folyamat megfejthető mint egy kísérlet: a létesítés minden eddig „próbaszerűen kiválasztott" potenciális székhelye tulajdonképpen „kisebbség" volt a „többségben". Ha most ezt a kísérletet Flensburgtól Passauig mindenhol végrehajtanák – vagy társadalomtudományi segítséggel választanának ki reprezentatív székhelyeket –, akkor feltehetően kideríthetnének a WAA-terv többségi elutasítását.

A terv kritikusai és ellenzői többé vagy kevésbé egyhangúan a következő pontokra hivatkoznak:

– elkerülhető a környezetrombolás;

– a levegő, a föld, a talaj- és felszíni vizek megfertőzésének veszélye;

– a közlekedési utaknak a közúti szállítás szempontjából veszélyes anyagokkal történő terhelése;

– az alap- és polgárjogok túlzott korlátozásával járó magas ellenőrzési és felügyeleti nyomás;

– a termelt plutónium katonai hasznosításának veszélye;

– a plutóniummal való állami és magánvisszaélés veszélye;

– üzemgazdasági szempontból nem rentábilis a vállalkozás;

– népgazdasági szempontból ésszerűtlen, mert van elegendő és olcsó uránlelőhely;

– a terv előre meghatározza az atomenergia-kapacitások további kiépítését és hasznosítását;

– a független szakértők és az érintettek döntésben való részvételének hiányossága;

– a formális jogállami igazgatási eljárás nem garantálja a kielégítő biztonsági vizsgálatot;

– az eljárás jogszerűsége nem igazolja a tervet;

– a létesítmény építése és üzemeltetése révén elvárható

pozitív struktúrahatások vitatottak. A régió munkavállalói számára a közép-, illetve hosszú távú foglalkoztatási kilátások csekélyek. A környezet-, jog- és biztonságpolitika területén tett engedmények révén nem vásárolhatók új munkahelyek.

Az intézményi szerkezet opponáló tagjai érvelésüket az e spektrumból tartalmilag kiutasított kritikára vonatkoztatják anélkül természetesen, hogy a forrását felfednék. Egyfelől tehát a létesített intézményrendszerben szétterjednek a technológiapolitikai becslések és értékelések, másfelől azonban az intézményen belüli artikuláció a saját identitás számlájára megy. Az intézményen kívüli tiltakozás területére való argumentatív-diszkurzív hivatkozás elmaradása korlátozza a két terület részleges közvetítését, és fenntartja a párhuzamos technológiapolitikai kultúrát stigmatizáló címkéiket.

Az intézményrendszer azon képességét, amely lehetővé teszi a beszivárgó alternatív, illetőleg kiegészítő jellegű technológiapolitikai, határozottan az életvilágra összpontosító célkoncepciók feloldódását, elnyelődését, kétféleképpen korlátozzák. Az alsó-szászországi versenytárs Dragahn esetében például a DWK potenciális üzemeltető társaságának, továbbá a nukleáris komplexum mögötte álló szervezeteknek és intézményeknek alkalmasint túl nagynak tűnt az alsó-szászországi intézményesített igazgatási és szervezeti rendszereknek a terjedő ellenkoncepciók iránti fogékonysága (pl. az 1986-os tartományi parlamenti választások bizonytalan kimenetele; a hivatalban lévő CDU-kormányzat kiszámíthatatlansága). Ebben az esetben elkopott a megcáfolhatatlan döntés valóra váltásában való polgári részvétel elfogadási stratégiája. A résztvevő polgárok mind ebből azt a tapasztalatot szűrték le, hogy az egykori, mindenekelőtt az engedmény értelmében felkínált, az állami cselekvés legitimálásának és a kon-

szenzus kialakítása kérdésében való részvétel zsákutca volt. Mindkét oldal számára csak hátrányok adódtak.

Az államhatalom meggyengült, mivel engedett a döntési és megvalósítási folyamat „megnyitására" irányuló parlamenten – esetleg részben a legális eljáráson – kívüli nyomásnak, az ellenfelek úgy tekintették magukat, mint akik ki vannak téve az önző és öncélú mechanizmusnak anélkül, hogy törekvésüket lényegében megvalósítani tudnák.

A játék effajta változata eleinte egyáltalán nem fordul elő ténylegesen a bajor konfliktusban (Wackersdorfban). Azonban a konfliktus kiéleződését itt majdnem „előreprogramozni" lehetett, főleg Gorleben és Dragahn előtörténete révén. A cselekvés paramétereiként már csak az maradt hátra a bajor állami kormányzat számára, hogy a terv iránti elkötelezettségét összekapcsolja az államhatalom mint olyan autoritásával, és adott esetben a számára hozzáférhető, a jog és a rend létrehozására, illetőleg fenntartására szolgáló hatalmi eszközökkel. Azt, hogy az állami cselekvés a jogi alakszerűség ösvényén mennyire beszűkített, illusztrálja a következő:

„23-án a tartományi parlament meghozta a »bajor igazgatási eljárási törvény módosítására vonatkozó törvényt«, amelyben rögzítették a kormányzat »saját beavatkozási jogát«. Ez lehetővé teszi a miniszternek a tartományi tanács illetékességi területén »az azonnali cselekvést a közjót érintő lényeges okok alapján«".[20]

A Wackersdorf kérdésében illetékes tartományi tanács az újrafeldolgozó létesítményt érintő ügyekben különösen makacs ellenfele a bajor állami kormánynak.[21] Az újrafeldolgozó létesítmény felállítása körüli bajor konfliktusban az eljárás

[20] A Die Zeit, 1985. augusztus 23-i száma.

[21] Ehhez lásd: Natur, 1. sz. 1986. 20–27. o.

jogi alakszerűsége a projekt lebonyolítására és az engedélyezésre, a székhely meghatározására, az építés megkezdéséhez szükséges feltételek megteremtésére tekintettel egészen kiemelkedő szerepet játszik. Ez cselekvési teljhatalomként a bajor állami kormányzat igazolására szolgált, és ennek szempontjából a terv mellett és ellen szóló tartalmi indoklások vagy egyáltalán a tárgyalások maguk alárendelt jelentőségűek.

A WAA-tervet kitűnően bebiztosítják az intézményi szerkezeten belül. Eközben a hatalom különböző formái válnak hatékonnyá. Az alsó-szászországi Dragahnban végül is a DWK „piaci hatalmán"[22] múlott, hogy lemondjanak erről a székhelyről. A piaci hatalom latba vetése addig volt csak lehetséges, amíg a székhely meghatározásának kérdésében versenyhelyzet uralkodott. Amióta Wackersdorf mint székhely bizonyos lett, a piaci hatalom mint a hívek kikényszerítésére szolgáló eszköz teljes mértékben kiesik – az ellenérdekűen beállított népességet most már nem lehet fenyegetni az építési munkálatok félbeszakításával. Wackersdorf esetében mindez az állami hatalmi monopólium jogi alakszerűségévé alakul át, így az intézményi szerkezet megvédi magát a zavaró, külső befolyástól. Megnyilvánul mindez a rend és a kényszer eszközeinek helyben történő bevetése révén, az engedélyezési eljárás lebonyolításának módjában, és végezetül a „Lex Schuierer"-ben, amellyel (a „felhatalmazási törvény" alapján) a bajor tartományi parlament megkísérli az engedélyezési eljárásban akadékoskodó tartományi tanácsot hatalmától megfosztani.

[22] A piaci hatalomról specifikus értelemben lehet szó. A kommerciális újrafeldolgozás területén a DWK monopolista, és magas fokú autonómiával rendelkezik a székhely megválasztásában, függetlenül a nyilvános eszközök nagyságától, amelyeket a terv megvalósításához kap.

Az intézményi szerkezet tehát különböző mechanizmusokkal védekezik az intézményen kívüli kritikával és ellenzékkel szemben. Mindemellett jelentős elzárkózási törekvés is tapasztalható. Ezt egyfelől a különböző hatalmi formák felhasználása révén hajtják végre és ismét előállítják, illetőleg megerősítik az aszimmetriát az intézményrendszer és az intézményen kívüli terület között. Az elzárkózási folyamat másfelől egy „formalizálódást" feltételez, amely azután tovább mélyíti a WAA-tervezet életvilágcentrikus és munkacentrikus megítélése közötti szakadékot. A terv intézményeken kívül levő ellenfeleinek a terv további formalizálódása egyre inkább olyannak tűnik, mint ha saját technológiapolitikai céltételezéseikkel szemben tudatlanul állnának szemben. Ez ellen különböző, részben a legális, eljáráson kívüli tiltakozási- és reakcióformákkal kísérelnek meg védekezni. Az intézményrendszer számára viszont e védekezési formák az intézményesen biztosított rend és államhatalom megengedhetetlen provokálásaként jelennek meg, sőt olyannak, amelyek hajlamosak az „újratermelődésre" is. A társadalomtudományok előrejelzéseinek minden gyengesége ellenére azt mondhatjuk: a Wackersdorfi WAA körüli konfliktus mindinkább éleződni fog, ha fennmarad az érdekek jelenlegi konstellációja.

A munkacentrikus intézmény reformképességét egyelőre alacsonyra kell értékelni. Az életvilágcentrikus technológiapolitikai koncepciók feloldása, figyelembevétele kevés kilátással kecsegtet. Ha az életvilágcentrikus és munkacentrikus célkoncepciók közötti olyan feszültségek adottak, mint a WAA-konfliktus esetében, akkor az intézményi szerkezet technikai változások konszenzus által támogatott vezérlésének helyettesítéseként hatalmi eszközök[23] bevetésével reagál. A modern társadalmak aktuális problémáival szemben a hatalom az irányítási rendszer legalkalmatlanabb technológiapolitikai szabályozója. Az persze nem lehet, hogy a társadalmak valaha is „hatalom nélkül" funkcionálhatnának. Ebben rejlik a társadalmi változás paradoxonja – vagy ez dialektika? Mert ahhoz, hogy a technikai változás elsődlegesen hatalmi vezérlését más módozatokkal felváltsák, lényegileg szükséges a hatalom bevetése és a hatalmi viszonyok eltolódása. Az „új" technológiapolitika, – amely kész arra, hogy az autonóm döntéshozatalra és megvalósításra irányuló legális jogot az intézményen belüli és kívüli térben az ésszerű technológiapolitika célok előállítása szerint rendezze el – a racionálisan tanúsított szuverenitás kifejezése lenne és visszanyerne egy darab elveszített, tartalmilag az önálló legitimálás kibontakoztatására szolgáló területet a hatalom játékában közvetített, a hatalmi eljárás által támogatott formális igazolással szemben. A formális legitimáció jelenleg a racionalisztikus munkacentrikus intézményi szerkezet számára megszabja az ész határait, amelyeket aztán a legátütőbb erejű fegyverével, a racionalizációval igyekszik állhatatosan kitolni. Ténylegesen az új technológiapolitika sok megfigyelő számára úgy jelenik meg, mint amely voltaképpen csak a társadalmi-hatalmi viszonyok eltolódása révén gondol-

[23] A hatalom formái különbözőek lehetnek. A fentiekben megnevezettek mellett tekintetbe jönnek a stratégiai játék változatai is. Habár a bajor SPD például határozottan a terv ellen nyilatkozott, az SPD által vezetett szövetségi tartományokban, Brémában és Hamburgban mégis határozottan legyengítették ezt akkor, amikor a szövetségi tanácsban a Honvédelmi Minisztérium megrendelésével kapcsolatos elvárásokra való tekintettel hozzájárultak saját iparuk (hajógyárak, repülőgép-építés stb.) számára szükséges állami szubvenciókhoz.

ható el. Ez meglehet. Azonban ez a gondolat maga is utal arra a belátásra, hogy a „bárhogyan is strukturált" hatalmi viszonyok bázisán a technikai változás számára olyan integráló és szabályozó módozatokat kell „megszabni", melyek révén a társadalom elnyeri a technikai változások potenciális formálhatósága kognitíve irányított hasznosításának esélyét. A további társadalmi fejlődés szempontjából csak így lehetne konstruktív módon átalakítani a technikai változások önértelme és az öntörvényűsége közötti különbséget.

Bármilyen illuzórikusan és utópikusan hangozzék: A Technikai változás társadalmilag kritikus értelmezésének és önértelműségének átalakítása olyan technológiapolitikai diskurzus révén kecsegtet a legjobb kilátásokkal, amely segítségével éppenhogy el kellene viselnie a munka- és életvilágcentrikus technológiapolitikai célkoncepciók közötti feszültségeket. Egy ilyen vitában lényeges lenne a különböző technológiapolitikai célkoncepciók képviselete. A jelenlegi munkacentrikus intézményi szerkezet célhoz, értékhez és normához kötöttsége azonban nem alakította ki e képviseleti formákat. A diskurzus nem hozható közös nevezőre a megcáfolhatatlan döntések megvalósításában való polgári részvétellel. Ebbe a rubrikába esik mindenféle, az elfogadottság megteremtésére irányuló intézkedés – a Hearingtól egészen az igazgatási eljárás (félig) nyitott ajtajáig. Amennyiben a WAA-terv konkrét esetében a konfliktus sok résztvevőjénél – érthető módon – csak az igazgatási eljárás nyilvánosságáról van szó, félrevezető lenne e törekvéseket a részvételi érdekekkel és koncepciókkal összekapcsolni. Az új technológiapolitikai célmeghatározási folyamat „bevezetésének" döntő előfeltétele pontosan abban rejlene, hogy kérdésessé tegye a politikában és a gazdaságban levő igazgatásoknak a tényleges

célmeghatározás és döntés számukra természetes módon adott funkcióit.

A technológiapolitikai diskurzus nem gondolható el társadalmi rendezvényként. A vitának eltérő társadalmi síkokon és különböző szervezett aggregátumokban kell kibontakoznia. S megvannak az előjelei, annak is, hogy – bár nagyon mérsékelten és koordinálatlan módon – ebben az irányban is történik valami. A jövőbeni kutatási erőfeszítéseknek arra kellene irányulniuk, hogy a megfigyelhető egyedi jelenségeket, eseményeket és tendenciákat a modern társadalom diskurzus által vezérelt technikai változására irányuló, itt kezdeményezett perspektívában vessék alá az elemzésnek. Itt csak néhány olyan példát nevezünk meg, amelyeken mindenkor behatóbban tanulmányozni lehetne az adott síkra nézve specifikus és témára vonatkoztatott technológiapolitikai viták kibontakoztatására irányuló, többé vagy kevésbé világos kiinduló feltevéseket.

a) A „Munkaélet humanizálása" és a „Társadalmilag összeegyeztethető technikaformálás" szociálisan orientált technológiapolitikai támogató programjai kétségkívül tartalmaznak „vita potenciált". A hasznosított és eltékozolt esélyek pontos rekonstrukciója a programok mindenkor specifikus valóra váltása révén feltehetően nagyon termékeny lenne a technikai változás vezérlésének problémáját illető további megegyezés számára. Már csak azért is, mert ebben a diskurzus különböző síkjait[24] alapozták meg úgy, hogy bizonyos mértékig kísérleti módon reprodukálhatnák a koordináció, integráció és vezérlés problémáit.

b) A Bundestag Hivatalos Vizsgáló Bizottságainak jelen-

[24] Belső szervezet; szervezetek és szövetségek közötti kapcsolatok; szövetségek és szövetségek; szervezetek és állam; szövetségek és állam stb.

tései a „Jövendő atomenergia-politika", az „Új technológiák", és a „Géntechnológia esélyei és kockázatai" az eltérő technológiapolitikai probléma definíciókra és célkoncepciók összetételére és képviseletére való tekintettel fölöttébb tanulságosak. A mindenkori probléma megoldási javaslatok különösképpen baljósak, „legális szempontból" meglehetősen gyenge lábakon állnak. Úgy tűnik, hogy a hivatalos vizsgálóbizottságok a diskurzus önkorlátozását készítik elő, miután a megbízásnak megfelelően elfogyasztották azt.

c) A DGB Szövetségi elnökségénél létesült a *„Technika és Munka Munkaközössége"*, a szervezet új és érdekes formája – tekintettel a technológiapolitika megegyezésre vonatkozó új kiindulópontok azonosítására. Az ARGE TA a technika következményeinek autonóm módon, prospektív értékeléseit készíti el – jelenleg az energia területén.

HAJO WEBER

A PIAC ÉS AZ ÁLLAM KÖZÖTT

A japán és a német technológiapolitika szempontjai

Zwischen Markt und Staat. Aspekte japanischer und deutscher Technologiepolitik

Mintegy száz esztendeig – a „modern idő" kezdetétől addig az időpontig, amikor a japán társadalmi össztermék a Német Szövetségi Köztársaságét meghaladta (1967) – a német gazdaság Japán számára példaként szolgált, nyilatkozta a japán ipari bank elnökhelyettese (Süddeutsche Zeitung, 1985. november 23–24., 3. o.).

Úgy tűnik, hogy időközben a „tanulók" és „tanítók" között nemcsak dramatikus felcserélődés történt, hanem a technikai-gazdasági fejlődés globális trendje strukturálódott át. Mintha a technológiai fejlődés és a gazdasági teljesítmények új trendjét már nem lenne helyes az öregtől (Európa) az új világhoz (Egyesült Államok) mutató irányba elhelyezni (Schmidt, 1984). Azóta, hogy a japánok az Egyesült Államokat 1980-ban az autógyártás területén megelőzték, és a japán ipar az ötödik generációs számítógépcsalád előállítására elfogadott egy tervprogramot, mintha a világ technológiai és termelési gravitációs központja az atlanti térről a csendes-óceánira tolódott volna át (vö. McMillan, 1984. 2. o.). Ezért aligha csodálható, hogy egy, a japán kutatási és technológiai rendszerről készült tanulmány azt ajánlotta, hogy meg kellene vizsgálni a Szövetségi Köztársaságban (NSZK), hogy „mennyiben lehet a japán rendszer hatásmechanizmusainak tapasztalatai alapján a németet továbbfejleszteni és teljesítőképesebbé tenni" (Prognos, 1983. 27. o.).

A problémáknak megfelelően heves viták folynak arról, hogy milyen okai vannak a német gazdaság „szklerózisának" és a technológiai dinamika elhanyagolásának. Miközben ez egyesek számára a piac kudarcának következménye, addig mások ebben a politika – azaz az adminisztráció, a kormány és a kormányzó pártok – problémamegoldó tehetetlenségét látják.

Ha a piac és az állam – vagy mindkettő – kudarcot vall,

van-e a társadalom befolyásolásának és formálásának alternatívája? Mind az újabb szakmai egyesüléseket, szövetségeket vizsgáló kutatás – különösen a neokorporatív kérdésekre irányuló (ehhez adalékok: Alemann–Heinze, 1979; Schmitter–Lehmbruch, 1979; Streeck–Schmitter, 1984; elméleti kontextusban: Weber, 1985*a*, ua. 1987), mind az ezen problémakomplexum újabb rendszerelméleti megfontolásai (Glasgow 1984, továbbá Willke, 1983) –, a társadalmi irányítás más választható lehetőségeire hívták fel a figyelmet, mégpedig a politikai, a szociális, a gazdasági és a technológiai folyamatok intermedier megállapodásokkal történő önirányításának választhatóságára, mivel a neokorporatíve strukturált szövetségi és cselekvési rendszerek kiegészítő vezetési effektusokat helyeznek kilátásba (Streeck–Schmitter, 1984; kritikailag: Offe, 1984).

Annak elemzésében, hogy különböző kontextusokba hasonló problémahelyzetek miképp tevődnek át, a következőkben annak kell utánajárni, hogy a különböző adottságok miképp mozdítják elő vagy akadályozzák meg az önszabályozó grémiumok intézményére nehezedő – még csak elméletileg megalapozott – „nyomást" (a német kutatási és technológiai politikáról lásd: Lorenzen, 1985).

Analízis és tervezés mint a japán gazdaságpolitika alapelvei

Különösen két fontos érvet említenek a japán ipari és technológiai politika sikerével kapcsolatban. Az egyik érveléstípus a „piac" és „állam", a „konkurencia" és „terv" kapcsolódásának optimalizálását tartalmazza: a két elvet

egészében az ipari és társadalmi fejlődés előnyére kombinálják (pl. Greve, 1980., 103. o.).

A második érveléstípus a minden ipari társadalom közös trendjéhez, a gazdaság egyes szektorainak a foglalkoztatási hatékonyság területén tapasztalható jelentős eltolódásához kapcsolódik: az ipari és agrárszektor terhére növekvő információs és szolgáltatási szektor trendjéről van szó (lásd ehhez a posztindusztrializmus irodalmát pl. Bell, 1975; Gershuny, 1977; Toffler, 1980, ezen tételek linearitás-feltevését problematizálja: Offe–Berger, 1980).

Az ipar- és technológiapolitika számára mégis döntő, hogy ellentétben a többi nyugati és keleti ipari nemzettel, ez a trend – úgy tűnik – másképp érintette Japánban a politikai irányítás paramétereit, mert „a japánok megtanulták a poszt-indusztriális és információs forradalom leckéit, és ezeket versenyképes előnyökké fordították" (McMillan, 1984., 64. o.).

Mégis miről szóltak e leckék?

1. Az egyes szektorok és ágazataik viszonyáról,
2. a változási folyamat politikai irányításának módjáról, a gazdasági, a technikai-tudományos és a szociális szempontokról és következményekről.

Az első problémakör esetében az a felismerés hatékony, amikor a gazdaságot mint különböző szektorok, ágazatok, iparok együttesét ragadjuk meg. Az állam és más politikai erők feladata ekkor az, hogy ezt a „kompozíciót" meghatározott kritériumok szerint – például a jövő figyelembevétele, értékteremtés, a világpiac potenciálja – elemezzék és optimalizálják. Ezért Japánban a gazdaság adott szerkezete nem olyan lesz, mint amilyen sok más ipari országban, ahol a gazdaság adottként és alig változóként működik, hanem egy olyan népgazdasági beruházás, illetőleg tőkeágazatnak tekin-

tik, amely az új iparágak tudatos kifejlesztése, illetve a perspektívátlan „régi" ágazatok leépítése révén optimalizálható, éspedig a nagy exporthányadú, magas termelékenységű, modern technikájú és nagy értékalkotó hányaddal dolgozó iparok, ágazatok irányába. Gondoljunk itt a jövő iparágaira, mint az információs és adattechnikára, az új alapanyagokra, a biotechnikára, az automatikus gyártási rendszerekre stb.

A várt növekedést és a munka termelékenységének állapotáról és fejlődéséről szóló adatokat alapul véve a politikai fórumok abba a helyzetbe kerülnek, hogy képesek a mindenkori ipari kompozícióról képet alkotni. A megfelelő adatokból kiindulva, az adott iparágak kettős értékrendszerbe sorolhatók, az egyik, amely a jövőbeli fejlődést hordozza („star performers"), a másik, amely a csekély növekedés és az alacsony termelékenység miatt leépítendő („throw away industries").

Ezen dichotomia alapján a politikai intézmények a forrásokat a gazdasági és társadalmi elviselhetőség szempontjából a „sunset industries"-ról a „sunrise industries"-ra képesek áthelyezni. Ezen adatok bázisán képesek a politikai intézmények más politikát – így a tudomány-, a technológia-, a kereskedelmi és a gazdaságpolitikát – integrálni. A japán ágazati politika mindezek ellenére szemmel láthatóan politikailag támogatott is lehet, s lemondva arról, hogy választási ciklusokon keresztül ragaszkodjon az elavult struktúrákhoz, nyíltan támogathatja a kitűzött célok megvalósítását, a belés külgazdasági követelmények alapján pedig irányíthatja az erős, jövővel rendelkező iparágazatokat.

Ez a „portfolio approach" azonban csak az egyik – bár központi – aspektus a japán gazdaság struktúraváltásának irányításában. A piac és az állam között kibontakozó sikeres

ipar- és technológiapolitika alapelemeit csak további tényezők figyelembevétele világítja meg.

Az egyik vonás azon módozatot érinti, amelyben a társadalmak magukat a környezetükben észlelik, megfigyelik, leírják, reflektálják, és elméleteket alakítanak ki önmagukról és környezetükről (ehhez általános vonatkozásban: Luhmann, 1984). A másik aspektus pedig egy adott politikai rendszer „műveleteket irányító struktúráit" érinti, azaz képességek, gazdasági követelmények, érdekszövetségek, tudomány stb. feldolgozását, és a jövőbeli döntésekben transzformálását. Az MITI (Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium) és a hozzákapcsolódó Ipartudományi és Technológiai Iroda (AIST) képezik a japán ipar- és technológiapolitika központját. Azok a kutatáspolitikai ráfordítások, amelyek nem állnak közvetlen kapcsolatban az ipari kutatásokkal – például a nukleáris kutatás – a Tudományos és Technológiai Társaság (STA) révén valósulnak meg, az egyetemi kutatás pedig az Oktatásügyi Minisztérium által.

Ellentétben a más országokban alkalmazott társadalmi keretszámok és fejlődési adatok koncentrálásával, a japánok minden ágazat, minden szektor számára specifikált környezettanulmányt (environmental scanning) használnak (McMillan, 1984., 103. o.). Ezen elsődlegesen minden egyes ágazat adatprofilját értik, amely növekedési, kapacitás leterheltségi, termelésnövekedési, költségfejlődési, piacrészesedési és technológiai információkból áll. Ezeknek az adatoknak az alapján az „MITI"-n és a hozzákapcsolt ügynökségeken belül politikákat és stratégiákat terveznek, vagyis elképzeléseket, amelyek a „van helyzet" és a megcélzott „legyen helyzet" – azaz az ország és egyes ágazatok nemzetközi versenyképességének biztosítását – vázolják. Ezen elképzelések funkciója a kölcsönös orientálás lehetőségében van,

mind a politikai intézményeken és osztályokon belül, mind pedig a cselekvők számára a gazdaságon és a tudományon belül.

Az adatállományokat és az elképzeléseket azután a politikai intézményeken belül – azaz esetleg az MITI-n vagy a kapcsolódó ügynökségeken belül – valamennyi iparág számára szolgáló keretté fejlesztik tovább. Hátteret adnak az iparra mint egészre, és az egyes szektorokra és ágazatokra vonatkozó koncepcióknak. Példaként az 1975-ös – időközben többször aktualizált – „Japan's Industrial Structure – a long range vision" terv szolgálhat.

Különösen a nyugat-európai országokban kelti a „tervezés" fogalma rendszerint a „dirigálás" asszociációját. Amennyiben ez megítélhető, ezek a félelmek – vagy éppen remények – a japán tervekre és elképzelésekre nem illenek. Egyrészt, mert ezek nem a piaci versenyt függesztik fel, hanem ellenkezőleg ezt kell erősíteniük; másrészt pedig, mert ezek az elképzelések nem mint „terv", mint „struktúra", hanem mint „folyamat" ragadhatók meg, amelyben a tervet is és az általa érintettek magukat is „megújítják". Szokatlanul csenghet, hogy ezeknek még az is funkciójuk, hogy a jelenben a múltat aktualizálják (McMillan, 1984. 62. o.), vagyis a saját fejlődést és annak dinamikáját bemutassák. Az elsődleges funkciójuk mégis abban van, hogy:

– támogassák a jövőbeli fejlődésről kialakítandó társadalmi konszenzus létrejöttét, és egyidejűleg az ebből következő konzekvenciákat, stratégiákat, politikákat stb. lehetővé tegyék; vagyis elsődlegesen orientáló, tanulási funkciójuk van;

– mind a társadalom, mind az egyes iparágak és szervezeti egységek önmegfigyelésének és elhelyezkedésének analitikus felbontóképességét fokozzák, tehát a tanulási folyamatokat kezdeményezzék;

– a heterogén érdekek közötti párbeszédet intézményesítsék és a jövőorientált játéktereket kibővítsék, éspedig a cégeknél, a szövetségeknél és az államnál. Ezek inkább az önvezérlést szolgálják, s nem pedig az idegen (külső) vezérlést.

Technokorporatizmus mint a japán gazdaságirányítás sikerének feltétele

A japán politikai rendszer műveletirányító struktúrái és folyamatai egyfelől a legmagasabb komplexitás, bizonytalanság és nyugtalanság révén jellemezhető ipari és technológiai területekké válnak; másfelől pedig e struktúrák és folyamatok a specifikus szervezeti formáknak és a heterogén érdekeknek, a részrendszerek sajátos nyelvezetei kiegyenlítésének és a konszenzusteremtés „kiegyensúlyozásának" a szervezeti formákkal együtt intézményesített fórumai, röviden: a politikai rendszeren belül az ipari és technológiapolitikai koplexum kimondottan tudományosan tervezett technokorporatív tulajdonságai (a technokorporatizmus fogalmának alkalmazásáról: Heydebrandt, 1983.; Marin, 1982., ua, 1985., Weber, 1985*b*).

Ezt a tézist jól példázza a központi intézmények ipari és technológiapolitikai irányítása, a már említett Nemzetközi Kereskedelmi és Ipari Minisztérium (MITI).

A minisztériumnak az irányításhoz rendelkezésre álló médiumok vonatkozásában – mint a pénz és a jog – feltűnő, hogy mindkettő, ha úgy akarjuk, „takarékosan" használható. Eszerint, mint ismeretes, az ipart vezérlő intézkedések kevéssé támaszkodnak az irányítást szolgáló törvényekre vagy más jogszabályokra (vö. Ueno, 1980. 395. o.). Noha a vezérlő intézkedéseket általánosan lefedik a törvények, azokat alig

bonyolítják le a jogi formák szerint. A döntés- és magatartás-befolyásolás más eszközeinek az érvényesülését részesítik előnyben. Összességében egy olyan trend rajzolható meg, amely az ötvenes évek erőteljesen jogilag irányított befolyásolásától – pl. a „Foreign Exchange and Foreign Trade and Control Law" a ki- és beviteli szabályozásokról – az információk kommunikatív rendszerben történő befolyásolásához, a technológiai és piaci fejlődés stb. alakításához vezet.

Az irányítás elsődleges módszere kialakítja azt, amit „administrative guidence"-nek neveznek, azaz a jövőben létrehozandó állapotok – adminisztratíve a központosítva irányított – kommunikációs folyamatát, messzemenően lemondva a jogilag támogatott hatalom realizálásáról. Az ajánlásokat persze az állam generalizált képessége, a hatalom és kényszer gyakorlása fedezi (vö. Ueno, 1980. 395. o.).

E tényállásból nem következik, hogy az „ajánlások" elfogadásának „önkéntessége" a gazdaság részéről konfliktusok nélkül történik, és a hatalom lemond befolyásolási lehetőségéről – jóllehet ezt a befolyásolás finoman használja fel. Ugyanis az MITI – éppúgy, mint a többi minisztérium – abban a helyzetben van, hogy a pénzügyi rendszer felől (ezek elsősorban a Bank of Japan, a Japan Development Bank és a további nagyobb city bankok), azaz a hitelek stb. szelektív elosztása felől a cégek engedelmességi „készségére" hatást gyakorolnak. Különösen az iparpolitika területén, az elavult iparágak szanálása esetén használják ezt az eszközrendszert az állami intézmények éppúgy, mint más eszközöket, amelyek a Szövetségi Köztársaságban (NSZK) nem is ismertek. Ezekhez tartozik például a kartellizálás támogatásának, a cégek fuzionálásának, a piacok díjszabási és nem díjszabási intézkedésekkel való berekesztésének lehetőségei, és a struktúraváltoztató intézkedések finanszírozása az arra rendszeresített vámok felemelésével. Éppígy járnak el az úgynevezett „sunrise" iparágak esetén is, amelyekbe a bankrendszert befogják és meghatározott terveket előnyösen finanszíroznak, vagy adókedvezményekkel és indirekt kutatási támogatásokkal segítenek. Az ilyen intézkedések pénzügyi összköltsége – az információk szerint (vö. Prognos, 1983. 84. o.) – a kutatási és fejlesztési költségeket tekintve a társadalmi össztermékhez mérten alatta van a Német Szövetségi Köztársaság ilyen költségeinek.

A japán ipari és technológiapolitika sikereit mindezek alapján aligha lehetne a „több pénzre," illetve a „több jogra" hivatkozással megindokolni.

Az ipar- és technológiapolitika elsődlegesen a politika, a pénzügyek, a kutatás stb. képviselői közötti kommunikáció bázisán valósul meg (Vogel, 1979. 74. o.; VDMA, 1981. 325. o.). Így érthetővé válik, hogy az állami intézmények befolyása elsődlegesen a résztvevők csoportdöntései révén alakul ki, s e döntési és kommunikációs folyamatokban alakítják ki az adott információk bázisán a közös helyzetdefiníciókat – például a világpiac trendjéről, piaci potenciálról, a költségekről és a kapacitás kihasználásáról.

A politikai központi struktúra, s a gazdaság, a tudomány és a politika közötti egyeztetés korporatív tulajdonságokat hordoz. Ellentétben Nagy-Britanniával, amely alapján Pahl/Winkler (1975) a korporatizmus koncepciót kialakította, Japán sokkal inkább megfelel ennek a koncepciónak (Pemple/Tsunekawa, 1979. 244. o.). E tézis bizonyíthatóságához számításba kell venni, hogy a japán érdekközvetítő rendszer épületét az aszimmetria jellemzi, hogy a szakszervezet szövetségi rendszereinek alapja az elsődlegesen vállalathoz kapcsolódó szakszervezeti struktúra, s e struktúra a csak gyengén kialakított csúcsszövetségeket tartalmazza, s kevésbé centra-

lizált, mint a japán gazdasági és munkaadói szövetségek, illetve a kamarák szövetségi rendszere. E szerkezetet vizsgálva ahhoz a nézethez közelítünk, hogy e rendszernél egy „corporatism without labour"-ról van szó (ua. 246. o.).

A japán szövetségi rendszer sajátos felépítésétől függetlenül a politika kialakításának és végrehajtásának szervezetét irányító struktúra elemei a központi minisztériumokban és ügynökségekben – különösen az MITI-nál – azt látszanak igazolni, hogy a japán rendszert mint a technokorporatív politikai rendszerek magasan fejlett formáját írhatjuk le. Ennek a rendszernek egyik súlypontját képezi az ipar- és technológiapolitika területe, amelyet más politikai területeknél erősebben tűzdeltek tele technopolitikai intézkedésekkel. E mechanizmusba a különböző funkcionális feladattal bevont tagok révén – akik meghatározott problématerületeken a szakszervezeteket is képviselik (Vogel, 1979. 88. o.) – különböző távlatok, érdekek, információk kerülnek be és jelentős eredményeket produkálnak, például a „root binding"-nek, kiegyensúlyozásnak és integrációnak a megcélzása, amely lehetővé teszi, hogy az előzetes elképzeléseket ipar- és technológiapolitikai célokká alakítsák át, olyanokká, melyek a többi ipari ország számára a „japán kihívás" alapját képezik, és amelyek a hatékonyságuk révén a „nagyobb piacot" vagy a „több államot" képviselő nemzeti politikákat messzemenően elavulttá tehetik.

Érthetővé válnak a rendszer technokorporatív tulajdonságai, ha azon központi ipari és kereskedelmi kamara összetételét elemezzük, amelyekben a formális és informális csatornákon a japán ipar- és technológiapolitika központi „irányelveit" tervezik és megvalósítják.

Az első helyen áll a Tudomány és Technológiai Tanács Tudomány és Technika Hivatala, amely a miniszterelnöknek

van alárendelve, és amely szoros kapcsolatban van a kamarával. A bizottság esetében egy olyan szervről van szó, melynek 11 tagja a pénzügy- és kulturális miniszterből, az „Economic Planning Agency" és a „Science and Technology Agency" vezetőiből, továbbá a 210 képviselőt átfogó „Science Councils" elnökeiből – ezen utóbbi a tudományos parlament olyan formája, amelyben a tudományon kívüli közélet jeles szereplői is munkatársak –, az igazgatás, a tudomány és az ipar további öt képviselőjéből áll. A kamara számára dolgozik továbbá hét, funkcionális kritériumok alapján összeállított bizottság.

Szűkebb értelemben az ipar- és technológiapolitika legjelentősebb bizottsága az „Industrial Structure Council". Ez a japán gazdasági szövetségek (Keidanrem) elnökének vezetésével alakult az ipar, a tudomány, az igazgatás reprezentánsaiból és a gazdasági szövetségek csúcsán álló képviselőkből (McMillan, 1984. 66. o.).

A bizottság a japán gazdaság alapvető strukturális problémáival foglalkozik, tehát a világgazdaság további struktúraváltozásának problémáival, és ennek a japán gazdaságra gyakorolt hatásával, ezen kívül még olyan problémákkal, mint az energia, a nyersanyagok, a környezetvédelem. Központi feladataihoz tartozik a prognózisok kialakítása, amelyek Japán gazdasági potenciáljának szerkezetváltásához szükségesek. Ehhez csatlakozik 20 állandó bizottság, például olyan témakörökben, mint a környezetvédelem, a beruházások, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, valamint az informatika (vö. VDMA, 1981. 39. o., 316. o.).

Szűkebb értelemben a technológia- és kutatáspolitikára szakosodott az „Industrial Technology Council". Ez a bizottság az MITI-nek és az ezen minisztériumhoz tartozó, a technológia- és kutatáspolitika irányítása számára központi

„Agency of Industrial Science and Technology" (AISTA)-hoz mellérendelten működik. Ez az ipar, az állami társaságok, a kereskedelmi társaságok, a tudomány és a nyilvánosság egyéb képviselőinek kb. 35 reprezentánsát foglalja magába.

Ha figyelembe vesszük, hogy e központi bizottságok számára speciális témákkal foglalkozó bizottságok, tanácsadók stb. sokasága dolgozik, akkor a japán technokorporatizmus központi struktúrái és elemei világossá válnak. A gazdaság, a tudomány és a politika közötti összekapcsolódás számára még az is lényeges, hogy a specifikus bizottságokban képviselt reprezentások az ipari csoportokhoz információt közvetítenek, amelyeket ott megtárgyalnak, és az eredmények a bizottságok további döntésének folyamatába visszakerülnek. Ennek a folyamatnak az a funkciója, hogy a problémákat időben azonosítsák, a szükséges információkat megszerezzék, a problémák felismerését kiszélesítsék és a döntések legitimitását biztosítsák.

Más országokban is, mint például az Egyesült Államokban, a központi minisztériumok mellett a bizottságok sokasága létezik. Az azonos fogalom ellenére azonban a két országban más-más funkciókat teljesítenek. A japán technokorporatív jellegű konzultatív rendszer több szempontból is különbözik az amerikaitól.

– A japán bizottságok csaknem de facto döntési hatáskörrel rendelkeznek. Noha alakilag a döntéseket az igazgatáson belül vagy a parlament által hozzák, alig van megnevezhető különbség e bizottságok döntései és más központi szervezeteken belüli politikai döntések között (Vogel, 1979. 88. o.).

– Alig van más ország, amelyben a bizottságok olyan nagy száma létezne, mint Japánban. A rendszeren belül a bizottságok között alig van hézag, mivel csaknem valamennyi tartalmi kérdést – az alapvető döntésektől a részproblémákig és az egyes tervek végigkíséréséig – tisztáznak a szaktanácsadók bizottságaiban.

– Hasonlóképp, mint más ilyen jellegű bizottságokban, a különböző érdekszervezetek képviselői érdekeik megvalósításáért harcolnak. Ha azonban közös döntés születik – többékevésbé szabadon, vagy kisebb-nagyobb szociális és gazdasági nyomással –, akkor ezekben a bizottságokban a képviselők készek a parciális, rövid távú érdekeket alávetni a hosszú távú elképzeléseknek. A résztvevő érdekszövetségek az ilyen esetben átveszik a szabályozó funkciókat – pl. a felesleges kapacitás leépítésénél, a kutatási állomány felszerelésénél és az ágazati kartellek megalakításánál stb. (Vogel, 1979. 108. o., 117. o.).

– Ezen cselekvési rendszerek jelentősége megmutatkozik a magas időráfordításban is. A japán minisztériumi alkalmazottak idejük 50–60%-át bizottságokban töltik (Prognos, 1983. 218. o.).

A szövetségi érdekek megakadályozzák a technokorporatizmus fejlődését a Német Szövetségi Köztársaságban

A politikai igazgatás, gazdaság és tudomány közötti, technológia politikailag releváns közvetítő struktúra kutatásai az NSZK-ban világossá teszik, hogy a kutatás és technológia támogatása mind a szervezeti, mind a programok szintjén a legfőbb konkurenssel, Japánnal szemben hiányosságokat mutat. Így például szövetségi és tartományi szinten az egyes intézmények különböző programokat hajtanak végre, amelyek hatásmódjukban egyidejűleg átfedők, illetve ellentétesek. E támogatási dzsungel és annak diffúzitása a gazdaságban az innováció hatását nemcsak az áttekintés hiánya és a

bürokratikus korlátok miatt csökkentette, hanem két különböző támogatási elv követése miatt is: a BMW-i támogatás szinte kizárólag az indirekt mechanizmusokra támaszkodik – az adók csökkentése, innovációs segélyek és prémiumok a személyzet növelésére az F&E-ben –, a BMFT ezzel szemben elsődlegesen a specifikus innovációk közvetlen támogatását megcélzott programokra összpontosít. Pontosabban: a gazdasági minisztérium a piaci erők hatékonyságára, a BMFT pedig inkább az igazgatás racionalitására támaszkodik. A kutatás- és technológiapolitikának ezért azt vetik szemére, hogy sem szervezetileg, sem a programok szintjén nem meggyőző (Bruder-Hofelich, 1982. 29. o.). A fent ábrázolt japán struktúrák és politikák ismeretében kérdéses, vajon az egy ágazatra korlátozódó technológiai ugrás problémájának felvetésére a megfelelő formát választották-e? Ezt ugyanis kétségbe lehet vonni, mivel egy további alternatíva, amely – ha úgy akarjuk – a távol-keleti változathoz a legközelebb jutott, csak csekély megvalósítási esélyekkel rendelkezett; a „technológiapolitikai párbeszéd" intézményesítéséről, a cégek, az állam, a szövetségek és a tudomány képviselői számára a szervezeti és programatikus kapcsolódás megteremtéséről van szó. A 70-es évek végén, a 80-as évek elején Hauff és Bülow kutatási miniszterek egy ilyenfajta technokorporatív elrendeződés megalapozásának kísérletére vállalkoztak.

A BMFT a pártfogói program, a „gyártási technika" fejlődése, a „technológiapolitikai párbeszéd" intézményesítésének és programszerű rögzítésének kísérletét példázza. Mindez a technokorporatív vezérlési és cselekvési küzdőtér elrendeződésének problémái szempontjából példa jellegű. A program fejlesztése példaszerűen megvilágítja azokat a tényezőket, amelyek a technokorporatív elrendeződést megakadályozzák, és – legalábbis ezen a területen – valószínűtlenné teszik.

A BMFT célja az volt, hogy átfogó technológiai fejlődést indítson el. Azért, hogy a program a megmutatkozó gazdasági, szociális és technológiai problémákkal a program számára a gyártástechnikailag releváns iparágakban szembeszállhasson, az állam részéről tudatos támogatás vette kezdetét, hogy

– a beruházási javak iparának kulcstechnológiája területén a versenyképességet erősítsék és munkahelyeket biztosítsanak;

– az emberhez méltó és a növekedést elősegítő, rugalmas gyártási technikákat a nagy nemzetközi versenyű felhasználó ágazatok számára fejlesszék;

– az ellátó iparágak technológia intenzív tartományában a teljesítőképes, középhelyzetű struktúrákat erősítsék (Hg., BMFT, o. j., 21. o.).

Azért, hogy ezeket a célokat megvalósítsák, a program olyan kiválasztott súlypontokra koncentrál, amelyeknél, ahogy a program fogalmaz, „energia-, nyersanyagmegtakarító, környezetkímélő és emberhez méltó megoldások"-at állítanak előtérbe. Ide tartoznak:

– a fejlesztés, a szerkesztés, a tervezés és a diszponálás az ipari gyártásban;

– a gyártás rugalmas rendszereinek és berendezéseinek támogatása;

– a termelés és a termelési technika javított struktúrái;

– új technológiák és gyártási eljárások fejlesztése, a minőségbiztosítás növelése;

– a kutatás, az előállítás és az alkalmazás közötti technológia transzfer javítása;

– társadalom-, munka- és gazdaságtudományi kísérő kutatások intézményesítése és a „munkásélet humanizálása" prog-

ram kutatási és fejlesztési aktivitásai eredményeinek integrálása (vö. ua. 27–32. o.).

Mindezeknek a programoknak a célkitűzése, mind az operacionalizálása világossá teszi, hogy az interdependens és komplex szociális, műszaki és gazdasági aspektusok jelentős részét „programszerűen" és intézményesen feldolgozták.

Mind a problémák struktúrája, mind a megoldandó problémák komplexitása az irányítás adott spontán formájának intézményesítését követelte volna meg, egyenesen előfeltételezte „minden résztvevő szoros dialógusát" – mégis mind a program, mind a részvételi struktúra a konfliktusok és viták központi ütközőpontjává vált. Különösen a gépipar képviselői kifogásolták:

– a program túlterhelését munka- és társadalomtudományi kísérő kutatásokkal;

– a részvétel kibővítését a kutatás területére is az üzemi tanácsoknak az indítvány engedélyezésében és a szakszervezeteknek a programot kísérő „kiegyenlítő bizottság"-ban való részvétele alapján;

– az állam kiválasztó és irányító lehetőségeit a magánkutatások területén ennek a kutatásnak a közvetlen jellege alapján.

Hogy a programot sikere érdekében, továbbá, hogy a Hauff és Scharpf által kidolgozott a „népgazdaság modernizálásának" koncepciója számára (1975. különösen 66. és 80. o.) a politikai megvalósulás esélyét nyitva tartsák, a BMFT úgy döntött, hogy a „robbanó tételeket" hatástalanítja. Az intézkedésekhez hozzátartozott például az is, hogy a támogatóprogramot biztosító tervezőt a politikailag semleges karlsruhei atomkutató központba helyezték át; a szakszervezetekből, tudósokból és a gazdaság képviselőiből álló „tervkísérő" bizottság összetételét megváltoztatták; és az üzemi tanácsok

vétólehetőségeit a kutatástámogató intézkedésekkel kapcsolatos állásfoglalási jogukban csökkentették. Ezeket az intézkedéseket egészítette ki, hogy a HdA-programnál a minisztériumban a technológiatámogatás referensétől megvonták az illetékességet, és azt a „szociális" területen rögzítették. A szakszervezetek ezekben az intézkedésekben a szakszervezeti befolyás de facto kizárását látták.

E körülbástyázó intézkedések azonban nem tudták a program körüli konfliktusokat elhárítani. Az egyik fő vitapont volt például egy, a vállalat, a tudomány és a szakszervezet képviselői között már kialkudott, összehangolt piacstratégiai kutatási terv visszavonása a precíziós szerszámok előállításának területén. E program az adott vállalat versenyképességét lett volna hivatva támogatni egy tudatos technológiai nyomással a rendkívül erős versenyfeltételeket diktáló világpiacon. Egyúttal e program segítségével az aktív struktúrapolitika egy részét kellett volna megvalósítani és egy üzleti kilátásokban gazdag céget erősíteni.

E modernizáló intézkedésekkel hátrányos helyzetbe hozott kisebb versenytársak, valamint a vállalati vezetés és az üzemi tanács között kialkudott üzemi megállapodás megkötése ellen fellépő regionális munkaadószövetség beavatkozásának hatására, továbbá a gazdasági szövetség képviselői által irányított nyomás eredményeképpen a cég a visszavonulás, és ezzel a terv feladása mellett döntött. A tagok jelentős részének részvétele ellenére a gazdasági szövetségek képviselői tiltakoztak, felhívták tagjaikat a kutatási eszközökről való lemondásra, és végül az államilag támogatott technológiatranszfer ügynökségeket állították csatasorba.

A gazdasági szövetség beavatkozásának következtében a BMFT-t nemcsak e kutatáspolitikai koncepció fenyegette robbanással, hanem a politika ezen területén majdnem minden

központi érdekcsoporttal is konfliktusba került. Egy funkcionáló technokorporatista berendezkedés megalapozása helyett az állami technológiatámogatás előre el nem határozható átpolitizálódását érték el. A szövetségek remélt anyagi támogatása helyett pedig a gazdaság képviselőinek az elutasításával találkoztak. A kiállításokkal teli cégek versenyképességének technológiai nyomással elért fokozása helyett azok stagnálása következett be.

Annak a felismerésnek a birtokában, miszerint az ember pénzzel nemcsak barátokat nyer, és az egyes szövetségi képviselők sok mindent keresztülhúzhatnak, a BMFT úgy döntött, hogy a program megvalósítását elhalasztja, és ehelyett a pénz egy részét a VDI-technológiaközponthoz csoportosítja át. Hogy ott megszabadulva a technológiai változás technokorporatista irányításának elképzeléseitől, a versenyképes technológiai támogatást céltudatosan és piacorientáltan folytathassa. A kapcsolódó gyártástechnikai programot jóllehet még alig bocsátották útjára, az irányítási hatások azonnal visszaszorították a programmal összefüggő törekvéseket és lenyomták a teljesítményképes középszintű struktúrák amúgy is egyenetlen megerősödését. Egy effektíve technokorporatista elrendeződés itt bemutatott kísérletét úgy kell tekintenünk, hogy az lényegében megfeneklett, mivel sem az együttműködési színvonal erősítésére nem hatott, sem pedig az ágazatonként támogatandó, illetve leépítendő üzemek közötti szükséges szelekciók nem sikerültek.

A gazdaságban összefonódó struktúrák kedveznek a technokorporatizmus japán modelljének

Mialatt Japánban a technokorporatív intézkedések bázisán támogatnak és hoznak létre új technológiákat, és a koncentrált stratégiák eredményeképpen a világpiac egyik része a másik után japán cégek befolyása alá kerül, valamint az ipari összképet a Japánból származó stratégiák követelményéhez igazítják, addig a Szövetségi Köztársaságban a technokorporatív berendezkedés megalapozásának kísérlete a gazdasági-technológiai modernizáció egyik központi területén zátonyra futott.

A Szövetségi Köztársaság perspektívájából nézve, az állami technológiai támogatás eddig megvalósult eredményei alapján a japán példa inkább kivétel, mint érvényes generális modell. Vajon miért sikerült a japán ipar- és technológiai politikának az, ami a Szövetségi Köztársaságban ellenállásba ütközik? E kérdés megválaszolásánál gyakran hangoztatott érvelés a két ország kulturális rendszerében lévő különbségre utal. A nyugati társadalmi rendszerek a maguk módján – általánosan – egyéni értékeket rendelnek a társadalmi cselekvőkhöz, mialatt a japánok csoportorientáltan, a kollektív értékek eleve meglevő tudásával jelennek meg. A nyugati minták az előfeltételek szerint egoisztikusnak – individualistának tűnnek. Japánban pedig – úgy tűnik – inkább a csoport – a család, a cég stb. – ad elsődleges támpontot az egyének orientációjában (Kobayashi, 1980. 14. o.).

Bármennyire nem vitatható, hogy a sajátos kulturális minták befolyásolják a politika, a gazdaság és a tudomány közötti területen a döntéseket és a viselkedést – és ezáltal a specifikus politikai formák nagyobb valószínűséggel alakulnak ki, mint más formák –, azonban e faktor egyedül nem elég-

séges a japán rendszer struktúráinak és funkciórendszerének megalapozására. Jobban értelmezhető az a nézőpont, amely a gazdasági rendszer struktúráit a politikai rendszerhez való kapcsolódásában vizsgálja, és a specifikus kulturális értékeket mint hátteret fogja fel, olyannak, amely előtt kialakulnak és lejátszódnak az itt elemzett struktúrák és folyamatok.

A gazdasági rendszerben nyilvánvalóan vannak specifikus szerkezeti tulajdonságok, amelyek az új technológiák gyors elterjedését, az exportorientált stratégiák összekapcsolódását és az iparágak együttműködésének lehetséges alternatíváit előnyben részesítik, illetve lehetővé teszik. A japán gazdaság domináns struktúramintázatát kettősségében kell szemlélni, azaz egy központi szektorban való strukturálódásban, ahol technikailag magasan álló, magas termelékenységű, világméretekben működő, és korszerű foglalkoztatási viszonyokkal rendelkező nagyvállalatok állnak, melyek a munkaerőpiac kockázataival szemben védik a munkaerőt a foglalkoztatottak lényeges részére érvényes élethosszúságú foglalkoztatási elv alapján (lásd ehhez pl. Pohl, 1980. 24. o., a nagyvállalati kettős struktúrára vonatkozóan; Kobayashi, 1980. 46. o.).

Ezt a központi tartományt a többséget képező kis- és közepes cégek veszik körül, melyek a központi szektorba tartozó vállalatokkal intenzív gazdasági és technológiai kapcsolatban állnak – azonban kevésbé támogatott foglalkoztatásviszonyok és alacsonyabb bérviszonyok jellemzi őket (Miyazawa, 1980. 23. o.).

E duális struktúrában előnyösen hat a két japán sajátosság. Elsőként kell említenünk az ipari csoportokat, vagyis a specifikus holdingok körül csoportosuló vállalatokat – pl. a „Mitsubishi" cég példája szerint –, tehát a „Zaibatsu"-t követő cégek csoportjait, amelyek Japán iparosodásának kezdettől léteznek, és amelyek sokszínűségét már az amerikai

megszálló hatalom sem volt képes felszámolni (részletesen: Eli, 1977., 1980.).

Elsősorban az ipari csoportok részesítik előnyben az új technológiák elterjedését, különösen az összekapcsolt cégek között, ezeknél ugyanis az úgynevezett technológiai korlátozások leküzdése – pl. az elektromechanikák elektrotechnikára történő átállítása, illetve az elektronika integrálása a mechanikába – nyilvánvalóan könnyebb, mint azokban az ipari struktúrákban, amelyeket az egyedülálló üzemek laza szerkezete jellemez. Példaként szolgál erre a német gépipar, amelynek esetében – annak elsődlegesen mechanikai orientáltsága miatt – nehéz volt elérni, hogy az elektronikai ismeretek és a műszerek integrációjának szükségességét azonos időpontban ismerjék fel (erről: Weber, 1987.).

E példa előnyben részesíti a konglomerátumvállalatokat, továbbá az ipari együttműködés különböző alternatíváit. A „sunset" iparágak, illetve cégek kapacitásának leépítése az ipari csoportokban a jövővel rendelkező vállalatok tervezett felépítésével kapcsolódhat össze – ez olyan változás, amelylyel a Szövetségi Köztársaságban például a hajógyárak is alig rendelkeznek, mivel azok mint vállalatok rendszerint nem integrálódtak az efféle üzemek feletti pénzügyi szervezetekbe. A fő kereskedőházakhoz való kapcsolódás végül az egyes vállalatok számára – átfogó piacelemzésekkel párosítva – a világpiacra vonatkoztatott „önmegfigyelési képességet" alakítja ki, amely a Német Szövetségi Köztársaságban ugyancsak párját ritkítaná.

Másodszor, a japán gazdaság említett központi struktúrajegyei mellett az ipari együttműködés különböző típusait is előnyben részesítik az ipari kapcsolatok japán rendszere sajátos szerkezetének felhasználásával. A Szövetségi Köztársaságnak az ágazatokon túlnyúló, iparspecifikus szakszerve-

zeteivel ellentétben a japán szakszervezetek az egyes társaságokhoz, cégekhez, illetve üzemekhez közvetlenül kapcsolódnak, azonban teljes mértékben lemondanak az egy üzemen belüli brit minta szerinti – szakmaspecifikus differenciálódásról (Kikuchi, 1984.).

A központi szektorban a további munkahelygaranciák – összekapcsolva egy olyan bérezési rendszerrel, amelyben a bérek nagysága a cég eredményéhez viszonylag szorosan kapcsolódik – a munkaerő felkínálójának bizonytalanságát csökkentik a munkaerőpiac kockázatainak vonatkozásában, mindezt ellensúlyozva pedig gondoskodnak a vállalkozás erőteljes gazdasági követelmények szerinti orientációjáról. Mind a folyamat-, mind a termékinnováció ezért csekélyebb ellenállásba ütközik, mint az ipari kapcsolatok európai rendszerében.

Noha még nyitott kérdés, hogy vajon a japánok a cégüket mint „házuknak" és így „családjuknak" tekintik (erről Kobayashi, 1980. 25. o.), avagy ez inkább többé-kevésbé elméleti állítás (ehhez: Kikuno, 1984. 6. o.). Mégis úgy tűnik, hogy a vállalkozást a „jövedelembiztosítás forrásának" szemszögéből interpretálják és értelmezik, és nem mint a kizsákmányolás intézményét – és ez olyan tény, amely nem zárja ki azt, hogy sajátos gondolattársításokon belül, amelyek a marxi gondolatvilághoz kapcsolódnak, e perspektívákat ne népszerűsítsék. Összességében azonban a japán gazdaság központi struktúraelemei és az ipari kapcsolatok rendszerének sajátosságai az új technológiák alkalmazását előnyösen képesek befolyásolni.

A politikai rendszer struktúrája mindezt előnyben részesíti, s mint a fentiekben már rámutattunk, éppen a politikumnak a differenciálódott részrendszerek társadalmilag irányított, túlnyomóan konszenzus jellegű integrációs képessége révén.

A japán politika e tulajdonságát előnyösen befolyásolhatta a különböző társadalmi feladatok kölcsönös megvalósítása, a gazdasági és politikai cselekvők közötti – elsődlegesen normatívan megalapozott – akadályok hiánya. A két funkcionális rendszer funkcióhordozói és reprezentánsai, úgy tűnik, kölcsönösen „megfertőződtek", s nincsenek félelmeik a kölcsönös kapcsolatoktól – ellentétben például a Szövetségi Köztársasággal (Prognos, 1983. 210. o.).

Úgy tűnik, e tényállás részben az állami intézményeknek a gazdaságra gyakorolt, régóta tartó, s hagyományokra épülő, pozitív ösztönző funkciójával függ össze. Ami a gazdaságot illeti, úgy tűnik, hogy Japánban az ipari forradalom kezdete óta hozzászoktak ahhoz, hogy a politika támogassa, irányítsa és orientálja a gazdaságot. Másrészt pedig a japán minisztériumi hivatalnokokat éveken keresztül arra képezték ki, hogy a gazdaság problémáihoz konstruktív módon álljanak hozzá.

A japán ipar- és technológiapolitika hosszú távú perspektívája mindehhez „több időt" ad, mint a csak rövik távon orientált rendszerek. A jövőbeli problémáknak az idő síkján történő anticipációján való fáradozás megengedi, hogy megfelelő időben ellenintézkedéseket tegyenek, a szükséges politikát megtervezzék és a konszenzust biztosítsák. E politika számára előnyös, hogy mind a gazdasági, mint a politikai elitek ugyanazon akadémiai háttérrel rendelkezzenek, ugyanis rendszerint a Tokió környéki elitegyetemekről rekrutálódnak.

De nemcsak a régóta gyakorolt kölcsönös, perspektivikus megértés és a közös akadémiai háttér ténye teszi lehetővé, hogy pozitív, adaptálható politikákat dolgozzanak ki és ezek betartását támogassák, hanem az a lehetőség is, hogy pénzzel irányított befolyást gyakorolnak, és gondoskodnak a követési készség megkívánt mértékéről (Vogel, 1979. 72. o.).

Az irányítási effektusok nyilvánvalóan szemben állnak a német rendszerrel abban, hogy jóllehet relatíve egyáltalán nem rendelkeznek több pénzzel, hanem inkább szélesebb döntési és választási lehetőségek léteznek, amelyek révén a bankrendszeren keresztül a vállalatra hatást gyakorolnak.

A társadalmi önváltoztatás efféle reflexív formáira előnyösen hatnak mindenesetre a japán társadalom specifikus, normatív-kulturális sajátosságai. Ide számíthatók például bizonyos, egyenlőség irányába mutató preferenciák. A szabályozó intézkedéseknél pédául nem az absztrakt szabályok betartása áll az előtérben, hanem a „fair shair" alapján való orientálódás, azaz a „megfelelő tekintetbe vétel", de nem a „start"-nál, hanem a „cél"-nál. A cégek ugyanis megfelelő mértékben akarnak részt venni a piaci részesedésben, az új technológiában és az állami támogatásokban, mint ahogy a szakszervezetek is követelik részüket a termelékenység és termelés növekedéséből.

Továbbá elősegíti a technokorporatív struktúrák fejlődését az a tény is, hogy – és ez megfelel az állam és gazdaság közötti érintkezési félelmek már fent vázolt hiányának – Japánban alig van kidolgozott, normatíve alátámasztott különbség „nyilvános" és a „privát", az állam és a gazdaság között. Ugyanilyen pozitíve hat, hogy nincs „rendpolitika" és ezért nem kerül sor az irányítás formájáról – a piacról vagy az államról – való rendpolitika vitára (Prognos, 1983. 242. o. 304. o. az ilyenfajta viták hátteréről: Kirsch, 1985). Az eddigiek során már említett csoportorientáció végül támogatja az egyes cselekvők azon képességét, hogy eligazodjanak a környezetükben és ezzel mások igényeit a sajátjukkal együtt vegyék figyelembe, röviden: a saját érdekeket másokéval, vagyis a közös érdekkel lehetőség szerint összeegyeztessék.

Alemann, U. v.–Heinze, R. G. (szerk.): Verbände und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus. Analysen, Positionen, Dokumente, Opladen, 1979.

Bell, D.: Die nachindustrielle Gesellschaft. Frankfurt, 1975.

Berger, J.–Offe, C.: Die Entwicklungsdynamik des Dienstleistungssektors. Megjelent: Leviathan, 1980. Ig. 8, H. 1, 41–75. o.

Bluhme-Koyima, T. et al. (szerk.): Structural Changes in Industrial Society. Japan and West Germany. Symposium Oct. 4th–6th 1984. Bielefeld, Center for Interdisciplinary Research, verv. Manuskript. 1984.

Bruder, D.–Hofelich, P.: Interessengruppen und staatliche Forschungpolitik. Megjelent: Politik und Zeitgeschichte B 35/82, Sept, 1982. 19–33. o.

Bundesminister für Forschung und Technologie (BMFT), (szerk.), o. J.: Fertigungstechnik, Programm der Bundesregierung, Bonn.

EG-Kommission (szerk.): Die Europäische Werkzeugmaschinen Industrie. Stellungnahme der EG-Kommission, Brüssel, 1983.

Eli, M. u.a.: Sogo Shosha: Strukturen und Strategien japanischer Welthandels-Unternehmungen. Düsseldorf–Wien, 1977.

Eli, M.: Sogo Shosha: Schaltstellen der Wirtschaft und des Welthandels. Megjelent: Institut für Asienkunde, 1980.

Etzioni, A.: The MITIzation of America? Megjelent: The Public Interest, 1983. 70–73. o.

Gershuny, J, I.: Post-Industrial Society – The Myth of the Service-Economy. Megjelent: Futures 9/77. 1977. 103–114. o.

Glasgow, M. (szerk.): Gesellschaftssteuerung zwischen Korporatismus und Subsidiarität. Bielefeld, 1984.

Greve, I.: Deutsch-japanische Wirtschaftsbeziehungen. Megjelent: Institut für Asienkunde Hamburg u.a. (szerk.), 1980. 95–106. o.

Hall, R.–Quinn, R. E. (szerk.): Organizational Theory and Public Policy. Beverly Hills–London–New Delhi, 1983.

Hartwich, H. H. (szerk.): Politik und die Macht der Technik. Opladen, 1986.

Hauff, V.–Scharpf, F. W.: Modernisierung der Volkswirtschaft. Technologiepolitik als Strukturpolitik. Frankfurt–Köln, 1975.

Heyderbrand, W. v.: Technocratic Corporatism: Toward a Theory of Occupational and Organizational Transformation. Megjelent: *Hall, R.–Quinn, R.E.* (szerk.), 1983. 93–114. o.

Joerges, B.–Bechmann, G.–Hohlfeld, R.: Technologieentwicklung zwischen Eigendynamik und öffentlichem Diskurs. Kernenergie, Mikroelektronik und Gentechnologie in vergleichender Perspektive. Megjelent: Discussion papers WZB, HVG 1985. pre 85–6.

Institut für Asienkunde Hamburg u.a. (szerk.): Wirtschaftspartner Japan. Redaktion *M. Pohl, H. v. Schaper.* Hamburg, 1980.

Kikuchi, K.: The Japanese Enterprise Union and its Function. Megjelent: Shigeyoshi. Bergmann, 1984. 171–194. o.

Kikuno, K.: Personal Management and Industrial Relations in Japan. Megjelent: *Bluhme-Koyima,* id. k. 1984.

Kirsch, G.: Strukturpolitik – Ursache oder Therapie gesellschaftlicher Sklerose? Discussion papers, WZB, IIM/IP 85–7. 1985.

Krohn, W.–Rammert, W.: Technologieentwicklung. Autonomer Prozess und industrielle Strategie. Megjelent: *B. Lutz* (szerk.): 1985. 411–433. o.

Lecher, W.: Veränderungen der japanischen Arbeitsbeziehungen in der Krise. Megjelent: WSI-Nachrichten Nr. 6. 1981. 365–379. o.

Lorenzen, H. P.: Effektive Forschungs- und Technologiepolitik. Frankfurt–New York, 1985.

Luhmann, N.: Soziale Systeme, Grundriss einer allgemeinen Theorie, Frankfurt, 1984.

Lutz, B.: Soziologie und gesellschaftliche Entwicklung. Frankfurt–New York, 1985.

Marin, B.: Die partitätische Kommission. Aufgeklärter Technokratismus in Österreich. Wien, 1982.

Marin, B.: From Consociationalism to Technocorporatism. Megjelent: *Scholten, I.–Cawson, A.,* 1985.

McMillan, Ch. J.: The Japanese Industrial System. Berlin–New York, 1984.

Miyazawa, K.: The Dual Structure of the Japanese Economy and its frowth Pattern. Megjelent: *Sato,* 1980. 22–52. o.

Narr, W.–Offe, C.: Was heisst hier Strukturpolitik? Neokorporatismus als Rettung aus der Krise? Megjelent: Technologie und Politik, 1975. Nr. 6. 5–25. o.

Nussbaum, B.: Das Ende unserer Zukunft. Revolutionäre Technologien drängen die europäische Wirtschaft ins Abseits. München, 1984.

OECD, 1981; OECD Report. Die Zukunftschancen der Industrienationen. (Technical Change and Economic Policy.) Frankfurt–New York, 1981.

Offe, C.: Korporatismus als System nichtstaatlicher Makrosteuerung. Notizen über seine Voraussetzungen und demokratischen Gehalte. Megjelent: *Puhle, H. J.* (szerk.). 1984. 234–256. o.

Pahl, R. E.–Winkler J.: The Coming Corporatism. Megjelent: *Challenge*, 1975. Vol. 18, 28–35. o.

Panitch, L.: The Development of Corporatism in Liberal Democracies. Megjelent: *Schmitter–Lehmbruch*, 1979. 119–146. o.

Pemple, T. J.–Tsunekawa, K.: Corporatism without Labor? The Japanese Anomaly. Megjelent: *Schmitter–Lehmbruch*, 1979. 231–270. o.

Pohl, M.: Wirstshaftsverbände und Gewerkschaften. Megjelent: Institut für Asienkunde u.a. 1980. 19–28. o.

Puhle, J. H. (szerk.): Kapitalismus, Korporatismus, Keynesianismus. Megjelent: Geschichte und Gesellschaft, H. 2. Göttingen, 1984.

Prognos AG: Das Forschungs- und Technologie-System in Japan. Zusammenfassender Abschlussbericht, Köln, 1983.

Sato, K. (szerk.): Industry and Business in Japan. White Plains, New York–London, 1980.

Schimank, V.–Glasgow, M.: Formen politischer Steuerung: Etatismus, Subsidiarität, Relegation und Neokorporatismus. Megjelent: *Glasgow*, 1984. 4–28. o.

Schmidt, G.: Introduction. Megjelent: *Bluhme–Koyima*, id. k. 1984.

Schmitter, P. C.: Still the Century of Corporatism? Megjelent: *Schmitter–Lehmbruch*, 1979. 7–52. o.

Schmitter, P. C.–Lehmbruch, G.: Trends toward Corporatist Intermediation. Beverly Hills–London, 1979.

Schmitter, P.–Streeck, W.: The Organization of Business Interests. IIM/LMP 81–13. Berlin, 1981.

Scholten, I.–Cawson, A. (szerk.): Corporatist Linkages and Societal Cleavages in Western Europe. London, 1985.

Shigeyosi, T.–Bergmann, J. (szerk.): Industrial Relations in Transition. The Cases of Japan and the Federal Republic of Germany. Tokyo–Frankfurt–New York, 1984.

Streeck, W.–Schmitter, P. C.: Community, Market, State – and Associations? The Prospective Contribution of Interest Governance to Social Order. EUJ Working Paper No. 94. Firenze–San Domenico di Fiesole, 1984.

Teubner, G.–Willke, H.: Kontext und Autonomie: Gesellschaftliche Selbststeuerung durch reflexives Recht. Megjelent: Zeitschrift für Rechtssoziologie 1, 1984.

Toffler, A.: Die dritte Welle, Zukunftschance, Perspektiven für die Gesellschaft des 21. Jahrhunderts. München, 1980.

Toffler, A. und H.: Der Mythos vom japanischen Superstaat. Megjelent: Der Spiegel, Nr. 1, 1982. 82–83. o.

Ueno, H.: The Conception and Evaluation of Japanese Industrial Policy. Megjelent: *Sato*, 1980. 375–436. o.

VDMA (szerk.): Wettbewerber Japan. Frankfurt, 1981.

Vogel, E.: Japan as Number One. Cambridge, 1979.

Weber, H.: Abschied vom Corpus? Eine Retrospektive zum Wandel von Gesellschaften, Korporationen und Konzepten. Preprint des Forschungsschwerpunkts „Zukunft der Arbeit" No. 10. Fakultät für Soziologie, Universität Bielefeld, 1985*a*.

Weber, H.: Technokorporatismus – Die Steuerung des technologischen Wandels durch Staat, Wirtschaftsverbände und Gewerkschaften. Preprint des Forschungsschwerpunkts „Zukunft der Arbeit" Nr. 11, 1985*b*. Fakultät für Soziologie, Universität Bielefeld, ferner. Megjelent: *Hartwich, H.-H.*, 1986, 278–297. o.

Weber, H.: Unternehmerverbände zwischen Markt, Staat und Gewerkschaften. Zur intermediären Organisation von Wirtschaftsinteressen. Frankfurt–New York, 1987.

Welsch, J.: „Modell Japan" – Sozioökonomische Hinter-

gründe und soziale Kosten. Megjelent: WSI-Nachrichten Nr. 6. 1981. 338–351. o.

Wiesenthal, H.: Die konzertierte Aktion im Gesundheitswesen. Ein Beispiel für Theorie und Politik des modernen Korporatismus. Frankfurt–New York, 1981.

Willke, H.: Gesellschaftssteuerung. Megjelent: *Glagow*, 1984. 29–53. o.

Willke, H.: Entzauberung des Staates. Königstein, 1983.

Wörl, V.: Ehrenrettung für Germany. Eine Standortbestimmung im internationalen Wettbewerb. Megjelent: Süddeutsche Zeitung v. 7/8. 4. 1984.

Wörl, V.: Auf dem Weg zur Weltspitze. Nippon Tradition im neuen Gewand. Megjelent: Süddeutsche Zeitung, 27/28. 10. 1984. 33. o.

Wissenschaftlicher Beirat beim Bundesministerium für Wirtschaft. Staatliche Interventionen in eine Marktswirtschaft. Mimeo, Bonn, 1985.

Young, A.: The Sogoshosha: Japan's Multinational Trading Companies. Boulder Col. 1979.

RÜDIGER KORFF

INFORMÁLIS SZEKTOR VAGY PIACGAZDASÁG

Informeller Sektor oder Marktwirtschaft.

A milliós városok ellátásának problémája a harmadik világban

A harmadik világ milliós városainak gyors ütemű növekedése, vagyis a hatalmas városi agglomerációk kialakulása azokban a társadalmakban, ahol a lakosság többsége még mindig vidéken él, és a mezőgazdaságban dolgozik, felveti azt a fontos kérdést: hogyan látják el e városok lakóit.

A városok ellátásának megszervezése meghaladja egy olyan állam kapacitását, amely pénzügyileg gyenge, és összességében csak fogyatékos tervezési képességekkel és a tervek megvalósításánál a puszta erővel rendelkezik. Az eredmény: a város nem megfelelő ellátása olyan közfogyasztási javakkal mint az utcák, a tömegközlekedés, lakások stb.

Ugyanígy nem lehetséges az ellátás a nagyvállalatok segítségével sem, mivel – jóllehet a városokban a vásárlóerő koncentrálódik – a nagy nyomornegyedek, amelyekben – mint a legtöbb városban – a lakosság több mint 50 százaléka él, nem nyereségesek a nagyvállalati kereskedelmi hálózat számára.

A hiányzó infrastruktúra és a hiányos tömegközlekedés tartós közlekedési káoszhoz vezet és az ebből következő korlátozott mobilitáshoz. A városok nagysága, összekapcsolódva a népesség korlátozott mobilitásával, sok centrum kialakulásához és sok piac képződéséhez vezet egy városcentrum vagy néhány központi piac helyett. Ezért a különböző piacokon csekély vásárlóerő koncentrálódik. A hiányzó utcák azt eredményezik, hogy számos városrész csak kis utcákon és bekötőutakon keresztül érhető el. Ez érvényes egyszer a nyomornegyedekre, másszor pedig a közepes jövedelmű csoportok lakóterületeire, ahol a szerteágazó mellékutcákban, amelyeket magánerőből építettek, éppen elfér egy kiskocsi.

A lakosság nagysága és heterogenitása a jövedelem, a képzettség, az életszínvonal tekintetében stb. egy sokoldalúan felhasználható munkaerő kialakulásához vezetett. E városi munkaerőt nem lehet az iparosítással lekötni, mivel sokkal kevesebb munkahely jön létre, mint amilyen ütemű a város növekedése. Ezért a városlakóknak olyan tevékenységi területeket kell találni vagy kialakítani, amelyek lehetővé teszik a túlélést.

Mivel az államnak még a hiányos ellátásért is garanciát kell vállalnia, azt a hézagok ellenére is fent kell tartania, és mivel a vállalatok csak az ellátás nyereséges területeit szervezik meg és annak dominanciájára törekednek, fennmaradnak olyan területek, amelyeket a városlakók jövedelemszerzéshez felhasználnak és az a túléléshez számukra elegendő is. Így a városban – a heterogén kereslet a nagy vásárlóerő és a magas munkaerő-kínálat alapján – olyan nagy, differenciált és heterogén piaci rendszer keletkezhet, amely révén a lakosságot kellőképpen el lehet látni, és egyúttal a népesség egy része is jövedelmet szerezhet.

Az 1600 km² területű, közel 8 millió lakosú Bangkok példáján mutatom be a városi piachálózat komplexitását és dinamikáját. Ennek során Bangkok egyik városrészének (Klong Toey) vizsgálatából származó adatokra támaszkodom.

Informális szektor, versenyképes perem- vagy piacgazdaság?

Első pillantásra úgy tűnik, mintha Bangkok gazdasága két különböző szektorból állna: a modern gyárakból, amelyek részben a multinacionális konszernek üzemei –, illetve a primitív, gyermek- és női munkára alapozott műhelyekből. A szolgáltatások és a kereskedelem hasonló különbségeket mutat. A hatalmas, klimatizált bevásárlóáruházak mellett, a járda mentén standok állnak. A kombináció időnként meghökkentő, mivel előfordul, hogy egy nagy bank felhőkarcolója előtt a kiskereskedők standokat építenek, ahol a bank alkalmazottak a szünetekben elfogyaszthatnak egy-egy tányér levest. A város és vidéke közötti kereskedelemben is nagy különbségek figyelhetők meg. Úgy látszik, mintha független kereskedelmi hálózatok léteznének, amelyeken keresztül Bangkok a hátországgal össze van kötve. Thaiföld északkeleti részéből is érkeznek ide árusok, akik a mellékutcákon és a nyomornegyedekben gyékénykosárnyegeket árulnak. Az egyik nagy piacra a keskedők reggelente egy közösen bérelt teherautóval hozzák a városba 200–300 km távolságról a zöldségeiket, hogy azt az üzletek előtt, a piacon árulják. Emellett megtalálhatók Bangkokban a nagy szupermarketek ellátóhálózatai is, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a Japán, az egyesült államokbeli és európai kereskedőházakkal. A pénzügyi szektor is különbségeket mutat. Léteznek nagy, modern bankok, mint a Bangkok Bank – ez Délkelet-Ázsia legnagyobb bankja –, de vannak pénzkölcsönzők is és az úgynevezett share games[1].

[1] Share games: a személyek egy csoportjának közös takarékossági formája. Rendszeres időközökben (minden második nap, minden héten stb.) találkoznak, és egy korábban meghatározott összeget befizetnek. Az, aki

Első pillantásra különbség van a „formális" és az „informális" szektor vagy egy „bazár" és egy „firm type economy" (Geertz, 1963; McGee, 1967) vagy egy „lower" és egy „higher circuit" (Santos, 1979) között. Ha elhagyjuk az extrém pólusokat és a sokoldalú formákat pontosabban vizsgáljuk, különböző problémákkal találjuk szemben magunkat. Az „informális szektor" szokásos definíciói alapján nem lehetséges e sokszínű társadalom leírása[2]. Például azok a vidéki kereskedők, akik szőnyegeket árulnak, a formális vagy informális gazdaságban vesznek-e részt? A termelés és az eladás egy bizonyos nagykereskedő által kiadási rendszer formájában történő megszervezése azt mutatja, hogy a munkaerő túlzott kizsákmányolásának ügyes formájáról van szó. A műanyag összegyűjtése formális vagy informális gazdasági tevékenység? A műanyagtölcséreket darabokra vágják, és azután mint olcsó nyersanyagot a multinacionális konszern felvásárolja. A kikötői rakodómunkás vagy darukezelő munkája kétségtelenül bérmunka, mégis olyan felügyelő munkások irányítják, akikhez a munkásoknak társadalmi kapcsolatokkal kell utat találni, ha munkát szeretnének; mindez kétségeket ébreszt az elemzés fogalmi rendszerének helyességét illetően.[3] A kötött kabátokon a tűzés – a késztermeket, Japánba és Koreába exportálják – formális vagy informális gazdasági tevékenység? A városi gazdaság sokrétűségének valósága azt mutatja, hogy az informális szektor modelljének elfogadhatósága ugyancsak kétséges.

A mindig hasonló tevékenységek logikai elválasztása helyett, amit olyankor nem lehet fenntartani, ha valóságos tevékenységekről van szó, értelmesebbnek tűnik egy olyan megközelítés, amely megpróbálja a gazdaság sokrétűségét mint egy összefüggő és önmagában differenciált egységet felfogni.

O'Connor (1974) munkáit vagy O'Connorhoz kapcsolódva Habermas (1973) és Offe (1973) elgondolásait követjük, amikor azt állítjuk, hogy a gazdaság szétválasztható a monopolszektorra és a „versenyképes perem"-re. A monopolszektor tőkeintenzív, és a szakképzett munkaerő iránti kereslete nagy. A vállalkozásoknak ebben a körében a piacok dominálnak, de azokat kartellizálják; a beruházások kalkulálhatók a fluktuáció messzemenő kikapcsolódása következtében. A monopoltartománnyal szemben áll a „versenyképes perem". Ezt a tartományt a munkaintenzitás jellemzi, a csekély követelmények a munkaerő szakképzettségével szemben, és a nagy konkurencia. E „versenyképes perem" általában megtalálható a gazdaságban, hiszen a monopóliumokkal uralt termékpiacokon is marad hely a kisebb vállalatok részére (melyeket a fluktuációk közvetlenül érintenek), így a monopóliumok gazdasági problémái is csökkennek.

O'Connor a kései kapitalizmus gazdaságával összefüggő gondolatai közel állnak Elwert és társai (1982) a kapitalista periféria gazdaságával kapcsolatos elméletéhez. Elwert és társai úgy érvelnek, hogy a perifériára kerülés nemcsak világméretű folyamat, amely által néhány gazdaság a többihez viszonyítva előnytelen helyzetbe kerül, ez a folyamat a nemzeti gazdaságban is lezajlik (Elwert és társai, 1982; 22 skk.).

---

hajlandó a többi résztvevő számára ezt a legmagasabb összeget kamatként befizetni, megkapja a teljes összeget.

[2] Anélkül, hogy az olyan definíciók sokaságába belemennénk, amelyek arra utalnak, hogy a kritériumok kis mértékben világosak és analitikusak (lásd: *Sethuraman* 1976:81, 1981:13), az informális szektort hiányos munkatörvényekkel, hiányos ellenőrzéssel és/vagy állami támogatással, munkaintenzitással, csekély tőkeráfordítással és mindenekelőtt „szabad áramlással" azonosítják. (Lásd a szokásos kritériumok, összeállítva: *Nickel* 1984:16).

[3] A bangkoki kikötői munka szervezésének leírása *Korff*nál (1986:191).

A tőke megerősödött koncentrációja és a megnövekedett konkurencia által kialakul egy, a nyereséges körökben kartellizált piac, amellyel szemben áll a nem kartellizált piacokon megnövekedett konkurencia. A „versenyképes perem" feltételezi a harmadik világban a házaló, a kis- és a legkisebb kereskedőket is.

Elwert és társai a kereskedelmi stratégiákat vizsgálják. Ebből kiindulva határozzák meg azokat, akiket a „versenyképes peremhez" lehet számítani mint „bizonytalanokat", de akik ugyanakkor megpróbálnak a saját tevékenységük stratégiája alapján biztonságot szerezni. O'Connor vizsgálatában a gazdaságon belüli hatalmi viszonyokra hivatkozik. Ha mindkét tételt követjük, akkor egy olyan város gazdaságának a vizsgálatára mint Bangkok, két változat alakítható ki: hatalmi és kereskedelmi lehetőségek, illetve a túlélés biztosításának stratégiái.

A társadalomtörténet 15. századtól 18. századig terjedő vizsgálata során Braudel (1986*a*) a piacgazdaság és a kapitalizmus vonatkozásában érdekes definícióra jut, amely, úgy vélem, a városi gazdaság vizsgálatának is értelmes kiindulási pontja lehet. Felfogásomban a kapitalizmus döntő módon azokból a gazdasági tevékenységekből indul ki, amelyek a csúcson játszódnak le, vagy ennek a csúcsnak az irányába mutatnak. Következésképpen ez a „magas aranykarát-értékű" kapitalizmus dupla rétegre „támaszkodik", s ezek az anyagi életből és a tényleges piacgazdaságból képződtek. Ez a kapitalizmus nagy profitokat biztosító területét képviseli (Braudel, 1986*a*: 99). A kapitalizmus és a piacgazdaság Braudel szerint abban különbözik, hogy noha a kapitalizmus a piacgazdaságon alapszik, mindazonáltal a piacgazdaság összes elemét a kapitalizmus nem hagyja érvényesülni (Braudel, 1986 *a*: 42). A piacgazdasággal jellemzi Braudel a mindennapok kereskedelmét, ahogyan az egy piacon ténylegesen lezajlik: ez a tartomány az egyes kereskedő transzparenciájában és specializációjában mutatkozik meg. Az árakat és a minőséget a kereskedők és a vevők ismerik. Erős konkurencia uralkodik. Emellett van egy köre a kevésbé átlátható kereskedelemnek, amelyet Braudel „counter trade"-nek – ellenkereskedelemnek – nevez. A piacgazdaságtól különbözően a kapitalizmus nem átlátszó. A beruházások mindenkor azon tartományban működnek, amely a legmagasabb profitot ígéri. Összefoglalva: két típusa van a cserének. Az egyik mindennapos és a konkurenciára támaszkodik, mivel ez bizonyos mértékig átlátható, a másik – a magasabb forma – komplex és az uralomra irányul. E két típusban sem a mechanizmusok, sem az individuumok nem azonosak (Braudel, 1986*a*: 5).

A változó hatalom és a lehetőségek mentén elemezhető Bangkok gazdasága. A piacgazdaság a városi lakosság számára jövedelemforrás ugyan, de egyúttal az élelmiszerekkel és más fogyasztási cikkekkel való ellátását is szolgálja. A gazdasági fejlődés dinamikája a hatalmi különbségekből és a különböző stratégiákból egyaránt adódik, miközben mindkettő az adott cselekvési lehetőségekkel közvetlen összefüggésben áll. A tőkék számára a cselekvési lehetőségek kibővítésének hatalma a profitmaximalizálásra szolgál, a piacgazdaságban a cselekvési lehetőségek fejlődésének stratégiái szolgálnak az életszínvonal és a túlélés biztosítására.

A sajátos dinamika abból adódik, hogy a piacgazdaság ugyanúgy, mint a kapitalizmus vagy a monopoltartomány, nemcsak vállalkozókból és/vagy kereskedőkből áll. A legnagyobb bankhoz alkalmazottak és dolgozók is tartoznak, és a kiskereskedő sem egyedül dolgozik. Mivel egy olyan periférikus kapitalista ország mint Thaiföld gazdaságában kerül sor a piac fluktuációjára – amelytől a monopóliumok is erősen

érintettek a nemzeti gazdaságon belül[4] –, a fluktuációk ellensúlyozására különleges stratégiákra van szükség. E stratégiák a relatíve gyenge szakszervezetek és a munkavállaló szervezetek asszisztálása mellett a következő; a munkásokat is érintő intézkedések: a csekély díjazás (asszony- és gyermekmunka) és a hosszú távú szerződések nélküli foglalkoztatás. A világméretű perifériára szorulás megnöveli a gazdaság nemzeti mértékű periferializációját. A nagyvállalatokban is találhatóak az alkalmazottak és a dolgozók mellett napidíjasok, akiket speciális munkára fogadnak fel, majd elküldenek. A piacgazdaságban rosszabbak a munkafeltételek, mint a nemzeti monopóliumoknál, illetve a multinacionális konszernek vállalatainál.[5] A műhelyek, boltok, kereskedők stb. a viszonylag alig profitáló területeken szerezhetnek nyereségeket és a munka kizsákmányolására utaltak, ami konkrétan a gyermekmunkát, a női munkát, illetve a vidékről jövő vándormunkások foglalkoztatását jelenti. A munkások és családjaik számára ezek az adottságok azt jelentik, hogy jövedelmük alacsony és rendszertelen, és hogy az egyedüli jövedelemforrás a háztartás fenntartására sem elegendő.

Hogy a túlélés viszonylagos biztonságát elérjék, a háztartások olyan túlélési stratégiákat követnek, amelyek lényegileg a jövedelemforrások kombinációját célozzák meg. A kiskereskedelem, a kisipar és a jövedelemszerzés[6] minden lehetséges formája olyan pótlólagos jövedelemforrásként szolgál, amelyekkel a keresetkieséseket kompenzálni tudják.

A kiskereskedelemnek mint pótlólagos jövedelemforrásnak, különleges a szerepe. Ez megintcsak a piacgazdaság további, specializált tevékenységekkel való kibővítését eredményezi.

A piacgazdaság a legkisebb és legspecializáltabb tevékenységekig történő kiterjesztése, ami a Geertz (1963) által leírt komplexitásra emlékeztet, az egyik oldalon a bizonytalanságból ered, a másikon pedig a hatalmi telítettségből következik. Bár ez a nézet közel áll ahhoz, hogy a piacgazdaság tartományait mint „informális szektort" írja le, azonban belátható, hogy e tevékenységek éppen nem egy független logikát követnek mint ahogy Geertz érvel, hanem összességükben a gazdaság részei, és éppen e gazdaságból eredeztethetők.

Háztartások és a fogyasztási javakhoz jutás a piacon

A nyomornegyedben, amelyet a város részének tekintünk, minden személy és minden háztartás a városi gazdaságba integrálódott. A nyomornegyed munkásnegyed (lásd Korff, 1985). A munkaerő újratermelése pénzjövedelmen és a városi létfenntartó termelésen alapszik (Evers, Korff, 1986). A pénzjövedelemből a piacon fogyasztási terméket vásárolnak és a városi létfenntartó termeléséből (urbanen Subsistenzproduktion) kompenzálják a jövedelemveszteségeket; a túlélés költségeit úgy jellemezzük tehát, hogy a városban csekély és

[4] Mivel ezek a világgazdaságtól függnek, amely pedig perifériára szorítja őket, és az állam beruházási lehetőségei szűk határok közé kerülnek. A világgazdasággal való kapcsolat által a nemzeti monopóliumok konkurálnak a multinacionális monopóliumokkal, amelyek természetesen sokkal erősebbek.

[5] Ok arra, hogy a nagyüzemekben a munkavállaló szervezetek képződhetnek. Thaiföldön a legtöbb sztrájk a multinacionális konszernek leányvállalatainál szerveződik, nem azért, mert ott a legrosszabbak a munkafeltételek, hanem mivel ott erősebbek a munkásszervezetek.

[6] Ide tartozik a „scavanger"-ek tevékenysége, akik a szemetet átkutatják, de papírtölcsért is ragasztanak.

rendszertelen pénzjövedelem esetében is lehetséges túlélés.[7] A megfelelő mennyiségű jövedelem mindenesetre a városi létfenntartó termelés bázisa, mivel a közvetlen fogyasztásra való termelés előfeltételeit az áruk vásárlásával érik el.

Bangkok Klong Toey nyomornegyedének csak kevés háztartása számára elég az egyetlen tevékenységből eredő jövedelem. A nyomornegyedekben a túlélés alapja a jövedelmi források (például bérmunka, kiskereskedelem, árutermelés) kombinációja olyan pénzekkel, amelyek például a share games-ből, adósságból és szerencsejátékból származnak. Bár a share games-ből, az adósságból stb. származó bevételek nem definiálhatók jövedelemként, a háztartás árúvásárlási lehetőségét meghatározzák; mivel az a pénz, ami ma rendelkezésre áll, ma kiadható. A nyomornegyedekben a bevételek és kiadások heti vagy havi tervezése nem lehetséges, mivel csak egy kisebbség rendelkezik rendszeres heti vagy havi jövedelemmel.

A bérek kétségtelenül a legfontosabb bevételi források. Azonban érdekes, hogy a naponta előforduló pénzeknek majdnem a 20 százaléka más forrásokból ered. Ezek a pénzek – amelyek főként szociális és kevésbé gazdasági kapcsolatokból erednek[8] – a háztartás vásárlóerejét jelentékeny részben meghatározzák, és az alapvető szükségletek kielégítésének lehetőségét kibővítik a piacokon vásárolt árukkal.

[7] Létfenntartó termelésen az olyan szolgáltatásokat és árukat értik, amelyeket nem pénz közvetít. Példák erre: házépítés barátok segítségével, házimunka. A bielefeldi egyetemen a fejlődésszociológiai kutatási irány munkáiban e területnek a vizsgálata egyike a fő kérdéseknek.

[8] Ahhoz, hogy pénzt kölcsönözzenek vagy share gamesben vegyenek részt, bizalmi viszonynak kell lenni, amit csak úgy lehet biztosítani, hogy az adós adósságait visszafizeti.

1. táblázat

Különböző forrásokból eredő pénzjövedelmek*

%

Jövedelemforrások	A háztartások megoszlása, amelyek a jövedelemforrást felhasználják	
Bérek	74	74
Kiskereskedelem	6	80
Bérlemények	1	81
Zálogházi pénzek	5	86
Adósságok	3	89
Share games	8	97
Szerencsejáték	1	98
Egyéb	2	100

* Az adatokat 46 háztartás részletes költségvetésének tanulmányozása alapján számítottuk ki, amelyeknél egyhónapos időtartamban a napi kiadásaik és pénzbevételeik iránt érdeklődtünk. A kiskereskedelem jelentéktelen részesedése a példák kis számából adódik.

Egy háztartás kiadásainak vizsgálata során az *eleget enni* és *nem eleget enni* közötti megkülönböztetés játssza a legfontosabb szerepet. E differenciálásnak nem sok köze van a szegénységi határhoz vagy a tényleges alultápláltsághoz, hanem mint normálisnak tekintett standardok jelennek meg a nyomornegyedekben. A tájékoztatók értékelése alapján egy háztartás átlagos havi és napi kiadása e standard szerint napi 100–150 bahtnak és havi 3000 és 4000 közötti bahtnak felel meg. Ez a becslés megfelel azon háztartások reális kiadásainak, amelyek kiadásáról a tanulmányokat készítették.

2. táblázat

A háztartások átlagos havi kiadásai

%

Kiadások bahtban	A háztartások megoszlása	
2000–3999-ig	41	41
4000–4999-ig	34	75
5000–6999-ig	13	88
7000 és több	12	100

(n = 46).

Az egyes háztartások kiadásai relatíve alacsonynak tűnnek. Mivel a nyomornegyedek sűrűn lakottak, a nyomornegyed jelentősége minden háztartás kiadásainak az összegéből következik. A Klong Toey nyomornegyedben mintegy 6000 háztartás van. Ha a háztartások napi átlagos kiadásaiból indulunk ki, akkor egy több mint egy milliós baht összeg keletkezik, amelyet naponta adnak ki.

A háztartásokat csaknem kizárólag a következőkben ismertetett három piac látja el Bangkokban.

A nyomornegyedben levő standok, boltok

A stégek néhány kereszteződésben boltok és standok vagy olyan személyek, akik áruikat két, egy rúddal összekötött kosárból árulják. A központilag elhelyezkedő stég kis piacnak felel meg. Itt az eladók állandó standokat rendeztek be, ételeket, italokat és snacket árusítanak. A Klong Toey nyomornegyed egyik részében, Muban Pattanában, összesen 526 ház állt, ebből 36 volt bolt. Emellett létezett 25 stabil felszereléssel ellátott stand, amelyeket a mindenkori házaktól függetlenül építettek fel. Sok ház előtt húztak fel standokat. Számuk napról napra változik. A boltok – csaknem mindegyikük fel van szerelve hűtőszekrénnyel, kályhával és polcokkal – a napi szükségletet fedező fogyasztási cikkek gazdag kínálatával rendelkeznek, így például rizzsel, gyümölcsökkel, italokkal, konzerveket, bébiételeket, WC-papírt stb. árulnak. A legtöbb bolthoz tartozik egy kis étterem, vagyis egy asztal és néhány szék, ahol egyszerű ételt fogyaszthatnak. A standok feldolgozott primőr termékeket kínálnak, úgy mint készételt, snacket, italokat, de zöldséget és gyümölcsöt is.

Sam Yaek piac

Ez a piac egy „Townhouse"-ből áll, vagyis négyemeletes épületekből, amelyeknél a földszint üzletnek épült. A „rendes" boltok mellett találhatók speciális boltok, amelyek italokat, rizst kínálnak, ezeknek a tulajdonosai mind nagy- és kiskereskedők. Összesen 60 bolt van és 80–100 stand, amelyeket délután a járdán a boltok előtt építenek fel. Ezeken a standokon zöldséget, húst és halat árusítanak. A standok eladói a boltok tulajdonosainak 15 bahtot fizetnek azért, hogy felállíthassák a standot. Manapság nehéz ott egy standot berendezni, mivel minden hely foglalt. A házakat húsz évvel ezelőtt egy építőipari vállalat a kikötői hatóságok területére építette és eladta. A területet húsz évre adták haszonbérletbe.[9] A házak vásárlói havi 1500 baht bérleti díjat fizetnek a kikötői hatóságnak. Már nincs hosszú távú

[9] Általánosan elterjedt, hogy a házakat a haszonbérbe adott területen építik, a szerződésben kikötött időtartam után a ház a föld tulajdonosává lesz.

bérleti szerződés a kikötő és az üzletemberek között, azonban úgy tűnik, eddig nem adódott probléma, mivel nagyon ritkán „adnak" el egy boltot, bár van irántuk kereslet. Boltot ma már csak 100 000 vagy 150 000 bahtért lehet eladni, míg 20 évvel ezelőtt 50 000–60 000 baht volt az ára.

Klong Toey piac

A Klong Toey piac a környék és Bangkok egyik legnagyobb piaca. A Klong Toey piac olcsónak számít, árui jó minőségűek. Itt kedvező áron lehet importárukat vásárolni, mivel azokat a vámok nem nagyon drágították meg. Ennek nyilvánvalóan az az egyik oka, hogy a piac közel van a kikötőhöz. Kiat Chivakul és társai 1982-es vizsgálatuk során a piaci csarnokokban 580 standot számoltak össze, 818 standot vettek számba az utcákon és a boltok előtt, továbbá összesen 171 boltot. Minden csütörtökön a környékbeli kereskedők is felkeresik a piacot. A piaci csarnokokhoz közel levő utcában árusító vidéki kereskedők naponta kb. 200 km távolságról jönnek. Ők áruikat – legnagyobbrészt zöldséget és gyümölcsöt – reggelente a vidéki piacokon veszik, és bérelt teherautón hozzák Klong Toey-be, ahová kora délután érkeznek meg.

A Klong Toey piac mind nagykereskedelmi, mind kiskereskedelmi piac. Hajnali három órától árusítják a zöldségeket, a közeli vágóhídról ideszállított húst, halat stb. az éttermeknek és kiskereskedőknek. Ez a kereskedelem elsődlegesen a piac hátulsó részén zajlik, amely könnyen megközelíthető. Reggel, három óra és hat óra között ezen a részen az utcákat kis teherautók árasztják el. Két órától nyitnak a standok az első részen, és a piac ekkor háttérpiaccá lesz. Délután, amikor vidékről megérkeznek a kereskedők, a hátsó

rész ismét nagypiaccá alakul: itt adják el azt a zöldséget, amit később a Sam Yeak piacon kínálnak. Csaknem minden kereskedő, aki áruját a Sam Yeak vagy a nyomornegyed standjain kínálja, az árut reggel vagy délután a Klong Toey piacon vásárolta. A Klong Toey piac a nyomornegyedek háztartásai számára kevésbé fontos. Azonban ez a piac a nyomornegyedbeli kereskedők legtöbbször látogatott piaca, a kereslet e kereskedők révén a Klong Toey piacra is áttevődik.

A piacok közötti árkülönbözet kicsi. A rizsnek, a zöldségnek, a húsnak, a gyümölcsöknek stb. mindhárom piacon csaknem ugyanaz az ára. Csak a különleges fogyasztási cikkek és az alkohol mutat nyilvánvaló árkülönbözetet: ezek a Klong Toey-en a legolcsóbbak és a nyomornegyedekben a legdrágábbak.

A háztartások számára a legegyszerűbb, ha áruikat a nyomornegyedekben vásárolják. Ott azonban mégis kissé drágábban lehet vásárolni és az áru is kevésbé friss. Esetleges alternatíva a Sam Yaek piac, ami gyalog kb. 20 percre van. A Klong Toey piac 45 percnyi távolságra van, de lehet taxit bérelni, ami 15 bahtba kerül, vagy magánbusszal menni, ami 2 bahtba kerül. Az hogy elérjük az olcsóbb Klong Toey piacot, amelynek a leggazdagabb az árukínálata, nagy idővel és pénzköltséggel jár. A piacot nem lehet tömegközlekedési eszközzel megközelíteni. Maguk az emberek kapcsolják össze a nyomornegyedet és a piacot. Így az alulellátottság problémáját kollektív fogyasztási cikkekkel igyekeznek megoldani, és ez egyidejűleg némelyek számára kereseti tevékenységet teremt.

A Sam Yaek piac és a nyomornegyedben található standok és boltok a legfontosabbak a háztartások élelmiszerekkel való ellátásában. Sam Yaeken elsődlegesen olyan árukat

vesznek, amelyek a nyomornegyedben a létfenntartáshoz szükséges termeléssel további feldolgozásra kerülnek. A nyomornegyedekben lévő standokat és boltokat főként a kisebb mennyiségű élelmiszer vásárlásakor keresik fel, nyilvánvalóan nem éri meg elmenni a Sam Yaekig. A Klong Toey piacon a hosszú élettartamú fogyasztási cikkeket szerzik be, mivel azok vagy hiányoznak a többi piacon, vagy a minőségük gyengébb, és magasabb az áruk. Áruvásárlás céljából a piacok kiválasztásában a különböző piacok párhuzamossága sokkal jobban megmutatkozik, mint a hierarchiájuk.

Az emberek közvetlenül arra a piacra mennek, amelyen azt, amit venni akarnak, a legkedvezőbb áron kapják meg, továbbá a piac megválasztásánál az idő és a pénz is szerepet játszik.

A piacoknak a nyomornegyedben levő háztartások szempontjából van jelentőségük. De mi a jelentőségük a háztartásoknak a piacok szempontjából? Már utaltunk arra, hogy a háztartások naponta több mint egy millió bahtot adnak ki. Ezért a háztartások jelentőségét a nyomornegyedben a piac nagysága differenciálja. A nyomornegyedben a standok kizárólag a helyi háztartásokra vannak ráutalva. Ezek az ellátási rendszer azon hibáit korrigálják, amelyek a nyomornegyedbeli kereskedelem csekély jövedelmezőségéből és a lakosság korlátozott mobilitásából keletkezik. Sam Yaek is, amely a nyomornegyed határán fekszik, függ e háztartásoktól. Ez akkor mutatkozott meg, amikor a nyomornegyed egy része áttelepült, és ennek következtében a Sam Yaek boltjainak az áruforgalma visszaesett. A Klong Toey piac számára a nyomornegyed háztartásai csekély jelentőséggel bírnak, mivel ezt a piacot igen nagy vonzáskörzet veszi körül. Mindenféleképpen fontos felhívnunk a figyelmet arra, hogy a nyomornegyedben és a Sam Yaeken árusító eladók nagy része portékáját a Klong Toey piacon szerzi be, így ott összpontosul a nyomornegyed háztartásainak kereslete.

Az egyes piacok közötti kereskedelmi kapcsolatok párhuzamossága abban fejeződik ki, hogy az olyan piacok, mint a Klong Toey piac egyszerre nagy- és kiskereskedelmi piac; és hogy a kereskedők ellátása mellett – a cégek és nagykereskedők közvetítésével – a vidéki piacok és a városi piacok között olyan kereskedelmi kapcsolatok vannak, amelyek igen nagy mértékben a Braudel által leírt „Counter Markt"-ra (Braudel, 1978*a*) emlékeztetnek.

A nyomornegyed háztartásainak és a környező piacoknak a kapcsolatát egy gyümölcsárus nő példáján világítom meg.

A gyümölcsárus a nyomornegyed központjában, két út kereszteződésénél építette fel a standját négy évvel ezelőtt. Standja közvetlenül az egyik bolt mellett áll. A bolt tulajdonosnője a barátnője, gyakran lehet együtt látni őket. A stand megvilágításához szükséges áramot – két 40 wattos égőt éget – este, fizetség nélkül a bolt tulajdonosnője bocsátja az árus rendelkezésére.

Az árus reggelente hat és hét óra között egy minitaxival megy ki a Klong Toey piacra, hogy megvegye a gyümölcsöket. Az utazás 15 bahtba kerül. A piacon 200–350 bahtért megveszi az érett gyümölcsöket, amelyeket kedvelnek. Minitaxival viszi az árut a nyomornegyedbe, ami kb. 20–25 bahtba kerül. A standjára kirakja az áruit, és vár a vevőkre. Addig marad ott a standon, míg csak mindent el nem ad, ami néha késő éjszakáig is eltart.

Keresete erősen függ a mindenkori gyümölcsöktől, amelyek az egyes évszakokban érnek. A legkedvezőbb idő – amely magas keresetet tesz lehetővé – a forró évszak, ekkor ugyanis sok kedvelt gyümölcsöt tud kínálni. Ebben az évszakban a Klong Toey piacon mangót és duriant 400–500 bahtért

vásárolja meg, és napi 150–200 bahtot keres. Számára a legrosszabb idő az esős és hideg évszak, amikor alig van választék gyümölcsből. Alkalmazkodik a körülményekhez, mivel a gyümölcsöket feldolgozza, és snack vagy édességekként adja el. Fizetése így is csak 80–100 baht naponta. Az esős és hideg évszakban el lehet adni a papayát, az ananászt és a cukornádat is, amelyek mindig is közkedveltek. Ám a gyümölcsöket a boltok is – így például a szomszédasszonya is – kínálják. A boltok a gyümölcsöt fagyasztva árulják. Ő nem ad el ananászt, papayát és cukornádat, mert egyfelől a vevők a hideg gyümölcsöket kedvelik, másfelől pedig nem lenne jó konkurenciát teremteni. Ez nem tartozik ide – mondta ezzel kapcsolatosan az árus.

Az árus maga gondoskodik kínálatáról a Klong Toey piacán történő beszerzéssel, miként a többiek, amit mini-taxival bonyolít le. Indirekt módon így kapcsolja össze Klong Toey-t a nyomornegyedek háztartásával. Árukínálata – miként tevékenysége is – relatív módon specializált, és ez tükröződik vissza standjának csekély választékában is.

A piacrajutás mint egy adott jövedelemhez való hozzáférés

A nyomornegyedben a lakosság koncentrációja és a fogyasztási cikkek terén kialakuló kereslet lehetővé teszi, hogy ott olyan kereskedők létezzenek, akiknek a jövedelmük a kereskedelemből származik. Alapvetően meg kell különböztetnünk azokat, akik saját fő bevételüket a kereskedelemből származtatják, és azokat, akik a kiskereskedelmet a más területeken elszenvedett jövedelemveszteségek kompenzálására űzik. Az első esetben a személy rendszeresen kereskedőként

dolgozik, míg a második esetben a bérmunkás-foglalkoztatás az elsődleges, és a kereskedelmet mint jövedelemforrást csak rendszertelenül használják. A háztartásban ez a megkülönböztetés lényeges, mert vagy a háztartás fő jövedelmét szerzik be a kereskedelemből, ami legtöbbször feltételezi, hogy minden családtag a boltban dolgozik; vagy a kereskedelem a több jövedelem – elsődlegesen a bérmunkából származó – kiegészítése a háztartáson belül. A kereskedelem jövedelemforrásának és rendszerességének fontossága szerinti megkülönböztetése megmutatkozik a kiskereskedelem dimenziójában és szervezésében, s amely még tovább tagolható.

Üzlettulajdonos

A nyomornegyedben relatíve magas jövedelemmel rendelkeznek (150–200 baht/nap). Az elegendő jövedelem megengedi, hogy semmilyen más jövedelemforrást ne vegyenek igénybe, mindenesetre a sikeres üzlet a háztartás valamennyi tagjának az együttműködésén alapul. A bolti munka nemcsak a háztartás fő jövedelemforrása, de a bolt a háztartáshoz tartozó tagok fő munkahelye is. Ahhoz, hogy boltot nyissanak, nagy beruházások kellenek, mindenekelőtt szükséges a telekhez jutás, ami a nyomornegyedben viszonylag könnyű, ám ott is vannak vonzóbb helyek, így például az utak kereszteződésében, vagy a környező piacokon, de ezek nagyon korlátozott számban és csak nagyon drágán érhetők el. A nagy piac a kereslet összpontosulása miatt – a kiskereskedők közreműködésével – nyereséges, ezért vonzó.

A rögzített standokkal rendelkező eladók

A kereskedés a standokon kevésbé munkaigényes, mint a boltokban. Ez lehetővé teszi, hogy a háztartásban a kiskereskedelmet más jövedelemforrásokkal kombinálják. Egyes háztartásokban a kiskereskedelemből származó jövedelem a legnagyobb jövedelemforrás, másokban a kiskereskedelem csak kiegészítés. A kereskedők esetében különbséget kell tennünk azok között, akik a saját fő jövedelmüket a kereskedelemből szerzik, és azok között, akik számára csak rendszertelen elfoglaltságot vagy kiegészítő munkát jelent, és akik a fő jövedelmüket a munka más formáival szerzik. Ebben a csoportban a bevételek napi 70–100 baht között vannak; ez az összeg nem elegendő a háztartás számára.

A standokkal nem rendelkező eladók

Ezek az eladók olyan személyek, akik az árukat kosarakból adják el és a stégekre és utcákra viszik. Az e tevékenységből származó kereset nem elég a háztartás legszükségesebb költségeinek a fedezésére sem. Itt is differenciálnunk kell azok között a személyek között, akiknek a jövedelme elsődlegesen ebből a tevékenységből származik, és azok között, akik ezt a tevékenységet csak más jövedelemveszteségek kompenzálására folytatják, illetve különbséget kell tennünk azok között, akik rendszeresen kereskedőként dolgoznak, és azok között, akik csak rendszertelenül kereskednek. A napi keresetek összege 50–70 baht körül van.

A kiskereskedelemhez való hozzájutást gyakran „szabadként" jellemzik (vesd össze Sethuraman, 1981.). Ez csak nagyon korlátozottan érvényes. Vagy magas beruházásokra van szükség, mint a boltok esetében, vagy földhöz jutásra,

mint a rögzített standok esetében. Éppen ezért minden más sokkal inkább szabadnak tekinthető, mivel a vonzó helyeket már régen eladták. Hogy standhoz jussanak, vagy meg kell venni a helyet, vagy bérelni kell. Hogy a piacon, például a Klong Toey piacon, egy standot felállítsanak, ugyancsak magas bérleti díjat kell fizetni, vagy meg kell venni a standot. A piacon engedély nélküli stand berendezése problémákhoz vezet a rendőrséggel és a piac tulajdonosával, és ezen felül az úgynevezett „*Nakleng*", vagy erős emberekkel, akik szintén bérleti díjat követelnek. A legkönnyebb, ha csupán – egy rúd segítségével – kosarakkal vonulnak az utcákon, stégeken és a piacokon, mivel a beruházások kicsik, és nem szükséges a földhöz jutás. Itt azonban két probléma lép fel: a piacon ezeket a kereskedőket a rendőrség elüldözi, és az „erős emberek" magas bérleti díjakat követelnek tőlük. Így a legkevésbé nyereséges tevékenységekhez való hozzáférés viszonylag szabad.

A standos kiskereskedelem a legtöbb háztartás számára csak „kiegészítő" jövedelemforrás. Mégpedig azért, mert a kiskereskedői tevékenység a nyomornegyedben összekapcsolható a létfenntartó termeléssel (gyerekek ellátása, főzés stb.); és a nyomornegyedben viszonylag könnyű területhez jutnak, mivel a standot a tűzhely előtt fel lehet építeni. A kiskereskedelmet csak azoknak sikerül fő jövedelemforrásként kiaknázni, akik egy bolt legszükségesebb beruházásait fedezni tudják. Így a legtöbb háztartás számára megmarad a kiskereskedelem kevésbé nyereséges tere (eladás egy standon és eladás kosarakból), ami mint egyedüli jövedelemforrás nem elegendő.

Néhány példát említek, amelyek megmagyarázzák a különbségeket.

Egy nő a lányával, aki grill tintahalat árul

Reggelente mindketten a tömegközlekedési busszal Samut Prakanba, a kikötőbe utaznak, ahol megveszik a tintahalakat. A kikötői ár alacsonyabb, mint a Klong Toey piac árai, és a tömegközlekedési busszal az utazás olcsó. Dél körül megérkeznek a nyomornegyedbe. Ott a tintahalakat kis darabokra vágják, farudacskákra tűzdelik, és hűtőszekrényben megfagyasztják. Délután a standjukra mennek, és a tintahaldarabokat faszénen grillezik. Gyakran késő éjjelig a standjukon maradnak. Keresetük – amely viszonylag rendszeres – napi 70 és 90 baht között van. Ebben a háztartásban a férj és a fiú kikötői munkásként dolgozik. A tintahalak eladásából származó jövedelem nem elegendő a háztartás számára.

Cukornádlevet áruló házaspár

A házaspár hét évvel ezelőtt jött Bangkokba. Cukornádlevet kezdtek árulni, mivel nehézségeik voltak, amikor munkát kerestek. Két kannával dolgoznak, az egyik jéggel van töltve, a másik cukornádlével. A kannákat bambuszrúdon szállítják. Mindenekelőtt az étkezőstandokon adják el az italt, amelyet a vevők az ételekhez vásárolnak meg. A kannák 2500 bahtba kerültek. Ketten együtt napi 100 bahtot keresnek. A beruházás megtakarított pénzből és ismerősöktől származó hitelekből vált lehetségessé. A cukornádat a Klong Toey piacon veszik, és a házukban préselik ki. A jégtömbökként szállított jeget naponta egy boltban a nyomornegyedben veszik.

Édességeket árusító nagymama

Az idős nő a kunyhója előtt felállított egy standot, amelyen édességeket árusít. Általában a házban ül, és két kisgyerekre felügyel. Lánya és veje építőmunkásként dolgoznak. A stand lehetővé teszi, hogy egyidejűleg felügyeljen a gyerekekre és egy kis pénzt keressen. Bevétele naponta csak ritkán több mint 20 baht.

Bolt a nyomornegyedben

Egy kereszteződésben árusító bolt az összes lehetséges fogyasztási cikket kínálja. A bolthoz tartozik egy kis vendéglő, vagyis 4 szék és egy asztal. Ezt a boltot részben közvetlenül látják el (italok, jég), részben a környező piacokon a nagykereskedőknél vásárolják meg az árukat. A családnak van egy kis teherautója, amit reggelente az áruk szállítására használnak, és amely később pedig magánbuszként közlekedik a nyomornegyed és a Klong Toey piac között. A napi jövedelem 200–300 baht között van. A férfi, de mindenekelőtt a nő, pénzkölcsönzők a nyomornegyedben.

Mivel csak kevesen vannak olyan helyzetben, hogy sikeres üzletet mondhassanak a magukénak, a háztartások többsége jövedelemforrások kombinációjára utalt. A kombinációkból kiderül, hogy a legtöbb háztartás számára a bérmunka képezi a megélhetés alapját, a különböző szintű kiskereskedelem azonban fontos kiegészítés. A kiskereskedelem a túlélés biztosításának a stratégiáiban központi szerepet játszik.

A jövedelem a túlélés biztosításának egyik tényezője. A létfenntartó termelés és a szociális kapcsolatokon belüli integráció további fontos tényezők, mivel a barátok és az ismerősök segítenek a munkakeresésnél, standokat bérelnek, pénzt kölcsönöznek, a szertartásokat és a létfenntartó termelést

3. táblázat

A háztartási tevékenységek kombinációi

%

Jövedelemkombinációk	A háztartások kombinációk szerinti eloszlása	
Kizárólag bérmunka	25	
Két jövedelem	53	
Bérmunka és kiskereskedelem		21
Bérmunka és árutermelés*		19
Bérmunka és szolgáltatások**		6
Más kombinációk		7
Három jövedelem	17	
Bérmunka (szolgáltatások) Árutermelés		6
Bérmunka (kiskereskedelem) Árutermelés		4
Más változatok		7
Négy jövedelem	5	

* Árutermelésen a farudacskák vágását, a műanyag tölcsérek feldolgozását stb. értik.

** Konkréten itt egy taxisofőrről van szó.

magasabb szinten, közösen szervezik (házépítés). Mivel a lakosság nagy többsége a bérmunka különböző formáit űzi, az a kérdés vetődik fel, hogy a kereskedők integrálódnak-e a szociális szerkezetbe vagy sem.

A legfeltűnőbb különbség a munkakeresésnél mutatkozik. Nyilvánvalóan azoknak a háztartásoknak, amelyek a kiskereskedelmet űzik, kevesebbet segítenek, mint másoknak. Két tézis kínálkozik magyarázatul.

4. táblázat

Háztartások és a segítség

%

Segítség másoktól	Háztartások, amelyeknek segítenek		
	kiskereskedelem	kereskedelem kiegészítő jövedelem	kereskedelem fő jövedelem
Munkakeresés	48	38	33
Házépítés	43	40	50
Szertartás	93	93	93

1. Azok a háztartások, amelyek kiskereskedelmi tevékenységet folytatnak, ezzel kezdték, mivel nagyon kicsi az esélyük a munkakeresésnél, kevés támogatást kapnak. Azért művelik a kiskereskedelmet, mert más alternatíva nem kínálkozik számukra.

2. A kiskereskedő háztartásoknak nincs szükségük támogatásra a munkakeresésnél, mivel a bérmunkát nem kiegészítő jövedelemként igénylik.

Ha néhány kereskedő életrajzát megfigyeljük, akkor megmutatkozik, hogy mindkét tézis találó. Éppen azok a kereskedők, akik a standokon adnak el, vagy kosarakkal vonulnak át a nyomornegyeden, akkor kezdték el ezt a tevékenységet, miután munkájukat elveszítették. A kiskereskedelmet mint tevékenységet űzik, hogy a jövedelemkiesést kompenzálják. Idővel nehéz a szakmába visszatérni, többek között, mert a megfelelő kapcsolatok hiányoztak. A nők (de a férfiak is) kiskereskedőként tevékenykedtek (legnagyobbrészt a kunyhó előtti standon), ha kisgyerekekről is kellett gondoskodniuk. Sokszor a nagymamák is kereskedők, és vigyáznak a gyere-

kekre, amikor a szülők dolgoznak. A kiskereskedelembe, továbbá a gyerekek részére is bekapcsolódnak, ha elég idősek ahhoz, hogy a háztartás mellett valami pénzt is kerestessenek. Azok a bevándorlók, akik csak kevéssel ezelőtt érkeztek meg Klong Toey-ba, gyakran könnyebben adták el mint kiskereskedők az árujukat kosarakból, minthogy más munkát kerestek volna, mivel a bérmunkához vezető út alapjául szolgáló szociális kapcsolatokba még nem integrálódtak megfelelően. Más esetekben, többek között betegség miatt volt lehetetlen a régi munkát folytatni, és ezért a kiskereskedelem maradt az egyedüli alternatíva. Minden ilyen esetben kiskereskedelmet űztek, mivel hiányoztak az egyéb alternatívák. Mivel csak a kiskereskedelem viszonylag nem nyereséges területeihez vezető út az egyszerű, itt főként olyan háztartásokról van szó, amelyekben a kiskereskedelem kiegészítő szerepet játszik.

A második tézis a boltokat és a rögzített standok tulajdonosait érinti. Ők abban a helyzetben voltak, hogy elég pénzt teremtettek elő az alapberuházásokra, vagy takarékossággal, vagy lottónyereségekkel, vagy Szaúd-Arábiában végzett munkával. Miután az üzlet megszilárdult, és megfelelő jövedelmet biztosít, nincs szükségük segítségre munkakereséshez. Nem keresnek munkát, mivel a keresetük a kiskereskedelem révén megfelelő, illetve magasabb, mint a bérmunkából.

A kiskereskedelem sikere és terjedelme a nyomornegyedben és Bangkokban összességében a város gazdasági feltételei szerint alakul. Amennyiben a bérek és fizetések alacsonyak, és ráadásul nagyon rendszertelenek is, kiegészítő jövedelemre van szükség. A kiskereskedelem teljesíti a kiegészítő jövedelem funkcióját. Így kerül sor a kereskedelem kibővítésére. A rosszabb gazdasági feltételek egyidejűleg azonban a kereslet csökkenéséhez vezetnek, mivel kevesebb pénz áll rendelkezésre. A kiadásokat megtakarítják, a terveket elnapolják. Az étel minősége pedig csökken. Ezek a megtakarítások elsődlegesen a kevésbé szükséges kiadásokat érintik, mint a snack, a gyümölcsök, az italok stb., amelyeket főként a standokon árusítanak. Így az áruforgalom csökkentésére kerül sor, amellett, hogy a kereskedők száma bővül, vagyis emelkedik a konkurencia, amely elsősorban a gyengébbeket érinti.

A kiskereskedelem dinamikája

A nyomornegyedben a háztartások a bangkoki piacházatba integrálódtak. Az egyik oldalon maguk vállalkoznak mint kereskedők, a másik oldalon pedig fogyasztók. A kereskedelem hézagokat hagy, amelyeket keresőképes tevékenységként használhatnak. A hatalom és a cselekvési lehetőségek, melyek variabilitását Bangkok gazdasága összességében képes differenciálni, a kiskereskedelem körében is fontosak. Pontosan úgy, mint ahogy egy bolt a piacon különbözik egy bevásárló központtól, a kiskereskedők, akik áruikat kosaraikból adják el, nagyon messze vannak az üzlettulajdonostól. A hatalom, ami azt foglalja magában, hogy a gazdaság nyereséges részeit kartellizálják, a kiskereskedelemben is megvalósul, amennyiben a boltok a kiskereskedelem nyereséges szegmenseit részesítik előnyben, és a kevésbé nyereséges területeket átengedik a legkisebb kereskedőknek. Így a kiskereskedelemben megtalálható a kevésbé nyereséges terek kibővülésének a dinamikája, amely egyidejűleg egy megnövekedett nyereségesség felé vezet más szegmensekben, mivel a kiskereskedők közösen összegyűjtik azt a keresletet, amelyet a nagykereskedő elégít ki. Azoknak a nőknek és férfiaknak a kontinuitása alakul ki, kiknek láncolata az utca szélén kosarakból

árult áruktól a boltokon, nagykereskedőkön és bevásárló központokon keresztül a modern Bangkokig terjed. Braudel képe találó a piacgazdaságról mint piramisról. A növekvő nyereségességgel megnő a monopolizálás foka és a csökkenő nyereségességgel nő a kereskedők száma és azok specializálódása. A kis- és legkisebb kereskedő a piramis csúcsán történő gazdasági fejlődések „eredménye", vagyis piacfluktuációknak és a kartellizálásnak, amelyek a foglalkoztatás rendszertelenségéhez és alacsony díjazáshoz vezetnek, és a kiskereskedelmet mint jövedelemforrást szükségessé teszik.

A kereskedelmi kapcsolatok sokasága és összefonódása mutatja, hogy nem beszélhetünk egy körülhatárolt „informális szektorról". Egy olyan nagyváros, mint Bangkok lakosságának az ellátása az egymással összeszövődött cserekapcsolatok heterogenitásán alapul. Ezt a piacgazdaságnak Braudel (1986*b*) által kialakított fogalma jobban visszaadja, mint a sem leírólag, sem analitikusan nem tartható „informális szektor" fogalom. A piaci viszonyok lehetővé teszik, hogy a lakosság ellátása állami, illetve városi közintézmények közvetlen befolyása nélkül, csekély költséggel biztosítható legyen. Másodszor egy ekként szervezett piacrendszer a specializálás és az alacsonyabb jövedelmek számára olyan hézagokat teremt, amelyek a háztartások számára kiegészítésképpen szükségesek. Ez megengedi egyik oldalon, hogy fenntartsák a bérmunka alacsonyabb fizetési szintjét, és a másik oldalon, hogy a kiskereskedőkön keresztül összegyűjtött kereslet olyan nyereséges piacot hozzon létre, amelyek a vállalatok számára érdekesek.

Egy olyan piacrendszer, mint ahogy a Klong Toey-nél láttuk, amely a város központi problémáját oldja meg: a heterogén lakosság ellátását.

Braudel, F.: Sozialgeschichte des 15–18. Jahrhunderts. Der Alltag München, Kindler, 1985.

Braudel, F.: Die Dynamik des Kapitalismus. Klett-Cotta, Stuttgart, 1986*a*.

Braudel, F.: Sozialgeschichte des 15–18. Jahrhunderts. Der Handel, Kindler, München, 1986*b*.

Castelles, M.: The Urban Question. A Marxist Approach. Edward Arnold, London, 1979.

Elwert, G. et al.: Die Suche nach Sicherheit. Kombinierte Produktionsformen im sogenannten „informellen sektor". Megjelent: Zeitschrift für Soziologie, Vol. 1982.

Evers, H. D.: Urban Expansion and Landownership in Underdeveloped Societies. Megjelent: *Walton, J.–Masotti, L. H.* (szerk.): The city in comparative Perspective. Sage, New York–London–Sydney, 1976.

Evers, H. D.–Korff, R.: Urban Subsistence Production in Bangkok and other southeast Asian Cities. Megjelent: Development, 1986. Vol. 6:4.

Geertz, C.: Peddlers and Princes. Social Change and Economic Modernization in Two Indonesian Towns. Chicago, 1986.

Habermas, J.: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus. Suhrkamp, Frankfurt, 1973.

Kiat Shiwagun et al.: Märkte in Bangkok. Ausbereitung und Entwicklung, Bangkok (in Thai), 1982.

Korff, R.: Slum: Village or Workers Quarter? Megjelent: Planing Journal, 1985. Vol. 1:1.

Korff, R.: Bangkok: Urban System and Everyday Life. Saarbrücken Fort Lauderdale, Breitenbach, 1986.

McGee, T.: The Southeast Asian City: A Social Geography of the Primate Cities in Southeast Asia. London, 1967.

Nickel, H. J.: Probleme des „informellen Sektors" in Entwicklungsländern, Forschungsmaterialien, Fachgruppe Gewissenschaft. Universität Bayreuth, 1984.

Ó'Connor, J.: Die Finanzkrise des Staates. Suhrkamp, Frankfurt, 1974.

Offe, C.: Strukturprobleme des kapitalistischen Staates. Suhrkamp, Frankfurt. 1973.

Santos, M.: The Shared Space: two Circuits of the Urban Economy in Underdeveloped Countries. London, 1979.

Sethuraman, S. V.: The Urban Informal Sector: Concept, Measurement and Policy. Megjelent: International Labour Review, 1976.

Sethuraman, S. V. (szerk.): The Urban Informal Sector in Developing Countries. Employment and Environment, ILO, Geneva, 1981.

Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft Grundriss einer verstehenden Soziologie. Mohr, Tübingen, 1980.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató

90/4332 Franklin Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Mátyás Miklós igazgató

K-5900 Budapest, 1990
A szerkesztésért felel: dr. Böszörményi Ferenc
Szerkesztette: Albert Tibor
Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna
Műszaki szerkesztő: Andrássy Katalin
A fedélterv Bajtai Zoltán munkája
Az ábrákat Derzsi Margit készítette
Formátum: FR/5
Terjedelem: 17,6 A/5 ív
Betűtipus: Times

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

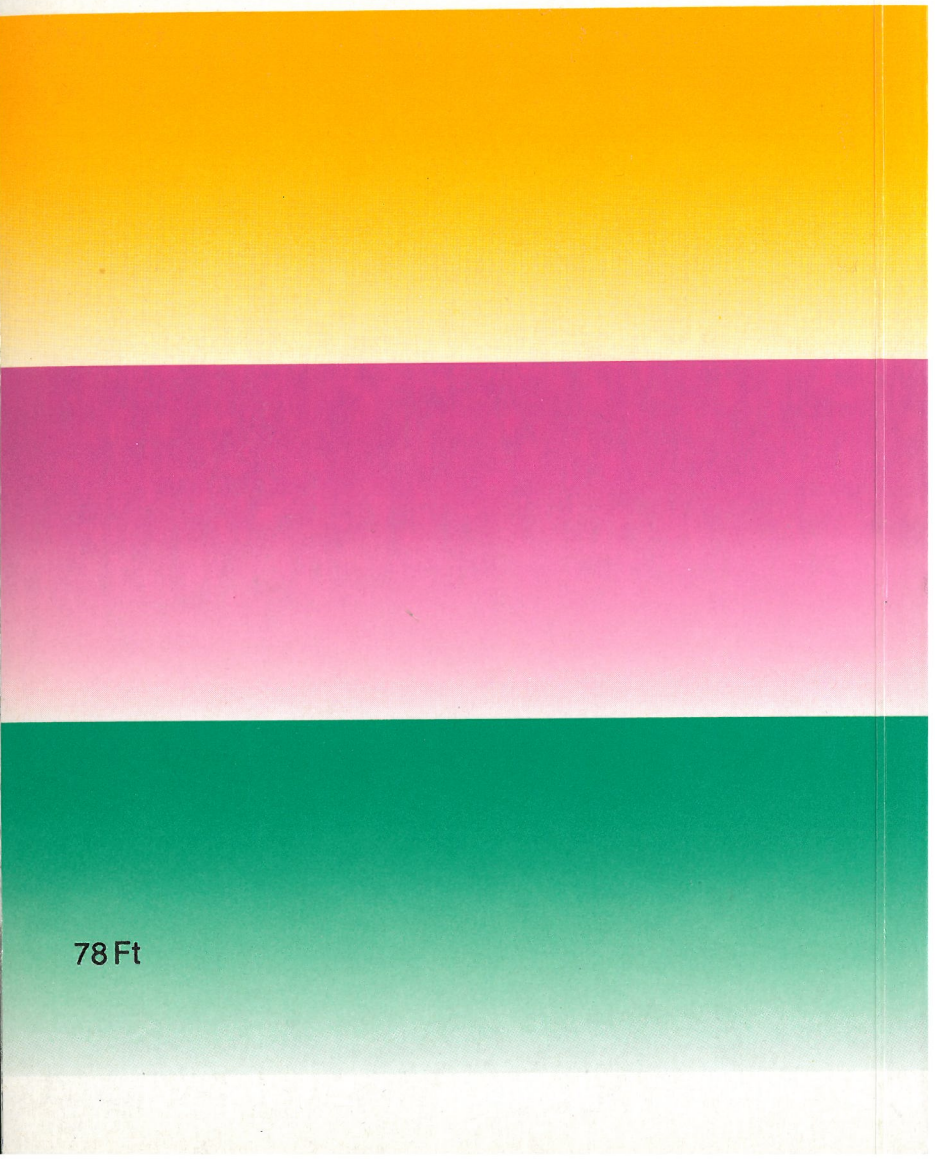

78 Ft